

А. МУХТОРОВ, У. САНАҚУЛОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

*Университет ва педагогика институтлари
филология факультетлари талабалари учун
ўқув қўлланма*

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими
вазирлиги тасдиқлаган

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 1995

Таъризчилар: филология фанлари докторлари, профессорлар **Ҳ. Негматов, Р. Қўнғуров:**

Мазкур қўлланмада ўзбек адабий тилининг қадимги илк шаклланиш давридан ҳозирги ўзбек адабий тилигача бўлган тарихий жараён қисқача ёритилиб берилган. Унда умумхалқ ўзбек тилининг шакллари, ўзбек адабий тили ва унинг услублари, уларнинг тарихий шаклланиш жараёни ва бу жараёнда муҳим роль ўйнаган ёзма манбалар ҳақида батафсил маълумотлар ўз аксини топган.

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлигининг дарсликларни қайта кўриш махсус комиссияси тасвирлаган.

М 93

Мухторов А., Санақулов У.

Ўзбек адабий тили тарихи: Университет ва педагогика институти талабалари учун ўқув қўлланма.— Т.: Ўқитувчи, 1995.—160

1. Автордош.

81.2Ўз—923

М $\frac{460200000-170}{353(04)-95}$ 110—95

© «Ўқитувчи» нашриёти, 1995

ISBN 5—645—02362—5.

КИРИШ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ ФАНИ ВА УНИНГ ВАЗИФАСИ

Ўзбек адабий тили тарихи ўзбек адабий тилининг моҳияти ва мундарижаси ҳақидаги, унинг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари тўғрисидаги фан сифатида йигирманчи аср бошларида юзага келди. Шундан кейин ўзбек адабий тили янги тушунчаларни англлатувчи сўз ва иборалар билан бойиди, унинг грамматик қурилиши янги шакллар билан тўлдирилиб, анча силлиқлашди. Бу фаннинг вужудга келишида йирик рус олимлари В. В. Радлов, С. Е. Малов, А. К. Боровков, А. Н. Кононов, Н. А. Баскаков, А. М. Шчербак кабилар билан бир қаторда Ғ. Абдурахмонов, У. Турсунов, С. Муталлибов, Э. Фозилов, А. Рустамов, Ш. Шукуров, Б. Уринбоев сингари қатор ўзбек тилшунослари ҳам муносиб ҳисса қўшдилар. Бу фаннинг шаклланиши ўзбек филология фанининг йирик ютуқларидан бири ҳисобланади. У тил қонуниятларини, унинг шаклланиш ва ривожланиш хусусиятларини ўрганиш имкониятларини яратиб берди.

Ўзбек адабий тили тарихи фанининг шаклланиши жамиятнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиш омиллари билан яқин алоқада бўлган ижтимоий фикрлар тарихи, маданият ва адабиёт тарихи билан узвий равишда боғланган. Аммо тилнинг барча хусусият ва томонлари ҳамма вақт ҳам жамият ҳаётидаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришларни бевосита, бир хилда акс эттиравермайди. Ўз навбатида, тарихий тараққиётнинг турли даврларида тил қурилишида ва унинг хизмат қилиш соҳаларида юз берадиган ўзгаришлар ҳам жамиятнинг ривожланиши билан бир хил даражада боғланган эмас.

Ўзбек адабий тили тарихининг ўрганадиган соҳаси, унинг тарихий грамматика билан боғлиқлиги ва ундан фарқлари қуйидагилардан иборат:

1. Тарихий грамматика ўзбек тили ҳодисаларини, тилдаги хилма-хил нарсалар мажмуини ўрганади. Ўзбек адабий тили тарихи эса фақат ўзбек адабий тилига хос услубларни, услубий ҳодисаларни ўрганади.

2. Тарихий грамматика тил ҳодисаларини маълум бир

тизимда олиб қарайди, уларни умумлаштириш, мавҳумлаштириш (абстракция қилиш) асосида ўрганади. Ўзбек адабий тили тарихи эса ёзма ёдгорликлар тили тарихи бўлганлигидан ўзбек тили ҳодисаларини, ундаги нарсаларни матн ичида олиб қарайди. Ўзбек адабий тили тарихи бу матнларни тили бўйича мавҳумлаштирмайди, балки уларни фақат жамлайди, маълум гуруҳга кирган матнлар тилининг ўхшаш хусусиятларини умумлаштиради, бошқа гуруҳ матнлардан фарқини аниқлайди, адабий тилнинг турли услубларини, уларнинг вазифа доирасини ва ривожланишини текширади.

3. Тарихий грамматика асосан тил тузилмасини, тил ҳурилишини текширади. Ўзбек адабий тили тарихи эса ўзбек тилининг «адабий бўлмаган» форма ва услублар билан ўзаро муносабати тарихини ҳамда адабий тилнинг ижтимоий вазифалари тарихини ўрганади.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тили тарихи мустақил фан сифатида ўзаро боғланган уч томон: а) адабий тил гузулиши тарихи ёки адабий тил услублари тарихи томони; б) адабий тил билан тилнинг «адабий бўлмаган» услубларининг ўзаро муносабати тарихи томони; в) адабий тилнинг ижтимоий вазифалари тарихи томонининг узвий бирлиги асосида ташкил топади. Ўзаро боғланган ана шу уч соҳа ўзбек адабий тили тарихи фани ўрганадиган мавзунини ташкил этади.

Ўзбек адабий тили тарихи фани ўрганиладиган тил ҳодисаларининг турли томонларини қамраб олиши жиҳатидан кўп қирралидир. Бу эса илмий текширишнинг хилма-хил усулларидан (аъъанавий, тарихий-қийёсий, тузилмалар) фойдаланиш имкониятини беради. Демак, ўзбек адабий тили тарихи ўрганадиган соҳа бевосита ўзбек адабий тилидир.

Тил тараққиётининг юқорида кўрсатилган уч томони ва адабий тил тарихини ўрганишнинг уч жиҳати нуқтаи назаридан унинг тараққиёт даврларини аниқлаш имкониятини берувчи тил тизимининг қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин. Бу белгилар эса тил тараққиёти даврларини, босқичларини аниқлаш имкониятини беради:

1. Адабий тил услубларининг миқдори, уларнинг ўзаро муносабати ва ижтимоий вазифалари.
2. Адабий тил услубларини, унинг турларини аниқлашда асос бўлган тузилма ва функционал белгилар.
3. Адабий тил тузилмаси, унинг қўлами ва ижтимоий

вазифалари ҳамда у билан жонли сўзлашув нутқи кўринишларининг ўзаро боғлиқлиги.

Ҳар бир давр адабий тил тизимини баён этиш синхрон тарздагина бўлиб қолмайди. Ўзбек адабий тилининг тарихий ривожланиш, давлари анча узоқ муддатларни ўз ичига олади. Адабий тил тизимини белгиловчи муҳим ўзгаришлар узоқ давр мобайнида аста-секин тўплана бориб, юз беради. Шунга кўра тил қурилиши унсурлари фақат вазифадошлик ҳолатидагина эмас, балки ривожланиш жараёнида вужудга келади. Шунинг учун адабий тил тарихи тараққиётининг маълум даврларида тилнинг қандай ҳолатда эканлиги, хусусияти билан бир қаторда, тилда нималар юз бераётганлигини, қайси соҳалари ўзгарганлигини, қандай янги формалар пайдо бўлганлигини ҳам ўрганади.

АДАБИЙ ТИЛ ВА ЖОНЛИ СЎЗЛАШУВ ТИЛИ

Ривожланган ҳар қандай тил, шу жумладан ҳозирги ўзбек тили икки асосий функционал турга: адабий тил ва жонли сўзлашув тилига бўлинади. Ҳар бир муайян тилнинг соҳиби, ташувчилари бўлган элат (халқ) ёки миллатнинг вакиллари томонидан жонли сўзлашув тили болаликдан бошлаб эгалланади. Адабий тил, унинг меъёрлари ва қонуниятлари эса балоғатга етган, камолатга эришган кишининг шаклланиши жараёнида ўрганиб, ўзлаштириб олинади. Бунда, айниқса, оила ва мактаб, олий ўқув юрти, адабий тилни эгаллаган шахслар, олимлар билан яқин алоқада бўлиб туриш ва улар кўмагида турли жанрдаги адабиётларни ўқиш, ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Умумхалқ тилининг юқори шакли ҳисобланган адабий тил аниқ ва муайян бир тизимда ҳар бир даврнинг тилига хос меъёр, тартиб-қоидаларни ифодалайди. Миллий адабий тилни, унинг оғзаки ва ёзма шакллари аниқлашда энг муҳим ва асосий белги унинг муайян бир меъёрга, яъни аниқ бир маромга, тартиб-қоидаларга солинганлигидир. Миллий тилгача бўлган даврдаги адабий тил билан миллий адабий тил орасида муҳим тафовутлар бўлишига қарамай, нормативлик адабий тил тараққиётининг барча даврларида — миллий тилларнинг ташкил топиш даврида ҳам, айниқса, миллий адабий тиллар тўла шаклланган даврларда ҳам — асосий белги бўлиб қолади. Адабий тил тараққиётининг дастлабки даврларига тегишли ёдгорликларни ўрганиш унда бир қатор меъёрлар мавжудлигини, эски меъёрлар йўқолиб кетиши, янги меъёрлар юзага келишини, янги ва эски меъёрларнинг мувозий (параллел) ҳолда қўлланганлигини кўрсатади. Демак, меъёр фақат тилнинг ҳозирги ҳолати, синхрония учунгина характерли бўлиб қолмай, балки диахронияда ҳам вужудга келади¹.

Адабий тил лексикада ҳам, фонетика ва грамматик қурилиш соҳасида ҳам ўз меъёрлари, қоидалари билан ажралиб туради. Бу меъёрлар грамматика дарсликлари, қўлланмалари ва барча хил луғатларда белгилаб қўйилган. Бу меъёрлар шу тилда сўзлашувчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади. Умумхалқ

¹ Р. А. Будагов. Литературный язык в языковые стили. М., 1967 й. 5-бет.

тилининг қайта ишланиши негизда шаклланиб, маҳаллий диалектларнинг умумий зарурий хусусиятларини ўзига сингдира борган адабий тил айни замонда умумхалқ тилининг турли кўринишларидан—жонли сўзлашув нутқидан ҳам, маҳаллий шевалардан ҳам, жаргонлардан ҳам фарқ қилади.

Адабий тилнинг муайян меъёрга солинганлиги шундан иборатки, унинг луғат таркиби маълум тартибга келтирилган бўлади, сўзларнинг маъноси ва ишлатилиши, талаффузи ва ёзилиши ҳамда грамматик шакллар ясалиши ягона, муштарак қоидага бўйсунди. Адабий меъёр тарихий тоифа (категория) ҳисобланади. У тилнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда ўзгариб туради, унинг ички қонуниятларига бўйсунган ҳолда кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиради. Шунинг учун адабий тил меъёрлари, тартиб-қоидалари тилда доимо юз бериб турадиган ўзгаришларни акс эттирувчи кўриниш (вариант)ларни инкор этмайди.

Адабий тилнинг икки тури — оғзаки ва ёзма тури мавжуд. Бу шакллар идрок этишнинг икки тури, яъни кўрув ва эшитув учун мўлжалланганлиги сабабли ўзига хос бир қанча хусусиятларга эгадир. Адабий тилда унинг ҳар иккала шакли учун хос бўлган бетараф ва услублараро ифода воситалари билан бир қаторда, адабий тилнинг фақат бир шакли оғзаки ёки ёзма шакли учун хос тил унсурлари, воситалари ҳам бўлади.

Умумуслубий ва услублараро шаклларга биринчи навбатда тилнинг морфологик бирликлари киради. Тил воситаларини морфологик белгиларига қараб икки гуруҳга — оғзаки ва ёзмага ажратишда қатъий чегарайўқ. Шунга қарамай, бу шаклларнинг ўзига хос айрим хусусиятларини кўрсатиш мумкин. Жумладан, адабий тилнинг оғзаки шаклида от ва сифат туркумларига хос ҳис-туйғу, таъсирчанликни ифодаловчи шакллар (**болақай, қизгина, эркатой, кичкинтой, кичкина, каттакон**); такрор, давомийлик, кучайтириш маъноларини ифодаловчи феълнинг таҳлилий шакллари (**атайлаб, ошириб юбормоқ, келиб қолмоқ, турткилаб қўймоқ, ўқиб чиқмоқ**) ҳамда ёзма адабий шаклга хос от ва сифат туркумларидаги таҳлилий шакллар (**сезгирлик билан, телефон орқали, тезкорлик асосида, ниҳоятда кўркам, ғоят баланд**); **-лик, -чилик, -лаштириш** каби аффикслар ёрдамида ясалган сўзлар (**ўқитувчилик, деҳқончи-**

лик, паррандачилик, радиолоштириш, автоматлаштириш) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

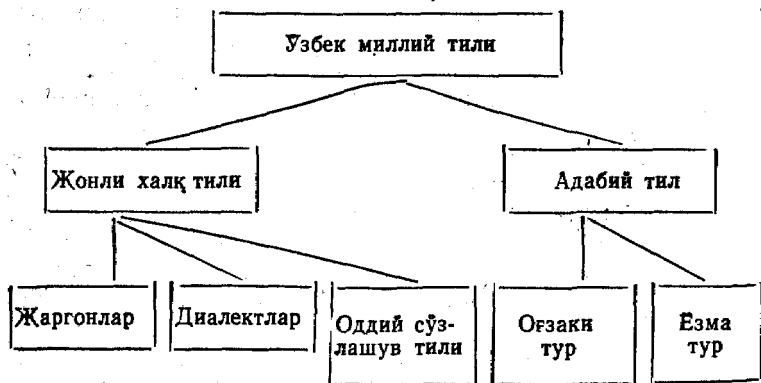
Адабий тилда синтактик қурилиш жиҳатидан ҳам икки шаклга хос хусусиятларни кўриш мумкин. Кўпинча содда гапларни, айниқса тўлиқсиз гапларни, қисман боғланган қўшма гапларни ишлатиш адабий тилнинг оғзаки шакли учун хос бўлади. Бу вақтда оҳанг, тўхта-там, имо-ишора, нутқ вазияти каби воситалар муҳим роль ўйнайди. Ёзма адабий тилнинг синтактик қурилиши эса ўзининг анча мураккаблиги билан ажралиб туради. Унда эргаш гапли қўшма гаплар, кириш сўз ва иборалар, мураккаб қурилишли содда гаплар, ажратилган ва уюшиқ бўлаклар, мураккаб қўшма гаплар анча кенг ишлатилади.

Адабий тилнинг ҳар иккала шакли учун хос алоҳида лексик ва фразеологик тил бирликлари қўлланади, яъни ҳозирги адабий тилда бетараф ва услублараро қатлам билан бир қаторда, фақат оғзаки ёки ёзма адабий тил учун хос сўз ва иборалар қатлами ҳам мавжуд, масалан: «Ўзбек тилининг изоҳли луғати» (икки томлик, М., 1981 й.) ҳамда «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати»да (Ш. Раҳматуллаев, Т., 1978 й.) «саланглаб юрмоқ, суюнмоқ (севинмоқ), қашламоқ (қашимоқ), хайитламоқ, қойилмақом, қулайламоқ, қайдам, қанақанги, шунчайки, шунақанги, жон-пони чиқиб кетди, кўзи тирик, кўзлари қинидан чиқиб кетди каби сўз ва иборалар сўзлашув нутқиға хос ҳамда бошқарув, интилиш, адабиёт, камтарлик, ижтимоий, кўзи очик, ғолиб келмоқ, жони ҳалқумига келмоқ, кўнгли тоза қабилар эса ёзма адабий тилға хос сўз ва иборалар деб қайд қилинади.

Адабий тилнинг оғзаки шакли маъруза ва суҳбатларда, ёзма шакли эса фан, техника ва адабиёт асарларида, расмий иш ҳужжатлари, нашриёт ва матбуот соҳаларида ишлатилади. Лекин булар ўзаро узвий равишда боғланган бўлади. Маърузалар, ҳар хил чиқишлар ўз хусусияти билан ёзма адабий тилға яқин туради. Шунингдек, ёзма адабий тилда, айниқса, бадий асарларда сўзлашув нутқиға хос сўз ва иборалар ҳам қўлланади. Шунини қайд қилиш кераки, «оғзаки», «сўзлашув», атамалари адабий тилнинг шаклларида бирини (адабий тилнинг оғзаки ёки ёзма шакллари) ифодалаш учун ҳамда миллий тилнинг функционал турларидан бирини (адабий тил ёки жойли сўзлашув тилини) ифодалашға хизмат қилади.

Ўзбек адабий тилининг ривожланиш жараёнини текширишда, ўзбек адабий тили тараққиётининг турли даврларига тегишли, шунингдек ўзбек миллий тилининг ташкил топиши даврига оид ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ўрганиш вақтида адабий тилни фарқ қилувчи асосий восита сифатида «оғзаки» атамасидан фойдаланиб бўлмайди. Чунки ўзбек адабий тили тарихи ана шу ёзма ёдгорликлар тили тарихидан иборат. Шунинг учун ўзбек адабий тили тараққиётининг дастлабки босқичларидан бошлаб китобий унсурлар ёзма адабий тилнинг воситалари сифатида бир-бирига қарама-қарши қўйилганлигини кўриш мумкин. Бу ҳодиса, айниқса, қадимги туркий адабий тил ва эски ўзбек адабий тили, шунингдек, миллий адабий тил ёдгорликлари учун характерлидир. Ёзма ёдгорликларда ташкил топиб қатъийлашган тил меъёрлари, қондалари аста-секин сўзлашув нутқига ҳам ўта бошлайди. Ёзма нутқ шакли, оғзаки нутқ шакли, адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари каби тушунчаларнинг пайдо бўлиши асосан шу ҳодиса билан боғланган. Ҳозирги ёзма адабий матнларда (бадий адабиёт, публицистика, газета ва журнал мақоаларида) ёзма ва оғзаки тил унсурлари бўлганидек, оғзаки нутқда ҳам сўзлашув ва ёзма нутқ унсурлари мавжуд бўлади.

Ҳозирги ўзбек миллий тилининг ҳар хил шакл ва кўринишларининг ўзаро муносабатини қуйидаги жадвал орқали кўрсатиш мумкин:

Ўзбек адабий тилининг барча шакллариغا хос аниқ фактларни турли даврларда яшаган йирик ёзувчиларнинг бадий асарларида учратиш мумкин. Чунки бадий асар матнларида ҳар бир ривожланган тилнинг икки асосий функционал кўриниши — адабий тил ва жонли халқ тилининг диалектик бирлиги, ўзаро узвий боғлиқлиги очиқ намоён бўлади. Рус олимлари Л. В. Шчербак ва В. В. Виноградовнинг кўрсатишларича, тил тараққиётининг маълум даврларига хос адабий тил меъёрларини бадий асарларнинг матнларини таҳлил қилиш орқали белгилаш мумкин. Дарҳақиқат, XIII—XVI асрларда эски ўзбек тили учун характерли бўлган адабий тил меъёрлари шу даврларда яшаган Хоразмий, Дурбек, Лутфий, Атоий, Саккокий каби шоирларнинг асарлари тилини ўрганиш, лингвистик таҳлил қилиш асосида аниқланади. Ҳақиқатда яратилган ёдгорликларнинг тили ўз даври халқ тилига, тушунишнинг енгиллиги жиҳатидан ҳозирги ўзбек адабий тилига ҳамда жонли халқ тилига анча яқин туради.

Тилнинг хилма-хил бирликларини бадий адабиёт асарларида ишлатиш ҳамма вақт услуб жиҳатидан асосланган бўлади. Жумладан, юқорида тилга олинган шоирларнинг, айниқса Алишер Навоийнинг асарлари XIV—XV асрлардаги эски ўзбек адабий тилининг хусусияти, унинг оғзаки ва ёзма шакллари, шунингдек жонли халқ тили ҳамда адабий тилнинг оғзаки шакли қандай эканлиги тўғрисида аниқ тасаввур бера олади.

Ёзувчи ўз асарида турли даражадаги тил бирликларининг маълум қолипга солинган, такомиллашган намуналарини, шаклларини ишлатади. Шунинг учун тил ифода воситаларининг нормативлиги, тартиб-қондалари бадий асарларда кўпроқ ва аниқроқ намоён бўлади. Демак, турли даврларга тегишли бадий асарларнинг тил хусусиятларини ўрганиш ўша давр тил тизимини тушуниб олиш имконини беради. Бадий асар тилини ўрганиш бу хил лингвистик текширишларнинг икки жиҳатини бир-бири билан боғлайди, унинг икки томонини белгилаш имконини беради, яъни бадий асар матнларида адабий тил меъёрлари ҳамда маълум даражада жонли халқ тилининг хусусиятлари акс этганлиги аниқланади.

Тил ҳодисаларини тўғри ва чуқур тушунган ҳолда кенг илмий таҳлил қилиш, ҳозирги жонли халқ тили, сўзлашув нутқи хусусиятлари билан адабий тилнинг

оғзаки ва ёзма шакллари фактларини қиёслаб ўрганиш натижалари ўтмишдаги жонли халқ тилининг айрим хусусиятларини билиб олишда маълум асос бўлиши мумкин.

Ёзма манбалар асосида ўтган асрлардаги жонли халқ тили, сўзлашув нутқи хусусиятларини ўрганишда тарихий обидаларни, бадий асарларнинг матнларини, айниқса, ўз даврига хос нутқ амалиётини ақс эттирувчи асарларни танлаш жуда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Б. Уринбоевнинг ўзбек тили сўзлашув нутқини ўрганишга бағишланган ишларида бундай хулосалар асосан бадий асар матнларига асосланади¹.

Одатда бадий асар матнларининг уч тури кўпроқ қўлланади: муаллиф ҳикояси (хабар матни); асар қаҳрамонларининг тили ва муаллифнинг қаҳрамонларга берган характеристикаси. Муаллиф ҳикоясига асосланган матнлар адабий тилнинг энг яхши намунаси ҳисобланади. Бу хил матнларда услуб ва таъсирчанлик жиҳатидан бетараф бўлган тил воситалари кўпроқ ишлатилади, шулар асосида адабий тилнинг оғзаки ва ёзма унсурлари қўлланади. Навоий, Бобур, Абулғози каби ёзувчиларнинг прозаик асарларида, Ҳамза, А. Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом асарларида ана шундай матнлар жуда кўп бўлиб, уларда бадий ҳикоя меъёри, адабий тилнинг бетараф, китобий ва сўзлашув унсурларини қўллаш меъёри очиқ намоён бўлади. Асар қаҳрамонларининг тилида уларнинг ижтимоий аҳволига боғлиқ равишда сўзлашув нутқига хос барча воситаларни — адабий тил ва адабий тилга хос бўлмаган барча унсурларни қўллаш мумкин. Қаҳрамонларнинг тил характеристикасига бағишланган матнларда эса ёзувчи адабий тилга хос бўлмаган сўзлашув нутқининг унсурларини — оддий сўз ва ибораларни ҳам, шева ва жаргонларга хос сўзларни ҳам ишлатади. Демак, ўзбек адабий тили тилнинг турли даврлардаги тараққиёт хусусиятларини белгилашда энг асосий манбалардан бири ҳисобланади, унда тилнинг табиати ўз ифодасини топади.

¹ Б. Уринбоев. Ўзбек тили сўзлашув нутқи синтаксиси масалалари. Тошкент, 1974 й.

АДАБИЙ ТИЛ УСЛУБЛАРИ

Адабий тил тараққиётининг ҳар бир босқичида унинг ўзига хос услублари мавжуд бўлади, чунки адабий тил услублар тизимидан ташкил топади. Шунга кўра адабий тил тарихи, асосан, унинг услублари тарихини қамраб олади. Жамиятнинг ривожланиши билан боғлиқ равишда ҳар бир даврда адабий тил услубларининг миқдори, унинг характерли хусусиятлари ва улар орасидаги ўзаро муносабат ўзгариб туради. Адабий тил тарихи адабий матнлар тили тарихидан иборат бўлиб, ҳар бир даврга оид бу матнларнинг тил хусусиятларини жамлайди, умумлаштиради ва шу асосда ўзаро ўхшаш тил хусусиятлари билан ажралиб турувчи матнлар гуруҳини белгилайди, маълум гуруҳга кирган ёдгорликларнинг тил хусусиятлари йиғиндиси, умумлашмаси ҳақида ҳамда адабий тилнинг турлича услублари ҳақида маълумот беради.

Услуб — тилнинг тарихан таркиб топган бир кўриниши бўлиб, ўзига хос таркиби, бирикиш хусусияти ва нутқ воситаларини қўллаш қонуниятлари билан ажралиб туради. Адабий тил услуби — бу маълум даражада адабий тил матнларида ўзининг аниқ ифодасини топган услубий бўёққа эга ҳамда услуб жиҳатдан бетараф тил унсурларини онгли равишда танлаш асосида ташкил топган маълум тизимдир. Адабий тил услублари фақат унинг тузимини ташкил этиш хусусиятлари жиҳатидангина эмас, балки, у ёки бу услуб тизимининг юзага келиши учун асос бўлган омиллар нуқтаи назаридан ҳам ажралиб туради. Шу жиҳатдан дастлаб функционал услубларни кўрсатиш мумкин. Бу услублар тизимининг хусусияти унинг ишлатилиш доираси, бу услубларнинг ижтимоий қўлланиш соҳалари билан боғланган. Жумладан, ҳозирги ўзбек адабий тилининг публицистик ёки профессионал-техник услубларида, бошқа функционал услубларда бўлганидек, тил воситаларини танлаш ва тартибга келтириш шу матнларнинг мазмуни, моҳиятининг ҳамда ишлатилиш соҳасининг ўзига хос хусусияти билан боғланган.

Функционал услублар билан бир қаторда индивидуал услублар ҳам бор. Бу услублар тизимининг хусусияти шундан иборатки, унда муаллиф ўз индивидуал нуқтаи назари ва дидига мос равишда тилнинг синонимик ифода воситаларини танлаб олади. Индивидуал услублар

асосан бадний асарлар тилида қўлланади, унда қайта услубий бўёқ олади, турли жанрларга ва адабий-бадний йўналишларга хос услублар билан бирга ишлатилади. Бу, ўз навбатида, бадний асарларда ёзувчи тили ва ёзувчи услубини фарқлаш зарурлигини ҳам келтириб чиқаради.

Ёзувчи томонидан адабий тил ва жонли сўзлашув тилидан танлаб олинган барча тил воситалари мажмун ёзувчи тилини ташкил қилади. Ёзувчи тилини ўрганишда асосий диққат муаллифнинг адабий тилдан нималарни ўз асари учун танлаб олганлигига жалб қилинади.

Ёзувчи услуби эса ёзиш услуби, муаллиф томонидан танлаб олинган тил воситаларини ишлатиш, ундан фойдаланиш усулидир. Ёзувчи услубини ўрганишда унинг энг яхши индивидуал, таъсирчан ва образли ифодалар яратишда танлаб олган умумтил воситаларидан қандай фойдаланишига кўпроқ диққат қилинади. Демак, ёзувчининг услуби унинг дунёқараши, адабий-бадний оқим, асарнинг мавзуи, жанри, ғоявий йўналиши ва муаллифнинг индивидуал бадний ғоясига асосланган ёзиш услубидир.

Шуни қайд қилиш керакки, адабий тил тарихига нисбатан тил услублари масаласи тарихий ривожланиш нуқтаи назаридан қаралиши зарур. Чунки тил услублари тарихий категориядир.

Ўзбек адабий тили тарихида ёзувчиларнинг тили ўрганилади, муаллиф яшаган давр адабий тили хусусиятларининг акс этиши аниқланади. Шунингдек, ўзбек адабий тили тарихида ёзувчининг ўз даври адабий тилига қандай янгиликлар киритганлиги, унинг ўзбек адабий тилининг кейинги тараққиётига қандай таъсир кўрсатганлиги аниқланади. Чунки тилдан фойдаланиш давомида ёзувчи адабий тил, миллий тилнинг шаклланиши ва тараққиёти билан мос равишда адабий тилнинг ривожига катта ҳисса қўшади, умумхалқ миллий тилини янада такомиллаштиришга кўмаклашади.

Адабий тил маълум ижтимоий вазифаларни бажаради, бу вазифалар жамият тараққиётининг турли даврларида ўзгариб туради. Адабий тилнинг ижтимоий функцияси тил тарихининг энг муҳим масалаларидан бирidir. Бу масала адабий тил тарихининг маданият ва ижтимоий тафаккур тарихи билан, адабиёт ва адабий йўналишлар тарихи билан боғлиқлигинигина эмас, балки

турли даврларда адабий тил тарихининг ижтимоий-ғоявий кураш билан алоқадорлигини ҳам тақозо этади. Масалан, ўзбек адабий тилининг XIV—XV асрлардаги тараққиётини, айниқса Алишер Навоийнинг адабий тилга хос фаолиятининг асосий манбаларини, у асос солган эски ўзбек адабий тили соҳасида эришилган юксак муваффақиятларни, шу даврда яшаган йирик ижтимоий фикр ва адабиёт намояндаларининг ғоявий-сиёсий нуқтаи назарини, фикрларини ҳисобга олмай туриб туғри тушуниб бўлмайди. Ана шунинг ўзиёқ ўзбек адабий тили тарихида экстралингвистик омилларнинг нақадар муҳим роль ўйнашини очиқ кўрсатади.

Ёзма ёдгорликларнинг жанр хусусияти ва нутқ воситаларини танлаб ишлатиш билан боғлиқ равишда адабий тил услублари бир қанча гуруҳга бўлинади. Ўзбек адабий тилида қуйидаги услуб турларини кўрсатиш мумкин:

а) **адабий-бадий услуб.** Бу тур таркибида назм услуби ва насрий услубнинг хусусияти билан боғлиқ равишда бир қанча гуруҳлар ажратилади;

б) **илмий баён услуби.** Турлича фан соҳаларининг хусусияти билан боғлиқ равишда бу тур ҳам бир қанча гуруҳларга (иқтисодий фанлар услуби, тиббий фанлар услуби каби) бўлинади;

в) **ижтимоий-публицистик услуб,** яъни турли ижтимоий-сиёсий мавзуларда ёзилган асарлар (мақолалар, очерклар каби) услуби;

г) **ишлаб чиқариш-техник услуб.** Бунга турли касблар ва техникага доир асарлар услуби киради;

д) **расмий ҳужжатлар, махсус иш юритиш услуби.** Бу, ўз навбатида, қонунлар, ҳар хил буйруқ ва фармонлар, иш юритиш ҳужжатлари кабиларга бўлинади;

е) **адабий тилнинг алоҳида услуб тури** сифатида ёзишмалар, номалар ва хатларга доир мактуб услубини кўрсатиш мумкин.

Адабий тил тарихининг турли даврларида унинг услублари, уларнинг хизмат доиралари ҳам ўзгариб туради. Аммо барча услублар учун ўзбек адабий тилининг грамматик қурилиши ва кенг истеъмолда бўлган, «бета-раф» сўзлар умумий бўлиб қолади.

АДАБИЙ ТИЛ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТ ТИЛИ

Бадий адабиёт тили адабий тилнинг ўзига хос хусусиятларга эга бўлган кўринишларидан биридир. Ба-

диний адабиёт тили ҳам тил тараққиётининг умумий қонуниятларига бўйсунди. Тилнинг алоқа воситаси бўлишдек асосий вазифаси, табиийки, бадий адабиёт тили учун ҳам зарурий бўлиб қолади.

Бадий адабиёт тилининг мураккаблиги ва ўзига хослиги шундаки, у тилнинг адабий бўлмаган хилма-хил кўринишларини, қатламларини ҳам кенг равишда ўзига сингдириб олади. Шунингдек, бадий адабиёт тилида адабий тилнинг турли-туман услублари кенг қўлланиши мумкин. Маълумки, умумхалқ тилининг луғавий-иборавий ва грамматик хусусиятларини ҳисобга олмай туриб, бадий адабиёт тилининг ўзига хослигини аниқлаб бўлмайди. Шу билан бирга бадий асар тилида умуман унинг образлар тизими асар мазмунига, жанри ва услубий жиҳатларига асосланган бўлади. Бадий адабиёт тилининг энг муҳим хусусияти — киши характерининг жуда кўп қирраларини тўлиқ акс эттириш, жонли индивидуал нутқнинг ранг-баранглиги, бўёқдорлиги ва нозикликларини мукамал ифодалашдир.

Ёзувчи жонли индивидуал нутқнинг барча бойликларига катта эътибор беради, нутқий амалиёт малакаларини умумлаштириш асосида унинг энг муҳим, энг яхши, характерли хусусиятларини танлаб олади. Улардан турлича образларни яратиш, акс эттиришда кенг фойдаланади.

Бадийлик, ҳис-ҳаяжонлилик, образлилик, ифодалилик, таъсирчанлик кабилар бевосита бадий адабиёт тилига хос хусусиятлардир. Адабий асарнинг бадийлиги, биринчи навбатда, унинг тилида намоён бўлади. Адабиёт асаридан олинadиган завқ, кишида юзага келадиган ҳис-ҳаяжон, ҳар хил туйғулар ҳам унинг тили билан боғланган. Бадий асар тилининг ҳаяжонлилиги эса унинг ифодалилиги, таъсирчанлиги билан, образлилиги билан боғланган.¹ Шу жиҳатдан бадий адабиёт асарлари тил жиҳатдан тадқиқ этилганда, унинг икки томонига — ёзувчининг тилига ва унинг услубига кўпроқ эътибор берилади.

Ёзувчининг тили адабий тилдан ва жонли сўзлашув тилидан танлаб олинган тил воситалари йиғиндисидир. У тасодифий ва бегона тил унсурларидан холи бўлади, унда жонли халқ тилининг жуда кўп қирралари ифодаланади, кучли бадийликка эришилади. Шунинг учун

¹ *Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980 й. 200—202-б.*

ёзувчи тилини ўрганишда асосий диққат унинг адабий тилдан нималарни олганлигига ва нималарни олмаганлигига жалб қилинади.

Ёзувчининг услуби эса муаллифнинг ёзиш, тасвирлаш тарзи, усули, саралаб олинган тил воситаларидан фойдаланиш усуллари дир. Бунда ёзувчи танлаб олган тил воситаларидан қандай ва нима учун фойдаланганлигига эътибор берилади. Демак, ёзувчи услуби — муаллифнинг дунёқараши, адабий оқимлар, жанр, мавзу, асарнинг ғоявий йўналиши, муаллифнинг асосий ғояси кабилар билан ўзаро боғлиқ бўлган бадий тасвирлаш усули дир.

Адабий тил ва унинг адабий бўлмаган кўринишларининг ўзаро бир-бирига таъсири бадий адабиёт тилида очиқ кўринади. Буларнинг ҳаммаси ёзувчининг ўз даври тилига, унинг ривожланишига катта таъсир қилишини кўрсатади, халқ тилининг бойлигини, унинг ранг-баранглигини, қудратини намоён қилади, уни қадрлашга, яна ҳам эъзозлашга даъват этади.

Адабий тил маълум ижтимоий вазифаларни бажаради. Унинг бу вазифалари даврлар ўтиши билан ўзгариб туради. Адабий тил тарихининг бош масалаларидан бири тилнинг ижтимоий вазифаларини аниқлаш масаласидир. Бу масала адабий тил тарихининг халқ маданияти тарихи билан, ижтимоий тафаккур, адабиёт ва адабий йўналишлар, оқимлар тарихи билан боғлиқлиги масалаларини ҳам қамраб олади. Шунингдек, бу масала адабий тил тарихининг маълум даврлардаги ижтимоий-ғоявий курашлар билан ҳам боғлиқлигини тақозо этади. Жумладан, ўзбек адабий тилининг XIV—XV асрлардаги тараққиёти масалаларини, хусусан, Алишер Навоийнинг тил масалаларига доир қарашлари ва уларнинг манбаларини, адабий тилнинг Алишер Навоийга қадар бўлган тараққиёти ва бу соҳада улуг шoir курашлар натижасида эришган улкан муваффақиятларни — буларнинг ҳаммасини шу даврларда яшаган йирик ўзбек шoirлари, ёзувчи ва олимларининг ижтимоий-сиёсий ва ғоявий қарашлари, нуқтаи-назарларини ҳисобга олмай туриб, тўғри ҳал қилиб бўлмайди. Булар орасида, айниқса, Атоий, Саккокий, Лутфий ҳамда Бобур ва Муҳаммад Солиҳнинг ижодий фаолияти муҳим аҳамиятга эга дир.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўзгаришларни ҳисобга олмаган ҳолда, адабиёт ва санъат, фан ва ижтимоий тафаккур тарихи билан боғланмай туриб, ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва ривожланишини ўрганиб бўлмайди. Чунки адабий тил миллий маданият турларидан бири сифатида жамият тараққиёти билан боғлангандир.

Ўзбек адабий тили ўзининг ташкил топиши ва шаклланишининг дастлабки даврларидан бошлаб ҳозирги кунларгача жуда мураккаб тараққиёт йўлини босиб ўтди. Асрлар давомида ўзбек адабий тилида юз бериб келган ўзгаришлар аста-секинлик билан, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши йўли билан давом этди, юзага келди. Шунга кўра тилнинг ички қурилишидаги ўзгаришлар билан боғлиқ равишда ўзбек адабий тилининг ривожланиши жараёнида бир-бирдан фарқ қиладиган турлича даврлар ажратилади. Маълумки, адабий тил ҳақидаги фан жамиятда хилма-хил ижтимоий ҳодисаларнинг ривожланиши ҳақидаги, тил ва жамият, тилнинг ривожланишига ҳар хил ижтимоий-тарихий ва маданий-ижтимоий омилларнинг таъсири тўғрисидаги таълимотга асосланади. Тил тараққиётининг ички қонуниятлари ҳақидаги таълимот тилнинг халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда ривожланиши тўғрисидаги таълимот билан маҳкам боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради.

Демак, юқорида кўрсатилган қоидалар асосида ўзбек адабий тили тарихи фанини тузиш, ташкил этиш жараёнида даврлаштириш масаласи ғоят муҳим аҳамият касб этади. Маълумки, адабий тил тарихи шу тилда сўзлашувчи халқ тарихи билан, адабий тилнинг тузилмаси, таркибий қурилишидаги ўзгаришлар билан, шунингдек унинг ижтимоий вазифалари ўзгариши билан узвий равишда боғлангандир. Шу сабабли ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш бўйича олимлар томонидан илгари сурилган назарий фикрлар, умумий қоидалар бир-бирдан кескин фарқ қилмайди. Бу эса адабий тил қурилишидаги ўзгаришларнинг унинг ижтимоий вазифасидаги ўзгаришлар билан, адабий тил тарихининг халқ тарихи билан маҳкам боғланганлигини яна бир марта тасдиқлайди.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш бир то-

мондан ўзбек халқининг ташкил топиши, этник таркиби, унинг ўзига хос мураккаб тарихий ривожланиши жараёни билан боғланган бўлса, иккинчи томондан, қадимги умумтуркий адабий тил қурилишида ҳамда ҳозирги туркий тиллар таснифида ўзбек адабий тилининг тутган ўрни, унинг ўзига хос хусусиятлари каби масалалар билан боғлангандир.

Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш бевосита туркий тилларни тасниф қилиш масаласи билан боғланган. Чунки ўзининг луғат бойлиги, товуш таркиби ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан кўпчилик туркий тиллар бир-бирига жуда яқин туради. Аммо улар ўзига хос хусусиятлари билан бир-биридан фарқ ҳам қилади. Бу хусусиятларни аниқлаш эса туркий тиллар таснифи билан боғлиқдир.

Даврлаштириш учун ўзбек тили ва унга уруғдош туркий тилларнинг келиб чиқиши, тараққиёт босқичлари, ўзаро муносабатларини ўрганиш ва таснифлаш зарур.

ТУРКИЙ ТИЛЛАР ТАСНИФИ

Туркий тилларни ўрганиш ва таснифлаш асосан XIX асрдан бошланади. Туркий тилларни таснифлашда кўпроқ географик нуқтаи назар асос қилиб олинади. Маълумки, географик таснифда қардош тилларнинг ҳудудий яқинлиги, ёндош яшаш шароити назарда тутилади. Аммо уларнинг баъзиларида бу ҳодисага қисман риоя қилмаслик ҳоллари ҳам сезилади.

Туркий тилларни илк бор илмий нуқтаи назардан тасниф қилган олим В. В. Радловдир. У ўзининг биринчи таснифида туркий тилларни уч гуруҳга бўлади: 1) шимолий гуруҳ; 2) жанубий гуруҳ; 3) қурама типли гуруҳ. Сўнгги гуруҳни яна ғарбий ва шарқий кичик гуруҳларга ажратади. В. В. Радлов ўзининг кейинги тадқиқотларида бу таснифини қайта ишлаб чиқади, яна ҳам такомиллаштиради ва туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади:

1. **Шарқий гуруҳ** (бунга олтой ва чулим тиллари, хакас, шор, тува ва энасой туркларининг тиллари киради);

2. **Ғарбий гуруҳ** (бунга Сибирь татарлари, бошқирд, татар, қирғиз, қозоқ ва қорақалпоқ тиллари киради);

3. **Урта Осиё гуруҳи** (бунга уйғур ва ўзбек тиллари киради);

4. **Жанубий гуруҳ** (бунга туркман, озарбайжон ва турк тиллари киради).

А. Н. Самойлович эса туркий тилларни тасниф қилишда фонетик принципга асосланади. У туркий тилларни олти гуруҳга бўлади:

1) **Р гуруҳи**. Бу тилларда қадимги туркий тилдаги **з** ва кейинча **й** га ўтган товуш **р**, товуши билан айтилади: **азақ — айақ (оёқ) — ура** каби. Бу гуруҳга эски булғор ва ҳозирги чуваш тиллари киради.

2) **Д гуруҳи**. Бу тилларда **з** товуши **д** товуши билан айтилади. Бу гуруҳга уйғур, тува, қарагас, салар тиллари, қадимги уйғур ва ўрхун-энасой турклари, умуман уйғур ва шимоли-шарқий туркий тиллар киради.

3) **Тау гуруҳи**. Бу тилларда **тоғ** сўзи **тау** тарзида айтилади. Бу гуруҳга олтой, қирғиз, қумиқ, қарачай-балқар, татар, бошқирд, қараим, нўғай, қозоқ ёки умуман, шимоли-ғарбий туркий тиллар киради.

4) **Тўғлиқ гуруҳи**. Бунда сўз шундай айтилади. Бу гуруҳга эски ўзбек тили, ҳозирги уйғур ва ўзбек тиллари — жануби-шарқий туркий тиллар киради.

5) **Тўғлиқ гуруҳи**. Бунда сўз шундай айтилади. Бу гуруҳга Хоразм ўзбек тили шеваси, қипчоқ-туркман тиллари киради.

6) **Ол гуруҳи**. Бунда **бўл** феъли **ўл** тарзида айтилади. Бу гуруҳга озарбайжон, турк, гагауз каби жануби-ғарбий туркий тиллар киради¹.

С. Е. Малов ўз асарларида туркий тиллар таснифига доир бир қатор қизиқарли фикрларни баён қилади. У мавжуд таснифларга қилинган ўзининг қўшимча ва иловаларида эскирган хусусиятларнинг сақланиши ҳамда янги хусусиятларнинг ҳосил бўлиши жиҳатидан барча туркий тилларни тўрт гуруҳга бўлади: 1. **Энг қадимги тиллар**. 2. **Қадимги тиллар**. 3. **Янги тиллар**. 4. **Энг янги тиллар**. С. Е. Малов ўз таснифи учун туркий тиллардаги тил орқа **г**, **ғ** ва бир неча орқа қатор унлиларнинг олд қатор товушига ўтиши, қадимги тилларда жарангсиз ундошларнинг, янги тилларда эса жарангли ундошларнинг кўплиги каби фонетик ҳодисаларни ўз таснифи учун асос қилиб олади².

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М—Л; 1951. 5—8-бетлар.

² А. Н. Самойлович. Некоторые дополнения к классификации турецких языков. Петербург, 1922., *Ф. Абдурахмонов, Ш. Шукуров*. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973.

Мана шу тасниф асосида С. Е. Малов туркий тилларнинг ривожланиш тарихини уч даврга бўлади:

1. Туркий тилларнинг д-лаш даври. Бу ҳодиса қадимги руний ва уйғур ёзуви ёдгорликлари учун хос хусусиятдир. Сўз ўртаси ва охирида й товуши д тарзида айтилади: адақ (айақ), адыр (айир), қод (қўй) каби.

2. Уткинчи давр. Бу даврда туркий тиллар д — лаш ҳодисасидан й — лашга ўта бошлайди: кидим > кийим, кедин > кейин, адыр > айир каби.

3. Туркий тилларнинг й — лаш даври. Бу даврда туркий тилларнинг табақаланиши ва ажралиб чиқиши кучаяди, алоҳида халқ тилларининг ташкил топишига замин тайёрланади.¹

Туркий тилларни таснифлашда Н. А. Баскақовнинг хизматлари айниқса самарали бўлди. Унинг асарларида туркий тилларнинг идмий-назарий жиҳатдан анча мукамал генеалогик таснифи берилди. Бу таснифга кўра туркий тиллар дастлаб икки катта тармоққа ажратилди: 1) фарбий хун тармоғи; 2) шарқий хун тармоғи.

Фарбий хун тармоғи тўрт шохобчага бўлинади:

1) Булғор шохобчаси. Бунга қадимги булғор, хазар ва ҳозирги чуваш тили киради.

2) Ўғуз шохобчаси. Бу шохобчага қадимги ўғуз ва ҳозирги туркман, гагауз, озарбайжон, турк тиллари киради.

3) Қипчоқ шохобчаси. Бунга қараим, қумиқ, қрим татарлари, татар, бошқирд, қорақалпоқ, қозоқ тиллари киради.

4) Қарлуқ шохобчаси. Бу шохобча таркибига қадимги уйғур тили, эски ўзбек тили ва ҳозирги уйғур, ўзбек тиллари киради.

Шарқий хун тармоғи икки шохобчага бўлинади:

1) Уйғур-ўғуз шохобчаси. Бунга қадимги ўғуз тили ва ҳозирги тува, қарагас, ёқут, хакас, шор тиллари киради.

2) Қирғиз-қипчоқ шохобчаси. Бу шохобчага қадимги ва ҳозирги қирғиз тили ва олтой тиллари киради. Ўз навбатида юқорида кўрсатилган гуруҳларнинг ҳар бири яна бир қанча гуруҳларга бўлинади.²

Н. А. Баскақов ўзининг ана шу таснифи билан боғ-

¹ С. Е. Малов: Памятники древнетюркской письменности. М.—Л 1951 год. 221—222-бетлар.

² Н. А. Баскақов. Тюркские языки, М., 1960, 223—228-бетлар.

лик равишда туркий тилларнинг ривожланиш тарихини қуйидаги даврларга бўлади:

I. **Олтой даври** (милодгача III асрлар). Туркий тиллар тараққиётининг энг қадимги, илк босқичи бўлиб, бу даврнинг муайян саналари фан томонидан аниқланган эмас. Чунки тарихий ҳужжатлар йўқ.

II. Хун даври (милодий V асргача).

III. Қадимги турк даври (V—X асрларгача).

IV. Урта турк даври (X—XV асрлар).

V. Янги турк даври (XIV—XIX асрлар).

VI. Энг янги давр (XIX—XX асрлар).¹

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИНИ ДАВРЛАШТИРИШ

Туркий тилларни таснифлаш ва унинг тараққиёти тарихини даврлаштириш билан боғлиқ равишда ўзбек адабий тили тарихи ҳам олимлар томонидан турлича даврлаштирилади. Жумладан, С. Е. Малов ўзбек адабий тили тарихини уч даврга бўлиб ўрганadi:

1) **Уйғур адабий тили**; 2) **Чигатой адабий тили**; 3) **Ўзбек адабий тили**. Бу даврлаштиришга кўра ҳозирги ўзбек адабий тили чигатой адабий тилидан келиб чиққан. Чигатой (эски ўзбек) адабий тили эса ўз навбатида, уйғур адабий тилидан келиб чиққан.²

А. Н. Самойлович ўзбек адабий тили тарихини уч даврга бўлади:

1. Қорахонийлар даври адабий тили (X—XI асрлар). Бу давр қорахонийлар давлатида шаклланган ва кенг қўлланган шарқий туркий адабий тил ва шу тилда ёзилган асарлар билан ажралиб туради.

2. Ўғуз-қипчоқ адабий тили (XII—XIV асрлар). Бу давр Хоразмда ўғуз-қипчоқ диалекти негизида ривожланган ғарбий туркий адабий тил ҳамда бу ерда яратилган асарлар билан боғланган.

3. Урта Осиё туркий адабий тили (XIV—XX асрлар). Бу давр тили шу асрлар давомида туркий — эски ўзбек адабий тилида яратилган асарлар билан боғланган. Ҳозирги ўзбек адабий тили эса Урта Осиё туркий адабий тилининг давоми деб қаралади.³

¹ Н. А. Баскаков. Тюркские языки. М, 1960.

² С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М—Л., 1951. стр. 5, 221; Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 17-бет.

³ А. Н. Самойлович. К истории литературного среднеазиатско-турского языка. Сб. «Мир—Али—Шер». Л., 1928, 1—23-бетлар.

А. М. Шчербак ўзбек адабий тили тарихини тўрт даврга бўлиб ўрганadi:

I. Ўзбек адабий тилининг энг қадимги даври (X—XIII асрлар). Бу давр асосан шарқий туркий адабий тил ҳамда маълум даражада ғарбий туркий адабий тил билан боғланган.

II. Ўзбек адабий тилининг ўрта—«чигатой» тили даври (XIV—XVII асрлар). Бу давр тили асосан эски ўзбек адабий тили ҳамда шу тилда ёзилган асарлар билан боғланган.

III. Ўзбек адабий тилининг янги даври (XVII—XVIII асрлар). Бу давр хонликлар даври адабий тилини қамраб олади.

IV. Ўзбек адабий тилининг энг янги даври (XIX—XX асрлар).¹

О. Усмонов ўзбек адабий тили тарихини беш даврга бўлади:

I. Қадимги турк тили даври (VI—IX асрлар).

II. Қадимги ўзбек тили даври (IX—XII асрлар).

III. Эски ўзбек тилининг илк даври (XIII—XIV асрлар).

IV. Эски ўзбек тили (XIV—XIX асрлар).

V. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.²

Ғ. Абдураҳмонов ўзбек адабий тили тарихини қуйидагича даврлаштиради:

I. Энг қадимги туркий тил (VII асргача бўлган давр).

II. Қадимги туркий тил (VII—XI асрлар).

III. Эски туркий тил (XI—XIII асрлар).

IV. Эски ўзбек адабий тили (XIV—XIX асрлар).

V. Янги ўзбек адабий тили (XIX—XX асрлар).

VI. Ҳозирги замон ўзбек адабий тили.³

Бу масала юзасидан турли олимлар баён қилган фикрларни умумлаштириб ва уларга таянган ҳолда, ўзбек адабий тили тарихини ўзбек халқининг тарихи ҳамда жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги ўзгариш-

¹ А. М. Шчербак. К истории узбекского литературного языка древнего периода. Сб. «Академику В. А. Гордлевскому». М., 1953, 323-бет.

² Олим Усмонов. Ўзбек тили масалалари. Ўрта Осиё Давлат Уни-ти илмий асарлари тўплами. Тошкент, 1957.

³ Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. 19-бет.

лар билан боғлиқ равишда қуйидагича даврлаштириш мумкин:

I. Қадимги туркий адабий тил даври (VII асрдан XIII асргача).

II. Эски ўзбек адабий тили даври (XIII—XIV асрдан XX асрнинг бошларигача).

III. Ҳозирги ўзбек адабий тили даври (XIX—XX асргача).

Қадимги туркий адабий тил. Бу давр тилини VII асрдан, яъни турк ҳоқонлиги (тукю империяси) ташкил топган даврдан XIII асргача жуда катта ҳудуд (Ўрта Осиё, Қозоғистон, Шарқий Сибирь ва Шимолий Мўғулистон)да яшаган туркий уруғ ва қабилаларнинг тили ташкил қилади. Қадимги туркий адабий тил даври, аввало, туркий тилларнинг тўлиқ табақаланиши билан ажралиб туради. Шу билан бирга бу даврда туркий тилларнинг тараққиёти ўша вақтларда ташкил топган ғарбий ва шарқий туркий қабила иттифоқлари, давлатларнинг таркибига кирган қабилаларнинг тарихи билан боғлиқ ҳолда давом этади. Демак, тарихий ривожланиш, қўшилиш ва марказлашиш жараёнида ажралиб чиқа бошлаган туркий тиллар жамиятнинг муҳим алоқа воситаси бўлиб хизмат қилар эди.

Қадимги туркий адабий тил ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб туради. Хусусан, бир томондан, руний ва уйғур ёзувлари билан битилган VII—X асрларда юзага келган қадимги ёдгорликларнинг тили ҳамда иккинчи томондан, X—XIII асрларда яратилган асарларнинг тили ўзининг кўпгина фонетик ва грамматик хусусиятлари билан бир-биридан фарқ қилиб туради. Шунинг учун илмий адабиётларда, туркий тиллар тарихини даврлаштиришга бағишланган асарларда бу даврлар бир-биридан ажратилиб, «қадимги туркий тил» ва «эски туркий тил» атамалари билан юритилади. Шунингдек, кейинги асрларда юзага келган ёдгорликларнинг тили бевосита ўша даврдаги маълум туркий тилнинг, жумладан, қарлуқ, уйғур, қипчоқ каби тилларнинг хусусиятини акс эттиради. Айни замонда мана шу даврларда туркий қабилалар негизда элат (халқ)ларнинг ташкил топиши, демак, қабила тиллари негизда элат (халқ) тилларининг шаклланиши жараёни бошланган эди.

Эски ўзбек адабий тили. Бу XIII—XIV асрлардан бошлаб, XX аср бошларигача бўлган катта даврни ўз ичига олади. XIII асрнинг охирилари ва XIV аср бош-

ларига келиб ўзбек элат (халқ) тили, умумхалқ ўзбек адабий тили шаклланади. Бу давр адабий тилининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг умумхалқ характери кучаяди, луғат таркиби, фонетик ва грамматик қурилиши тўлиқ шаклланади. Эски ўзбек адабий тили XIV—XV асрлардаёқ ўзининг асосий хусусиятлари, белгилари билан деярли ҳозирги ўзбек адабий тилига яқин бир шаклни қабул қилган эди. Кўп асрлик тарихий жараён давомида ўзбек адабий тили асосан ягона бир йўналиш бўйича ривожланади: адабий тил меъёрлари такомиллаша боради, бадий-тасвирий воситаларни орта боради, янги бадий-услубий шакллар билан бойитди, тилнинг истеъмол доираси кенгаяди, унинг жонли халқ тилига яқинлашиб бориши ва тушунарлилиги сари йўналиши кучайиб боради. Аммо тарихий тараққиётнинг турли даврларида халқнинг турмушида, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий-сиёсий ҳаётида юз берган ўзгаришлар ўзбек адабий тилининг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, турли даврларда Мовароуннаҳр, Хоразм ва Олтин Ўрдада ёзилган бадий асарларнинг тили маълум диалектал фарқлар билан ажралиб туради. Ўзбек адабий тили тарихида XIII—XIV асрларда шаклланиб, XV асрнинг бошларигача давом этган эски ўзбек адабий тили даври жуда катта аҳамиятга эгадир. Жонли халқ тили негизида шаклланган эски ўзбек адабий тили Хоразмий, Лутфий, Атоий, Саккокий каби шоирлар томонидан яна ҳам тараққий эттирилди.

Эски ўзбек адабий тилининг ривожланиши ва такомилга эришувида Алишер Навоийнинг хизматлари айниса катта бўлди. Алишер Навоий ўзбек адабий тилининг имкониятларини жуда кенгайтди, унинг бойлигини, бадий ифода воситаларининг кўплигини, раво ва ихчамлигини илмий-назарий жиҳатдан асослади, амалий равишда исботлаб берди. У адабий тилни мукаммаллаштирди, уни янги шакллар билан бойитди. Шу тариқа Алишер Навоийнинг буюк хизматлари, асарлари туфайли эски ўзбек адабий тили ўз ривожининг юқори даражасига кўтарилди.

Алишер Навойдан кейин кўп асрлар давомида эски ўзбек адабий тилида Навоий анъанаси давом эттирилди. Алишер Навойдан кейин яшаган барча шоир ва ёзувчиларнинг асарларида Навоий адабий тилининг кучли таъсир этганлигини, бу ёзувчилар эса ўз навбатида ўз-

бек адабий тилини яна ҳам ривожлантирганликларини, бойитганликларини очиқ кўриш мумкин. Шунга кўра эски ўзбек адабий тили турли даврларда тараққий этиш хусусияти, жонли халқ тили билан боғлиқлигининг кучайиши ҳамда унинг адабий-бадий ва услубий воситаларининг кенгайиши, силлиқланиб бориши жиҳатидан бир қанча босқичларга бўлинади:

1) Умумхалқ ўзбек адабий тилининг тўла ташкил топиши босқичи (XIV—XVII асрлар);

2) Ўзбек адабий тилининг жонли халқ тилига яқинлашиши жараёнининг кучайиши босқичи (XVII—XIX асрлар);

3) Ўзбек адабий тилининг ривожланишида янги йўналишларнинг пайдо бўлиши босқичи (XIX аср 2-ярми — XX аср бошлари).

Эски ўзбек адабий тили тараққиётининг бу босқичлари, уларнинг хусусияти ўз ўрнида баён қилинади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили. Бу давр ўзбек адабий тилининг XX аср бошларидан кейинги ривожланишини ўз ичига олади. Бу даврда ўзбек миллати шаклланади, ўзбек адабий тили эса ўзбек миллий адабий тили сифатида таркиб топади. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг ижтимоий функцияси ниҳоятда кенгайди, Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сифатида унинг аҳамияти ва роли беқиёс даражада ўсди, хизмат доираси кенгайди.

Бу даврда ўзбек адабий тили ижтимоий функциясининг кенгайиши натижасида ўзбек атамашунослиги жуда бойиди. Адабий тилнинг луғат таркибида жиддий ўзгаришлар юз берди. Халқ хўжалигининг қайта қурилиши, ижтимоий-сиёсий турмушнинг янги турлари, иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, фан, техника ва маданият соҳасидаги ўзгаришлар ўзбек тили лексикасида ўз ифодасини топди, хилма-хил ясалмалар, ўзлаштирмалар асосида лексика жуда бойиди, жиддий равишда янгиланди.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонетик тизими ва сўз ясалиши бобида, унинг грамматик қурилиши соҳасида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлди. Товушлар бирикувининг янги қонуниятлари ва товушларда янги сифат ўзгаришлари пайдо бўлди, сингармонизм ҳодисаси деярли йўқолди. Ўзбек графикаси ва орфографияси такомиллашди. Сўз яшаниннг янги усуллари пайдо бўлди, морфологик ва синтактик қонуниятлар мукамаллашди. Ўзбек адабий тилининг услубий вазифаси

Ўзгарди, услублар доираси кенгайди, адабий тилнинг янги услублари пайдо бўлди. Шу билан бирга ўзбек адабий тилига бир ёқлама ёндашиш, унинг ривожланиш хусусиятларини бошқа тил миқёслари билан белгилашга интилиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланиб турди. Шунга қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тили ҳар томонлама ривожланган, муайян умумий меъёрга бўйсундирилган, ижтимоий функцияси ва моҳияти ниҳоятда кенгайган миллий адабий тиллардан бирига айланди. У ўзбек халқининг барча ижтимоий-сиёсий ва маданий эҳтиёжи ва талабларини қондиришга хизмат қиладиган тилдир, фан ва техника, адабиёт ва матбуот, давлат идоралари ва ўқув юртлари, радио, кино ва телевидение тилидир.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛ

ТУРКИЙ ТИЛЛАРНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Қадимги туркий тил даври барча туркий уруф ва қабиаларнинг умумий тили сифатида VII—XIII асрларни ўз ичига олади. Қадимги туркий тил ўзининг келиб чиқиши ва ривожланиши жиҳатидан олтой ва хунн тили даврлари билан узвий равишда боғланган. Бу давр тили ҳақида Б. Я. Владимирцов қуйидаги фикрларни баён қилади: «... мўғул тили турк ва тунгус тиллари билан бирга ўзларининг бир умумий аждодига эга бўлганки, уни шартли равишда олтой тили деб аташ мумкин. Олтой тили ҳозирча маълум эмас, аммо олтой тиллари маълум, яъни олтой тилининг ривожланиши жараёнида ташкил топган мўғул, турк, тунгус тиллари маълум.¹ Бу давр туркий тиллар тараққиётининг биринчи, энг қадимги босқичи бўлиб, фанда у олтой тил бирлиги номи билан юритилади. Бу даврда ҳали туркий тиллар мўғул тилларидан, мўғул тиллари эса, ўз навбатида, тунгус-манъчжур тилларидан ажралиб чиққан эмас эди, улар бир тил бирлиги сифатида қўлланар эди. Шундай қилиб қандайдир энг қадимги тилнинг бўлганлиги тахмин қилинади. Бу тилга хос умумий лексик, фонетик ва грамматик белги-хусусиятлар эса ҳо-

¹ Б. Я. Владимирцов. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халкаского наречия. Ленинград, 1929, 45-бет.

зирги мўғул, туркий ва тунгус-маньчжур тилларида сақланиб қолган.¹

Олтой даврининг характери, бу даврда яшаган халқлар ва уларнинг тили ҳақида аниқ маълумотлар берувчи тарихий ёдгорликлар йўқ. Бу давр тилининг айрим хусусиятлари қадимги ўлик тилларнинг энг қадимги белгилари билан ҳозирги жонли тилларни тарихий-қиёсий усул асосида қиёслаб ўрганиш орқали тахминий равишда аниқланиши мумкин. Тарихий тараққиёт жараёнида тилларнинг қўшилиши, ажралиб кетиши натижасида олтой даврининг охирларида бу тиллар табақаланади ва иккита катта тил гуруҳларига бўлинади, яъни тунгус-маньчжур ва турк-мўғул тиллар гуруҳлари ажралиб чиқади. Ўз навбатида ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг ўсиши, ажралиб чиқиши, фарқланиш жараёнининг давом этиши асосида бу тилларнинг ҳар қайсиси аста-секин ўзига хос лексик, фонетик ва грамматик хусусиятларга эга бўлиб боради. Бунинг натижасида хун даврининг охирларида турк-мўғул тил бирлигидан турк тиллари ва мўғул тиллари ажралиб чиқади.

Энг қадимги ўзига хос фарқлантирувчи белгилардан бири ундошларнинг фонетик мос келиши ҳисобланади. Бу ҳодисага кўра, тунгусча т ва маньчжурча с товуши туркий ва мўғул тилларида и унлиси олдидан ч-ш ундошига мос келади. Жумладан, чуваш тилидаги чёр (тизза) — бошқа туркий тилларда тиз, тизе (диз, дие), тирноқ (чёр—тиз), чувашча чёрне—тырнақ ҳодисаси кўпчилик туркий тилларни тунгус тилига, чуваш тилини эса мўғул тилларига яқинлаштиради.² Шундай қилиб, туркий тилларнинг ривожланиш тарихида олтой даври кейинги даврларда табақаланиб ажралиб чиққан турклар, мўғуллар ва тунгус, маньчжурлар учун ягона умумий тил мавжудлиги билан характерланади.

Туркий тилларнинг энг қадимги даврлардаги тараққиётининг иккинчи босқичи хун даври ҳисобланади (эрализгача III асрдан эрализнинг IV асригача). Бу даврда Марказий Осиёдан Шарқий Европагача бўлган катта ҳудудда қудратли Хун империяси тузилади. Бу империя жуда кўп турк-мўғул, тунгус-маньчжур ва бошқа қабилаларни бирлаштиради. Эрализнинг I асри охир-

¹ В. Я. Владимирцов. Уша асар, 47-бет; Н. А. Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, 28—29-бетлар.

² Н. А. Баскаков. Тюркские языки, М., 1960, 30-бет.

ларида ўзаро ички урушлар натижасида Хун давлати икки қисмга — Ғарбий Хун ва Шарқий Хун давлатларига бўлинади. Кейинча булар асосида ғарб ва шарқда турклар бошчилигида бир қанча қабила иттифоқлари ташкил бўлади. Икки Хун давлатининг тузилиши ва мустақамланиши кўп жиҳатдан туркий қабилалар ва тилларнинг ривожланишига катта таъсир қилади, улар умумий белгиларини сақлаган ҳолда, аста-секин ўзларига ҳос хусусиятларни ҳам ҳосил қила бошлайдилар, натижада бу барча туркий тилларнинг икки гуруҳга — шарқий туркий ва ғарбий туркий тилларга бўлинишига олиб келади.¹ Бу даврдаги туркий тилларнинг хусусиятини кўрсатувчи тарихий манбалар йўқ. В. В. Бартольд чуваш тили бўйича тадқиқотларига асосланиб, хун давридаги тил чуваш тили билан умумийликка эга бўлган, бунинг венгер тилидаги туркий унсурларнинг чуваш унсурлари билан ўхшашлиги ҳам тасдиқлайди, деган фикрини илгари суради².

Хун даврида турлийча турк, мўғул, тунгус-маньчжур қабилалари тилларининг ўзаро бир-бирига таъсир қилиши, қўшилиши, чатишиб кетиши ва қайта ташкил топиши жараёнида ўша вақтда Марказий ва Урта Осиёда ҳамда Шарқий Европада яшаган қадимги эроний, хитой, санскрит ва славян қабиладари тилларининг иштироки ҳам бўлган.

Хун даврида туркий тиллар ҳам кўпгина уруғ ва қабилаларнинг тиллари сифатида мавжуд эди ва уларга хизмат қилар эди. Бу даврда уларнинг р-л тиллари (қадимги авар, булғор ва ҳозирги чувашларнинг ўтмишдоши) ҳамда з-ш тилларига (қадимги ўғуз, қирғиз, қарлуқ ва қипчоқлар) ажралиши давом этарди. Фонетик қурилиш ва лексикадаги -с/з ва л-ш/ж тарзида мослашиш ҳодисасининг қолдиқларини ҳозирги олтой ва бир қатор туркий тилларда учратиш мумкин: р-с/з; бас — бормоқ ва бир — бормоқ; көз ва көр (кўрмоқ), л-ш/ж; беш ва белек — тирсак (чувашча пилек — беш), быш — булға — аралаштирмоқ каби. Шу билан бирга бу даврда майда-майда туркий қабилаларнинг табақаланиши ва бир-бирига қўшилиши, бирлашиши жараёни ҳам давом этар эди.

¹ Н. А. Баскаков: Кўрсатилган асар. 33-бет.

² В. В. Бартольд. История турско-монгольских народов. Тошкент, 1928, 5-бет.

Туркий тиллар тараққийетининг учинчи босқичи қадимги туркий босқич ҳисобланади (VII—XIII асрлар). Бу босқич ўз навбатида икки даврга бўлинади: 1) Қадимги туркий тил даври, (VII—X асрлар). 2) Эски туркий тил даври (XI—XIII асрлар).

Қадимги туркий тил даври учга бўлинади:

- 1) Турк ҳоқонлиги даври (VI—VIII асрлар);
- 2) Қадимги уйғур даври (VIII—IX асрлар);
- 3) Қадимги қирғиз даври (IX—X асрлар).

Қадимги туркий тил даври. Бу даврда туркий тиллар тўла табақаланади, ўзининг мустақил ривожланиш йўлига киради. Бу даврда туркий уруғ ва қабилалар Хун (ҳам шарқий Хун, ҳам ғарбий Хун) давлати таркибига кирар эди. VI аср ўрталарида турклар кучайиб, йирик бир қабила иттифоқига бирлашади, қўшни қабилаларни енгиб, 552 йилда ўзларининг мустақил давлатларини — турк ҳоқонлигини барпо қилади. 555 йилга келиб, Марказий Осиёдаги халқлар Манчжурия ва Энасой қирғоқларигача бўлган ерларни ўзларига қаратиб оладилар. Ҳарбий ва сиёсий қудрати аста-секин кучайиб борган турк ҳоқонлиги эфталитлар давлатини тор-мор қилади, Амударё ва Оролгача бўлган жойларни, VI асрнинг 70-йилларида эса Шимолий Хитойдаги Чжоу ва Ци давлатларини босиб олади. Ҳоқонликнинг чегараси Амударёдан Ҳиндистонгача чўзилар эди. Аммо қабилалар ўртасидаги ўзаро урушлар ҳамда Хитойнинг кучайиб кетиши ва бу урушларга аралашуви натижасида VI асрнинг 80-йилларида турк ҳоқонлиги парчаланиб, Шарқий турк ҳоқонлиги ва Ғарбий турк ҳоқонлигига бўлиниб кетади.

Шарқий турк ҳоқонлиги Марказий Осиёда ўз ҳокимиятини ўрнатади, VII асрнинг 2-чорагида Хитойга қарам бўлиб қолади. 681 йилда ҳоқон қутлуғ (Илтерин) ва унинг маслаҳатчиси Тонюк мустақилликни қўлга киритадилар. Шарқий турк ҳоқонлигининг кейинги кучайган даври 682—745 йилларга тўғри келади. Ҳоқон Қопоғон (691—716 йиллар) даврида турклар Самарқандгача бориб етадилар. Ҳоқон Билга вафоти (734 йил) дан кейин кучайган ўзаро урушлар натижасида Шарқий турк ҳоқонлиги парчаланиб кетади, 745 йилда эса уйғурлар томонидан босиб олинади.

Маркази Еттисув бўлган Ғарбий турк ҳоқонлиги эса мустақил давлат сифатида VII асрнинг 1-ярмида Шарқий Туркистондан Каспий денгизигача бўлган ерларда

ўз ҳукмронлигини ўрнатади. Қўшни давлатлар билан савдо-сотиқ ишлари ривожланади. Самарқанд, Бухоро, Чоч (Тошкент), Марв, Чоржуй каби катта шаҳарлар обод бўлади. Аммо Хитой ва шимолий қўшни давлатларнинг ҳужуми, ички ўзаро феодал урушлар натижасида Ғарбий турк ҳоқонлиги тугатилади. Туркларнинг бир қисми Шарқий Туркистонда ўзларининг иттифоқини барпо қилади, Еттисув ва унинг атрофларини эса тиргешлар қўлга киритади. Кейинроқ эса бу ерлар Олтойдан кўчиб келган қарлуқлар қўлига ўтади. Уғулар эса ғарбга томон юриш қилиб, VIII асрда Сирдарёнинг қуйи қисми ҳавзасида, Қорақумгача бўлган ҳудудда ўз давлатларини барпо қиладилар.

Туркий тиллар тараққиётининг учинчи босқичига, яъни қадимги туркий даврдаги туркий уруғ ва қабила-лар, уларнинг тилларига оид жуда кўп ёзма манбалар, тарихий ёдгорликлар мавжуд. Жумладан, турк ҳоқонлиги таркибига кирган туркий уруғлар ва уларнинг тиллари Урхун-Энасой ёдгорликлари орқали аниқланган. Урхун-Энасой ёдгорликларининг кўпчилиги рус олимлари томонидан топилган. Булар орасида, айниқса сибирлик ўлкашунос Н. М. Ядринцев 1889 йилда Мўғулистонда Урхун дарёси бўйларидан топган ёдгорликлар катта аҳамиятга эга. Худди шундай ёдгорликларнинг каттагина бир қисми Энасой дарёсининг юқори қисмидан ва Қирғизистондаги Талас водийсидан, шунингдек Байкал кўли атрофлари, Лена дарёси соҳилларидан ҳам топилган.

Урхун-Энасой ёдгорликлари асосан тошларга ўйиб битилган ёзувлардан, идиш, тангалар каби буюмларда ва қоғозларда ёзилган битиклардан иборат бўлиб, бир қанча вақтлар олимлар учун ўқилиши жумбоқ бўлиб қолади. Шунга кўра, у қадимги скандинав-герман тилларига оид рун, руний (руна—сирли, яширин демакдир) ёзуви номи билан ҳам юритилади. Фақат XIX асрнинг 90-йилларида бу ёзувни дастлаб даниялик олим В. Томсен ва рус туркшуноси В. В. Радлов ўқийдилар. Улар бу ёдгорликларнинг тил хусусиятлари туркий халқларга тегишли эканлигини аниқлаб берадилар. Шундан кейин кўп йиллар давомида бу ёзувларни таржима қилиш, тил хусусиятларини ўрганиш ва нашр этиш соҳасида катта ишлар қилинди.

Урхун-Энасой ёзуви билан битилган энг йирик обидаларга қуйидагилар киради:

1. Унгин (онгин) битигтоши. Энг қадимий ва йирик ёдномга бўлиб, 689 ёки 692 йилларга тегишли. В. В. Радлов 1895 йилда асл матнини ва транскрипциясини немисча таржимаси билан нашр эттирди.

2. Тўноқуқ битигтоши. 712—716 йилларда тошга уйиб битилган. 1897 йилда Е. Клеменц Шимолий Мўғулистонда Баи Цокто манзилидан топган. В. В. Радлов 1899 йилда фотосурати транскрипция ва немисча таржимасини нашр эттирди.

3. Кул тигин битигтоши. 732 йилга тегишли бўлиб, жуда яхши сақланган. Рус ўлкашуноси Н. М. Ядринцев 1889 йилда Мўғулистоннинг Коша Цайдам водийсида Урхун дарёсининг Кўкшин ирмоғидан топган. 1891 йилда Унгин битигтоши билан бирга нашр эттиради.

4. Билга ҳоқон битигтоши. Н. М. Ядринцев 1889 йилда Кул тигин битигтоши билан бирга Урхун дарёсининг Кўкшин ирмоғи атрофидан топган. В. В. Радлов томонидан Кул тигин битигтоши билан бирга нашр этирилади.

5. Қули чур битигтоши. VIII асрга тегишли. 1912 йилда поляк олими В. Котвич Мўғулистоннинг Улан-Батор яқинидаги Ихе-Хушоту манзилидан топган ва рус туркшуноси А. Н. Самойлович билан биргаликда 1928 йили нашр эттиради.

6. Моюн чур битигтоши. VIII асрга (тахминан 759 йиллар) тегишли. 1909 йилда финляндиялик олим Г. И. Рамстедт Шимолий Мўғулистоннинг Селенга дарёси яқинидан топган ва 1913 йилда таржимаси билан нашр эттиради.

7. Ирқ битиг (фолнома). Бунинг қўлёзмасини инглиз олими А. Стейн Хитойдаги «Минг будда ғори» ибодатхонасидан топган. 1912 йилда даниялик олим В. Томсен нашр эттирган.¹

Бу битигтошлар VII—VIII асрларга тегишли бўлиб, турк ҳоқонлиги даврида руний ёзувида битилган. Улар график жиҳатдан бир-бирига анча яқин туради. Сугдий ёзуви асосида пайдо бўлган қадимги туркий рун ёзуви Ғарбий ва Шарқий турк ҳоқонлигида кенг тарқалган эди.

Эрамизнинг 745 йилида турк ҳоқонлигини босиб олган уйғурлар давлати асосан илгари Шарқий турк ҳоқонлиги таркибига кирган қабилаларни бирлаштирар

¹ *Ф. Абдураҳмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982 4—5-бетлар.*

эди. Ғарбий туркларнинг ажралиб кетиши уйғурлар давлатини кучсизлантиради. Бунинг натижасида 840 йилда уйғур давлати қирғизлар томонидан босиб олинади. Қирғизлар ҳукмронлиги X асргача давом этади. Аммо ўзининг бирлигини, итифоқини йўқотган кўпгина уйғур қабилалари қирғизлар ҳужумидан кейин ғарбга йўл олиб, ўз мустақил давлатини тузади, бир қисми эса қарлуқлар томонига кетади.

Турк ҳоқонлиги таркибига кирган туркларнинг бевоқифа давомчиси, вориси бўлган уйғурлар жуда катта мерос — ўша давр тилини акс эттирувчи ёзма ёдгорликлар қолдирганлар. Бу ёдгорликлар бирин-кетин ёзилганлиги — хронологик жиҳатдан икки даврга бўлинади.

Биринчи даврга хос обидалар энг қадимги ёдгорликлар бўлиб, улар ўрхун ёзуви обидалари билан умумийликка эга бўлган битигтошлардан иборат. Г. И. Рамстедт топган бу битигтошлардан бири Шинеусу манзилдан топилган ва «Селенгин тошлари» номи билан маълум бўлган ёдгорликдир. Бу ёдгорлик VIII асрга, уйғурлар турк ҳоқонлигини босиб олган даврларга тегишлидир. Уларнинг иккинчиси Сужи манзилдан топилган ёдгорлик бўлиб, 840—862 йилларга, яъни уйғурларнинг тор-мор қилиниши ва қирғизлар ҳукмронлигининг бошланиши даврига тўғри келади.

Иккинчи даврга тегишли ёдгорликларга эса суғд ёзуви асосида шаклланган уйғур ёзувида битилган матнлар киради. Улар турли мазмундаги ва тил хусусияти жиҳатидан ҳам ҳар хил бўлган асарлар, ҳужжатлардан иборат. Булар фанда уйғур (туркий) тилида манихий (монавий), буддий ва христиан ёдгорликлари деб қаралса ҳам, бир умумий ном билан уйғур ёзуви ёдгорликлари деб юритилади.

Уйғур ёзувида битилган ёдгорликларнинг энг муҳимлари қуйидагилардир:

1. **Хуастуанифт** (монавийларнинг тавбаномаси). Бу ёдгорликнинг уч нусхаси бор, улар Санкт-Петербург, Берлин ва Лондонда сақланади. Турфондан топилган Санкт-Петербург нусхаси уйғур ёзувида битилган. Турфондан ва «Минг будда ғори» ибодатхонасидан топилган Берлин ва Лондон нусхалари монавий ёзуви билан битилган бўлиб, унинг тил хусусиятларини акс эттиради. Бу ёдгорликларни 1910—1911 йилларда инглиз олими Ле Кок Берлин ва Лондонда нашр эттирган. Л. В. Дмитри-

ева 1963 йилда уни лотин алифбосида русча таржимаси билан нашр эттирди.

2. **Шаҳзодалар Қалианамқара ва Папамқара ҳақида қисса.** Бу ёдгорликнинг матни 1914 йилда француз олими П. Пелло томонидан французча таржимаси билан нашр этирилган.

3. **Олтун ёруқ.** Асли қадимги ҳинд-санскритча «Суварнапрабхаса» (олтин жило). Будда динига оид бўлган сутра (муқаддас китоб)нинг туркий таржимаси бўлиб, қисқача «Олтун ёруқ» номи билан юритилади. У X асрда бешбалиқлик Сингу Сели Тутунг томонидан туркий тилга ўгирилган. Бизгача унинг 10 га яқин нусхаси етиб келган. 1909—1911 йилларда рус туркшуноси С. Е. Малов Сучжоу шаҳрига яқин Вунгшагудан топган ва 1913—1917 йилларда нашр эттирган (В. В. Радлов билан бирга) нусха бошқаларига нисбатан мукамалроқ бўлиб, Санкт-Петербургда сақланади.

4. **Секиз юмак.** Турфондан топилган бу ёдгорлик матнини немис олимлари В. Банг, А. фон Габен ва турк олими Г. Р. Раҳматийлар 1934 йилда Берлинда нашр эттирганлар. Булардан ташқари, уйғур ёзувида ёзилган бир қанча обидалар, турли афсоналардан олинган парчаларнинг матилари битилган ёдгорликлар бор. Шувингдек, VIII—X асрларга ва кейинги даврларга оид жуда кўп уйғурча юридик-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам мавжуд. Бу ёдгорликларда ҳам адабий тил, ҳам халқ сўзлашув тили хусусиятлари акс этган¹.

Ғарбий турк ҳоқонлиги даврида (VI—VIII асрлар) туркий қабилалар ўтроқлаша бошлайди. Ўтроқлашган турклар шаҳарда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланади, чўл ва қишлоқ жойларда эса деҳқончилик қилади. Бунинг натижасида туркий қабилаларнинг этник жиҳатдан ўзаро яқинлашуви ва форс тилларида сўзлашувчи халқлар билан иқтисодий, сиёсий ва маданий алоқалари кучаяди.

VIII асрда Ғарб ва Жанубда—Мовароуннаҳр ҳудуди (Самарқанд, Бухоро, Чоч, Фарғона, Хоразм)да яшаган аҳоли ва сугдий-эроний халқлар араблар томонидан босиб олинади, Аббосийлар халифалигига қарам бўлиб қолади. Бу ердаги халқлар эса ислом динини қабул қилади. Бу тарихий ҳодиса Мовароуннаҳрда яшаган халқларнинг, шу жумладан, туркий халқларнинг иқтисодий ва

¹ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, 41-бет.

маданий тараққиётига, фан ва адабиётнинг ривожига маълум даражада таъсир кўрсатди. Айниқса, IX асрнинг 2- ярмидан, Сомонийлар давридан бошлаб туркий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида жиддий силжишлар содир бўлди. Жумладан, уруғчилик-қабилачилик муносабатлари кучсизланди, феодал муносабатлар ривожланиб борди.

Шу асосда турк ҳоқонлиги даврида туркий қабилалар тўлиқ табақаланади. Марказлашиш, ўзаро бирлашиш жараёнида қўшилиш ва ажралиб кетиш асосида ривожланган туркий тиллар уйғурлар ҳукмронлиги даврида умумтуркий адабий тил сифатида шаклланади. Бу адабий тилнинг ташкил топишида қарлуқ-чигил тиллари, шунингдек уйғур тили асос сифатида қатнашади, унинг тараққиётига маълум даражада таъсир қилади. X—XII асрларда Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида қўлланган, маълум даражада меъёрга солинган туркий адабий тил худди ана шу тил асосида ривожланади. Бу адабий тил қисман ўғуз-қипчоқ тиллари хусусиятларини ҳам ўз ичига олар эди. Эски ўзбек адабий тилининг халқ тили сифатида шаклланиш даври ҳам мана шу вақтларга тўғри келади.

Эски туркий тил даври. Қадимги туркий босқичнинг иккинчи даврига эски туркий тил дейилади. Бу давр асосий туркий қабилалар ва элатлар тилларининг тўла шаклланиши ва ривожланиши даври бўлиб, XI—XIII асрларни, яъни Қорахонийлар давлати ва мўғуллар ҳукмронлиги даврини ўз ичига олади. Бу даврда барча туркий халқлар ва тиллар тўла шаклланади. Улар ўзларининг асосий белгилари жиҳатидан туркий тилларнинг ҳозирги ҳолатига анча яқин бўлган тарзда расмийлашади.

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, X асрда қарлуқларнинг (чигил ва яғмолар билан бирга) қабилаттифоқи кучаяди ва Етгисувда ўзларининг қудратли Қорахонийлар давлатини барпо қилади. Унинг маркази дастлаб Боласоғун, кейинроқ эса Қашқар эди. Кўпгина кичик-кичик уйғур бекликлари ва бутун Мовароуннаҳр ҳудуди Қорахонийларга тобе эди. Қорахонийлар давлати қарлуқ-чигил, уйғур, ўғуз, қипчоқ, тухси, яғмо, арғу сингари жуда кўп туркий ҳамда бир қатор эроний-сундий қабилалар ва элатларни бирлаштирар эди. Бу даврларда туркий қабилаларнинг кўчманчиликдан ўтроқ ҳаёт кечиришга ўтишлари жараёни тезлашади. Уларнинг ўза-

ро бир-бири билан ҳамда бу ердаги суғдийлар билан аралашиб ва қўшилиб кетиши анча кучаяди.¹ Бу тарихий жараён ўзбек элатининг шаклланишида, унинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлари, маданияти ва санъатининг ривожланишида катта омил бўлди. Ўзбек тилининг умумхалқ хусусияти кучаяди, яна ҳам ривожланади.

Айрим асарларда ўзбек элатининг шаклланиши XI—XII асрларда тугалланди, ўзбек тили алоҳида элатхалқ тили сифатида шаклланди,² деб кўрсатилади. Тўғри, бу даврларда туркий тиллар тўла шаклланди, ўзларининг ҳозирги хусусиятига бирмунча яқин тарзда расмийлашди, уларнинг умумхалқ характери кучайди. Аммо туркий қабилаларнинг тиллари алоҳида элат тили сифатида, шу жумладан, ўзбек элати тилининг шаклланиши жараёни тўла тугалланмаган эди. XI—XII асрларда ҳали қарлуқ-чигил, уйғур, тухси, яғмо, ўғуз, қипчоқ қабилалари хусусиятини ўз ичига олган умумтуркий адабий тил қўлланар эди. Бу даврларда яратилган «Кутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Девону луғотит турк» каби асарларнинг тил хусусиятлари ҳам бу фикрни тасдиқлайди, чунки бу асарлар худди шу туркий адабий тилда ёзилган эди. Шунга кўра бу давр адабий тили фақат ўзбек элатининг тили бўлибгина қолмай, балки Мовароуннаҳр ва Қашқар, умуман Урта Осиёда яшовчи барча туркий халқларнинг умумий адабий тили ҳисобланади³.

XI—XII асрларда умумхалқ ўзбек элат тилининг шаклланишига замин тайёрланган бўлса⁴, XIII асрда бу жараён тугалланади. Ўзбек халқининг ва ўзбек халқ тилининг шаклланиш жараёни ягона умумий тарихий жараённинг кенгайиши ҳамда иқтисодий ва этник алоқаларнинг чуқурлашиб бориши, яна ҳам кенгайиши шароитида давом этди. Бу жараён кўп асрлар давом этади: энг қадимги туркий давр (олтой ва хунн даврлари) дан бошланиб, қадимги туркий даврда ҳам давом этади ва ниҳоят, XIII асрларга келиб тугалланади. Бу тарихий жараён натижасида энг қадимги даврларда Урта Осиёда

¹ А. Ю. Якубовский. *Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида*. Тошкент, 1941. 10-бет.

² М. Ваҳобов. *Ўзбек социалистик миллати*, Тошкент, 1960, 28—41-бетлар.

³ История Узбекской ССР, Ташкент, 1967, I жилд, 381-бет.

⁴ Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. *Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси*, Тошкент, 1973, 20-бет.

яшаган форс-эроний тилда сўзлашувчи айрим суғдий ва хоразмий қабилаларнинг туркийлашиши, унга қўшилиб кетиши жараёни ҳам давом этади.

XI—XIII асрларда туркий адабий тилда ёзилган энг муҳим адабий-бадий ёдгорликлар қуйидагилардир:

1. Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғун томонидан ёзилган «Қутадғу билиг» («Бахт келтирувчи билим») асари. Бу асар 1069—1070 йилларга оид бўлиб, ҳозир унинг уч қўлёзма нусхаси маълум. Наманган ва Қоҳира нусхалари араб ёзувида, Вена нусхаси эса уйғур ёзувида ёзилган. Асар кўпроқ қарлуқ-уйғур тил хусусиятларини акс эттиради.

2. Маҳмуд Қошғарий томонидан ёзилган «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асари. Бу машҳур асар 1072—84 йилларда ёзиб тугалланган (лекин ёзилиши анча илгари бошланган). «Девону луғотит турк» 1915—1917 йилларда уч жилда Истамбулда нашр этилди. Қитобда туркий тилларнинг луғати бир-бирига қиёс қилинган ҳолда текширилади, туркий уруф-қабилаларнинг жойлашиши, тарихи, моддий-маданий ҳаёти ва айниқса, тил хусусиятлари ҳақида қимматли материаллар беради.

3. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари. Асар XII асрда ёзилган бўлиб, тил жиҳатидан, бир томондан, эски туркий адабий тил, иккинчи томондан, эски ўзбек тили хусусиятларини акс эттиради. «Ҳибатул ҳақойиқ» бадий сўз санъати ва адабий тилнинг қимматли ёдгорлигидир.

4. Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асари. Бу асар ҳам XII асрга оид (Аҳмад Яссавий 1166—1167 йилларда ҳозирги Туркистон шаҳри яқинидаги Ясса шаҳрида вафот этган) бўлиб, ўз тилининг соддалиги, кенг ва халқ оmmasига тушунарлилиги билан ажралиб туради. Кўпроқ эски ўзбек адабий тилига, шунингдек ўғуз-қипчоқ тилига яқин туради.

Аҳмад Яссавий «Девони ҳикмат» асари билан жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида маълум ва машҳур бўлган. Яссавий ҳикматларининг қўлёзмалари сақланган. Қозон ва Тошкентда бир неча маротаба нашр этилган. Унинг ҳикматлари ўзбек тили тарихида қадимги ёзма обидалардан бири сифатида аҳамиятга эгадир.

ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ТИЛНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Қадимги туркий тил ўзига хос хусусиятларга эгадир. Ҳатто фонетик ва морфологик хусусиятлари жи-

ҳатидан туркий тилнинг биринчи ва иккинчи босқичлари (қадимги туркий тил босқичи ва эски туркий тил босқичи) ўзаро бир-биридан ажралиб туради.

Қадимги туркий тилларнинг фонетик қурилишига хос характерли белгиларидан бири д-ланишдир. Бу даврда туркий тилларда тарихий жиҳатдан қадимги р-т/д-с/з ундошларининг й га ўтиш ҳодисаси пайдо бўлади ва ривожланади. Масалан, XI асрда й-с/з мослиги Маҳмуд Қошғарийнинг девонида санаб ўтилган тиллардан фақат қарлуқ қабила иттифоқи таркибига кирган чигил тилида сақланиб қолган. Жумладан, чигил тилида қарын тўзти (қарын тўйди), азақ (айақ) каби сўзлар таркибидаги «й» ундоши ўрнида «з» қўлланган. Энг қадимги р мослиги хунн давридан олдинги босқич учун хос бўлиб, ҳозирги мўғул тилларида ва фақат ҳозирги чуваш тилида сақланган бўлса, анча кейинги т/д ва с/з мослиги хунн даврида ривожланади. Туркий тилларнинг ўзида эса т/д ва с/з мослигининг й ундошига ўтиши ҳодисаси қадимги туркий ва айниқса эски туркий давр учун характерлидир. Худди шу даврларда қадимги т/д ва с/з ҳодисаси кўпгина туркий тилларда аста-секин й билан алмашади. Маҳмуд Қошғарий девонида келтирилган фактлар X—XI асрларда бир қатор туркий тилларда д-з (т-с) мослиги мувозий ҳолда ишлатилганлигини, кейинчалик улар ўрнида й қўллана бошлаганлигини кўрсатади: адақ — азақ — айақ, адрылты — азырлды — айрылды: Турк бодун қанын болмайын Табғачда адрылты — турк халқи хони билан бўлмайын Табғачда айрилди (Тунюқуқ, 2, ПДН); азырлды (МК, 1, 245 й) олар икки айрышды (МК, 1, 268) тидиш (тизиш) — тийиш (МК, 1, 386), азыр — айир (авчи неча ал билсэ, азыр анча йол билир — овчи қанча хийла билсэ, айиқ ҳам шунча қочиш йулини билади. (МК, 1, 94 б) сезрэк-сийрак (МК, 1, 442 б).

Ўрхун-Энасой ва уйғур ёзуви ёдгорликларининг кўрсатишича, қадимги туркий тилларда умумий белги сифатида сўзнинг ўртаси ва охирида с/з-й мослигига нисбатан т/д нинг бўлиши билан бир қаторда, бу тилларни бир-биридан ажратувчи белги сифатида Н/Н, ~й мослиги ҳам бўлган.¹ Масалан, ўрхун ва уйғур ёзувига доир битигтошларида, айрим битигларда қанда, қон,

¹ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, 44-бет.

аныг (ярамас, ёмон), бошқаларида эса қайда, қой, айыг тарзидә қўлланади.¹

Қадимги туркий тил фонетик хусусиятлари жиҳатидан яна қуйидагилар билан ажралиб туради: Ўрхун-Энасой ва уйғур ёзуви ёдгорликларида саккизта унли товуш қўлланган: тилолди э, ө, у, и товушлари ва тил-орқа а, о, у, ы товушлари. Сўз ўртаси ва сўз охирида жарангли-жарангсиз ва жарангсиз-жарангли ундошларни (дт ва тд, гк ва кг, лт ва тл, мт ва тм, нт ва тн тарзидә) ёнма-ён қўллаш жуда кўп учрайди: Тәмир қапығқа тәги суләдим — Темир қапиққача лашкар торгдим (Кт, КБ, 4). Табғач бодун бирла тузултум — Табғач халқи билан келишдим (Кт, КБ, 4—5). Өтузумтә төлу өгрунч — Жисмимда шодлик тўлиб (О, Е, 609, 10). Мән әмти төлу — мен әнди тўлиқ (О, Е, 615, 20) каби.

Товушлар уйғунлиги — сингармонизмнинг икки қонуни, яъни таңглай уйғунлиги ва лаб уйғунлиги қонуни тўла сақланган: сунушдумиз, қапығ, бөгунуп — ўзига келиб, өкуш, — сабығ — сўзни, қаған — ғару каби.

Қадимги туркий тил ўзининг лексик хусусияти, сўз бойлиги жиҳатидан ҳам ажралиб туради. Ўрхун-Энасой ва уйғур ёзуви билан битилган ёдномалар қадимги туркий тилнинг лексикаси, луғавий қатламлари анча бой ва шаклланганлигидан, маълум қолипга келганлигидан гувоҳлик беради. Қадимги туркий тил луғатида бўлган сўзларнинг асосий қисмини ўша даврдаги туркий уруғ ва қабилаларнинг тиллари учун умумий бўлган сўзлар ташкил қилади. Бу сўзларнинг кўпчилиги туркий тиллар тараққиётининг кейинги даврларида ҳам кенг истеъмолда бўлган. Улар кўпгина ҳозирги туркий адабий тилларда, жумладан, ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам айрим ўзгаришлар билан қўлланиб келмоқда: таңри, ата (ота), ана, апа, хатин, сиңгил, қыз, оғыл, (ўғлон), элчи, сув, қой, сигир, чичқан, кумуш, ай, кун, йулдуз, бағыр, йал, уч, ики, йети, төкуз каби жуда кўп сўзлар шулар жумласидандир. Бу каби сўзлар ҳозирги барча туркий тиллар луғат таркибининг асосий умум-туркий қатламини ташкил қилади. Бодун, өг (она), су (лашкар), қунчуй (хоним), саб (сўз), бөгдә (ханжар), йиг (яхши), қамуғ, қулсығ (қул сингари), сунгуг (найза) каби сўзлар эски туркий тилда, қисман кейинги

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, 111—114-бетлар.

даврларда айрим туркий тилларда жиддий ўзгаришлар билан чекланган ҳолда ишлатилган бўлса ҳам, кўпгина туркий тилларда истемолдан тушиб қолган.

Умуман ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва турмуш воқеа-ҳодисалари билан боғлиқ уй-рўзғор ва маданий-маиший тушунчаларни ифодаловчи сўзлар, киши номлари ва қариндошлик алоқаларини, географик жой номини, ҳайвон ва қуш номларини, белги-хусусият тушунчаларини ва айниқса, феъл туркумига хос иш-ҳаракат ва ҳолат маъноларини англатувчи сўзларнинг аксарияти бевосита қадимги туркий тилнинг луғатига тегишли асосий лексик қатламни ташкил қилади. Бу эса қадимги туркий тил луғатининг анча бой эканлигидан, маълум тартибга келганлигидан гувоҳлик беради. Бу тилдаги яна бир ўзига хос хусусият шундаки, Урхун-Энасой ва уйғур ёзуви ёдгорликлари тилида туркий бўлмаган тиллардан ўзлаштирилган сўзлар жуда кам учрайди. Бундай сўзларнинг; айниқса араб ва форс-тожик тилидан қабул қилинган сўзларнинг қўлланиши эса туркий адабий тилда анча кенгайди.

Қадимги туркий тилнинг грамматик қурилишидаги ўзига хос белгилар қуйидагилардан иборат: Тушум келишигининг **-(ы)г, -(и)г** шакли кенг қўлланади: элиг йыл исиг, кучуг бэрмис — эллик йил ишини, кучини сарф қилибди (Кт, К, 8) ... **турк бодун ач эрта, ул ылықыг алып эгит(т)им** — турк халқи оч эди, у отларни олиб боқдим (Бх, 38). Жўналиш келишиги кўпинча **-ғару, -қару, -гэру, -кэру** шаклида келади: ... **токуз оғуз бодун йэрин субын ыдын Табғачғару барды** (Бх, 35). **Ол йэргэру барсар, турук бодун, өлтэчи — сэн** — у ерга борсанг, турк халқи, ўлажаксан (Ктк, 8). **Қурол — восита, биргалик маъноларини ифодаловчи -(ы, -и) н аффиксли шакллар** (қурол — восита келишиги) ишлатилади. Бу маъно жиҳатдан билан кўмакчили бирикмага яқин туради: **Турк бодун қанын болмайын Табғачда адрылты** — Турк халқи хони билан бўлмайин, Табғачдан айрилди (Тун, 2). **Сингирин, тамырын йоргэлмиш сёнгуклэр...** — пай билан, томир билан чирмалган суяклар (Ол. ё., 614, П). **Кёзин кормэдук, қулқақын эсидмэдук бодунум** — кўз билан кўрмаган, қулоқ билан эшитмаган халқим (Бх., Хв, П). **Жамловчи сон -агу, -эгу аффикси билан ясалади: алтагу, учэгу каби.** Сифатдошнинг қадимги туркий тил учун хос **-дук, -дук (тук, -тук)** — **бордук, — борган, тэдук** — деган; **-тачы, -тэчи** (-дачы,

-дәчи) — болдани — бұлажак, кәлдәчи — келәжак; -ғлы, -ған, -барығлы — борадиган, кәлиғлы — келәдиган; -(ы) гма, -(и)гмә-барыгма — борган, борадиган, кәлиғмә — келәдиган каби аффикслар орқали ясалган шакллар кўп кўлланган. Қағанладук қағанын питуру ыдмыс — ҳоқонлик қилган ҳоқонини йўқотиб юборди (Кт., 7)... ичкигмә ичкиди, бодун болты, өлүгма олти — таслим бұлган, таслим бұлди, халқ бұлди, ўладиган ўлди (Бх, 37). Фейльнинг шарт майли шакли -сар, -сәр аффикси билан, истак майли шаклининг кўплиги -алим, -элим аффикси билан ясалади: кәлсәр, барсар (келса, борса), болмалым — бұлмайлик; бир киси йанғылсар, оғушы, бодуны эби эсукинғә тәг қыдмыз — бирор киши адашса, уруғи, халқи, уйи ёпинғичигача қўймас экан (Кт, 6). Биз йоқатқулуқ, эмгәнгулуқ болмалым тәп — биз маҳрум бұладиган, ташвишга қоладиган бұлмайлик деб (Ол, 6., 608, 21—22).

Қадимги туркий тилнинг синтактик қурилиши ҳам маълум қолипга келтирилган бўлиб, сўз бирикмаларининг турлича кўринишлари, сўзларнинг синтактик алоқага кириши, гап бұлаклари, уларнинг ифодаланиши ва тартиби жиҳатидан ҳозирги туркий тилларга анча яқин туради. Шунингдек, унда содда ва қўшма гапнинг ҳар хил турларини, кўчирма ва мураккаб типли қўшма гапларнинг кенг ишлатилганлигини кўриш мумкин.

Шундай қилиб, қадимги туркий даврнинг биринчи босқичида (VII—X асрлар) туркий тилларнинг т/д гуруҳ тиллар с/з-гуруҳ тиллар ва й-гуруҳ тилларга бўлиниш (табақаланиш) жараёни давом этади. Бу даврнинг иккинчи босқичида эса туркий халқларнинг ривожланиши ғарбда ўғуз, қипчоқ, қарлуғ, уруғ-қабила гуруҳларининг ҳамда шарқда уйғур, қирғиз-қипчоқ қабила гуруҳларининг табақаланиши, ажралиб чиқиши билан характерланади. Туркий уруғ-қабилаларнинг ривожланиши натижасида туркий тилларнинг ажралиб чиқиши жараёни ҳам давом этади. Биринчи босқичда устун ҳолат, асосий роль ўйнаган т/д-гуруҳ тиллари ўз ўрнини кейинчалик пайдо бўлиб ривожланган й-гуруҳ тилларга бўшатиб беради. Бу т/д тил қолдиқлари қисман тува, ёқут тилларида сақланиб қолган.

Шу асосда қадимги туркий даврнинг иккинчи босқичида барча ҳозирги туркий тиллар умумий тарзда ташкил топади, уларнинг узил-кесил шаклланиши эса кейинги асрларда ҳам давом этади.

Шуни эслатиш керакки, қадимги даврлардан бошлаб туркий ва бошқа тилларда сўзловчи жамоаларнинг бир-бирига яқинлашуви ва аралашуви жараёни давом этган. Бу тарихий жараён эрамининг биринчи асрларида бошланганлиги қайд қилинади.

ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Адабий-тарихий манбаларнинг кўрсатишича, эски туркий адабий тил ўз даврига нисбатан анча ривожланган, аниқ бир қолипга туширилган тил эди. У жуда катта луғат бойлигига, анча тараққий этган сўз ясалиши ва грамматик қурилишга, хилма-хил услубий воситалар тизимига эга эди. Муайян воқеа-ҳодисалар ҳам, мураккаб мавҳум тушунчалар, турли руҳий кечинмалар ҳам бу тилда анча содда, аниқ ва жонли тарзда ифода этилар эди. Эски туркий адабий тилнинг бойлиги, унинг турлича услублари ва хилма-хил ихчам тасвирий ифода воситаларининг маълум қолипга тушиши шундай тарихий шарт-шароит билан боғланган эдики, у дастлабки даврлардан бошлаб қандайдир биргина туркий тил ёки шева билангина чегараланмаган эди. Балки маълум шевалар негизида шаклланганлигига қарамай, ўз таркиби жиҳатидан ҳам, қўлланиш даражаси ва доираси томонидан ҳам барча туркий қабил ва уруғларнинг умумий тили сифатида хизмат қилар эди. Эски туркий адабий тил ўша даврдаги кўпгина туркий тил ва шеваларга жуда яқин бўлганлиги сабабли ниҳоятда катта ҳудудда кенг тарқалган эди, шу ҳудудда яшаган халқларнинг ўзаро алоқа воситаси хизматини ўтарди.

Жонли сўзлашув тилидан маълум даражада фарқ қилишига қарамай, эски туркий адабий тил ҳамма жойда бирдай ишлатилганидан бир қатор туркий тилларнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатарди. Ўз навбатида ўша даврдаги жонли сўзлашув тиллари ҳам унга сезиларли таъсир қиларди. Кейинроқ эса эски туркий адабий тил кўпгина умумхалқ туркий элат адабий тилларининг ташкил топишида асос бўлиб хизмат қилади. Аста-секин шу тиллар таркибига сингиб кетади. Шу билан бирга эски туркий адабий тилга ўша даврларда анча ривожланган, маълум адабий-бадий анъаналарга эга бўлган форс-тожик тилининг таъсири ҳам сезиларли даражада эди. Айниқса, эски туркий адабий тилнинг луғатига, бадий тасвир усуллари, ифодалилиги

ҳамда услубий воситаларини ишлаб чиқишда форс-тожик тилининг таъсири самарали бўлган.

Шуни эслатиш керакки, эски туркий адабий тилда қадимги туркий тилга хос бўлган кўпгина лексик-фонетик ҳодисалар, грамматик шаклларда ўзгариш юз беради. Қадимги туркий тилда саккизта унли бўлса, эски туркий адабий тилда тўққизта унли товуш қўлланган. Тилолди ва тилорқа қатор ундошларида шаклий яқинлашиш, ўхшашлик ҳодисаси юз берган ва товуш бирикувлари уйғунлиги ҳосил бўлган. Бошқа тиллардан сўз қабул қилиш қадимги туркий тил учун хос бўлмаса-да, эски туркий тилда араб ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар кенг қўлланган. Грамматик жиҳатдан қадимги туркий тилга хос -сар, -сэр аффиксли шарт феъли; -ыгма, -игмэ, -дук, -дук, -ғлы, -ғли, -тачы, -тачи аффиксли сифатдош шакллари истемолдан тушиб қолади. Шарт феълининг -са (-сэ) аффикси, чиқиш келишигининг -дын (-дин) қўшимчаси -ған (-гэн) аффиксли сифатдошнинг ишлатилиши кабилар эса меъёр ҳолига келади.

Шу даврларда ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан ёзувчи ва шоирлар ўз асарларини эски ўзбек тилида ёзиш билан бирга ўша вақтда ўзбеклар сўзлашган тилдан маълум даражада фарқ қилган тилни, яъни адабий тилни ҳам ривожлантирдилар, уни аниқ бир меъёрга келтирдилар. Бу жиҳатдан ҳам эски туркий адабий тил энг яхши намуна бўлиб хизмат қилди. Шунинг учун эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва тараққий этишида эски туркий адабий тилининг таъсири ва аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Бу таъсири эски ўзбек адабий тилининг ҳамма соҳаларида аниқ кўриш мумкин. Бу, аввало, тилнинг луғати учун хос ҳодисадир. Эски туркий тил борлиқдаги турли-туман предмет, белги, воқеа-ҳодисаларни, мавҳум тушунчаларни аниқ, равшан ифода этувчи катта сўз бойлигига эга эди. Бу сўзларнинг асосий кўпчилиги эски ўзбек адабий тили, шунингдек бошқа туркий тиллар учун умумий, бир хилда тушунилар ва қўлланар эди. Жумладан, аниқ тушунчаларни ифодаловчи авчи, айығ (айиқ), арслон, эркак, этук (этик), бошоқ, ўчоқ, байроқ, ўрдак, лочин, ўғул, сычған (сичқон) каби сўзлар билан бирга муайян ва мавҳум предмет, белги, хусусият ва ҳолат англатувчи бэзак, байрам, кундуз, тамға, энак (энгак), тилак, боқиш, сэмиз, улуг, экин, эгрилик, тириклик, тупроқ, мангу сингари

жуда кўп сўзлар эски ўзбек адабий тилига ҳам айнан қабул қилинади ва кенг қўлланади.

Уша даврда ёзилган асарларда ортуқ-кўп-ошуқ, эзгу-йахши, киши-одам-инсон, очуқ-ошкора, бутун-тугал, йана-тақы, ачун-дунья, йав-йоғи-душман каби туркий, туркий-форсий, туркий-арабий синонимик қаторлар; токиди, қачишти, учурган, сэвунди, йиғилди, йиртилди, тэбратти, улугсади, қушлади сингари хилма-хил феъл шаклларининг, кўплаб ихчам иборалар, сифатлаш ва ўхшатишлар, бадий-тасвирий ифода воситаларининг кенг истемолда бўлганлиги ҳам эски туркий адабий тилнинг бой луғатга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Бу каби тил воситалари, луғавий бирликлар эски ўзбек тилида айнан тўғридан-тўғри эски туркий адабий тилдан қабул қилинган.

Эски туркий адабий тилнинг эски ўзбек адабий тилига, шунингдек бошқа турки тилларга таъсири, уларнинг муносабати фақат луғат соҳаси билангина чекланмайди. Бу таъсирнинг энг муҳим томони шундан иборатки, эски туркий адабий тил негизда эски ўзбек адабий тилининг фонетика ва грамматика соҳасидаги ўз қондалари ва шакллари тизими ташкил топди. Шунинг қайд қилиш керакки, эски туркий тилдаги бу қонда ва шакллар айнан ўзича, қандай бўлса, шундайлигича эски ўзбек адабий тилига қабул қилинмайди, балки унинг негизда, ундан бошқачароқ, эски ўзбек тилининг ўзига хос бўлган қонда шакллари тизими ташкил топади.

Демак, эски туркий тилда мавжуд бўлган қондалар эски ўзбек адабий тилида яна ҳам пухтароқ, ихчамроқ, такомиллашган бўлади. Ана шундай бошқачароқ янги қондалар ва шаклларнинг пайдо бўлишида асосий омил юзага келди (бу ҳақда қуйироқда маълумот берилади).

Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек халқ адабий тилининг ташкил топиши ва ривожланиши икки иқтисодий-сиёсий ва маданий марказ билан боғлиқ равишда давом этади, яъни бир томондан, Қорахонийлар давлатида қарлуқ-чигил-уйғур тиллари асосида шаклланган шарқий туркий адабий тил билан боғланган бўлса, иккинчи томондан, Хоразм ва Олтин Ўрдада ўғуз-қипчоқ тиллари негизда ривожланган ғарбий туркий тил билан боғланади.

Қуйида эски ўзбек адабий тилининг ташкил топиши учун асос бўлиб хизмат қилган ана шу икки манбани кўриб чиқамиз.

ЎЗБЕК ХАЛҚИ ВА ЎЗБЕК ХАЛҚ ТИЛИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ЭСКИ ТУРКИЙ АДАБИЙ ТИЛГА МУНОСАБАТИ

Эски ўзбек адабий тили XIII аср охирларидан XX аср бошларигача бўлган катта даврни ўз ичига олади. Бу даврда ўзбек тили ўзбек элатининг умумхалқ адабий тили сифатида фаолият кўрсатади. Тарихий ривожланишнинг катта бир қисмини ташкил қилган бу даврда мамлакат ҳаётидаги ижтимоий-сиёсий воқеалар ва иқтисодий-маданий муносабатлар билан боғлиқ равишда эски ўзбек адабий тили бир қатор ўзгаришларга учрайди. Унинг луғат таркиби бойийди, грамматик қурилиши такомиллашади, силлиқлашади, янги қоида-қонуниятлар касб этади. Адабий тилнинг фонетик тизимида маълум ўзгаришлар содир бўлиб, адабий тил меъёрлари қатъийлашади, яна ҳам ривожланади.

Ўзбек халқи (элати)нинг ташкил топиши жараёни, унинг этник таркиби анча мураккаб ва хилма-хилдир. Ўзбек халқининг бошқа таркибий қисмлари (қарлуқ-уйғур-чигил) ўртасида тил тафовути мавжуд. Бу жараён унинг ўзига хос мураккаб тарихий ривожланиш шароити билан боғланган. Шунингдек, бу ҳодиса ўзбек халқи (элати)нинг тарихан жуда кўп уруғ ва қабилаларнинг бир-бирига яқинлашуви ва бирлашуви натижа-сида ташкил топганлиги билан ҳам изоҳланади.

Амударё билан Сирдарё оралиғида ва унга яқин ерларда энг қадимги даврлардан яшаб келган сак, массагет ва эфталит қабилалари (булар Хун ҳоқонлиги аҳолисининг асосий қисмини ташкил қилган), шунингдек суғдийлар, хоразмийлар ва бақтрияликлар ўзбек халқининг аجدодларидир. Ўзбеклар этногенезининг шаклланиши узоқ ва жуда мураккаб тарихий жараёнда кечган бўлиб, унинг таркиб топишида Мовароуннахрнинг қадимий тўб аҳолиси, уруғ ва қабилалардан ташқари Шарқий Туркистон, Еттисув, Жанубий Сибирь Олтой ва Мўғулистондан кўчиб келган қабилалар ҳам қатнашган.

Урта Осиёнинг энг қадимги халқларидан бўлган ўзбеклар Зарафшон ва Фарғона водийларида, Тошкент ва Хоразм воҳаларида ҳамда Қашқадарё ва Сурхондарё ҳудудларида яшаб келганлар. Қадимги туркий қаби­ларнинг Урта Осиёда ўтроқлашиши, туркий ва эроний тилларда сўзловчиларнинг бир-бирига яқинлашиш ва аралаш­ишлари жараёни эра­мизнинг биринчи асрлари­да бошланган. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик бери­шича, турк ҳоқонлиги барпо бўлган даврларда — VI аср ўрталаридан VIII асргача туркий қаби­ла ва уруғ­лар оммавий равишда Урта Осиёга, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига кўчиб кела бошлаган. Бунинг натижасида уларнинг бу ердаги маҳаллий туркий-эроний қаби­ла жамоалари билан аралаш­ишлари жараёни анча тез­лашади. Гарчи араблар то­мони­дан Урта Осиёнинг бо­сиб олиниши туркий уруғ ва қабидаларнинг бу ерларга кўчиб келиш ва ўтроқлашиш жараёнини бирмунча се­кинлаштирган бўлса-да, лекин бу жараённи тўхтата ол­мади. Бу даврларда ўтроқла­шиб қолган туркий уруғ ва қаби­лалар бу ердаги маҳаллий туркий-эроний жа­моалар билан бирга араб халифалигига қарам бўлиб қолди, ислом динини қабул қилди, сал кейинроқ эса IX асрда ташкил топган Сомонийлар давлати таркиби­га кирди. Бу даврда ма­даният, фан ва адабиёт анча ривожланди, шаҳарлар обод бўлди, савдо-сотиқ ўсди. Бу эса, ўз навбатида, туркий қаби­ла ва уруғларнинг бу ердаги маҳаллий аҳоли билан қўшилиши, аралаш­иб кетиши жараёнини тез­лаштирди. Улар ўртасида иқти­содий ва маданий муносабатларнинг ривожланиши уларнинг тилларига ҳам аста-секин таъсир қила бош­лади. Шу асосда ўша даврдаги қарлуқ-чигил, уйғур, тухси, яғмо, ябоқу, тангут, арғу уруғлари ва қисман туркийлашган суғдий жамоалар ўзбек эла­тининг таш­кил топишида негиз бўлиб хиз­мат қилди.¹

X асрда шимолда қарлуқ, яғмо, чигил қаби­ла ит­тифоқи кучайиб кетади ва Еттисувда ўзларининг қуд­ратли Қорахонийлар давлатини барпо қилади. Мар­кази дастлаб Боласоғунда, кейинроқ Қашқарда бўлган Қорахонийлар салтанати Сомонийлар давлатини босиб олади. Натижада Қорахонийлар салтанати бутун Мо­вароуннаҳр ва Қашқарни бирлаштириб, Урта Осиёнинг

¹ А. Ю. Якубовский. К вопросу об этногенезе узбекского наро­да. Ташкент, 1942, 3—4-бетлар.

энг йирик ва қудратли давлатларидан бирига айланади. Бу даврда туркий уруғ ва қабилалар ҳамда уларнинг тиллари бир-бирига анча яқинлашади. Уша даврда маданияти жуда ривожланган шарқдаги ва ғарбдаги туркий-эроний халқларнинг Қорахонийлар давлатига бирлаштирилиши бу катта ҳудудда қўлланган туркий адабий тилда ҳам ўз ифодасини топди. Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, бу адабий тилнинг Қорахонийлар давлатида шаклланиши ва кенг тарқалиши икки марказ билан, яъни Боласоғун ва Қашқарда қарлуқ-уйғур, яғмо, чигил лаҳжалари негизида шаклланган шарқий туркий адабий тил ҳамда сал кейинроқ Хоразмда ўғуз-қипчоқ лаҳжаси негизида ривожланган ғарбий адабий тил билан боғланган бўлиши мумкин.¹

Қорахонийлар даврида фан, маданият, адабиёт анча ривожланади, бир қатор бадиий-илмий асарлар яратилади, иқтисодий-маданий алоқалар, адабий алоқа ва ҳамкорлик ўсади, форс-тожик адабиётининг энг яхши намуналари кенг тарқалади. Шубҳасиз, бу ҳодисалар шу даврдаги туркий адабий тилнинг ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатди. Уйғур, қарлуқ, чигил, яғмо, ўғуз, тухси, қипчоқ, арғу каби кўпгина туркий уруғ ва қабилалар ҳамда уларнинг тиллари бир-бирига яқинлашиб борди. Ҳар икки гуруҳ — ҳам шарқий туркий, ҳам ғарбий туркий адабий тилнинг меъёрлари қатъий бир шакл касб эта бошлайди. Шу даврда майдонга келган Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» дostonлари туркий адабий тилнинг яна ҳам тараққий этишида, унинг адабий меъёрлари ишланиши, маълум қолипга туширилишида катта аҳамиятга эга бўлди. Шуни эслатиш керакки, XI—XII асрларда туркий қабилаларнинг табақаланиши натижасида алоҳида-алоҳида туркий тилларнинг ажралиб чиқиши жараёни ҳам чуқурлашди, яна тезлашди. Аммо алоҳида туркий халқ (элат) лар ва туркий халқ тилларининг шаклланиши жараёни ҳали тугалланмаган эди. Бу жараён асосан кейинги даврларда, XIII—XIV асрларда тугалланади. Шунга кўра бу давр адабий тилини акс эттирган юқорида кўрсатилган асарлар Урта Осиёда яшовчи барча туркий халқларнинг маданий ёдгорлиги ҳисобланади. «Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ»

¹ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, 46- бет.

каби асарлар Урта Осиёдаги барча туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий тарихий негиз бўлиб хизмат қилади.¹ Чунки X—XII асрларда Қорахонийлар давлати таркибига кирган қарлуқ, яғмо, чигил ва уйғур қабилалари ҳамда Орол денгизи атрофларида яшаган ўғуз ва қипчоқ қабилалари шундай бир туркий этник қатламлардан иборат эдики, унинг негизиде кейинроқ ҳозирги Ўзбекистон, Туркменистон ва Хоразм воҳасидаги аҳолининг асосий қисмини ташкил қилган халқлар ва элатлар шаклланади.²

Демак, жуда қадимдан бошлаб қадимги туркий тил таркибиде амал қилган, XIII асрда халқ (элат) тили сифатида ташкил топиб, XIV—XV асрларда ва кейинги даврларда яна ҳам такомиллашиб равнақ топган эски ўзбек адабий тили XI—XII асрларда Қорахонийлар салтанатида кенг истеъмолда бўлган эски туркий адабий тил негизиде шаклланди, бевосита унинг қонуний давоми сифатида ривожланди.

Маълумки, Қашқар ва Мовароуннаҳрда Қорахонийлар давлати тузилган даврларда Хуросонда, Шимолий Ҳиндистондан Каспий денгизининг ғарбий қирғоқларигача ҳозирги Афғонистон ва шимоли-шарқий Эронни, кейинроқ эса Хоразмни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати ҳукмронлик қилар эди. Ўзаро зиддиятлар ва феодал урушларнинг кучайиши натижасида 1038—1040 йилларда ўғуз-туркман уруғларидан бўлган салжуқий турклари Хуросонда Ғазнавийларни тор-мор этиб, ўзларининг буюк Салжуқийлар давлатини ташкил қилди. Қорахоний ҳукмдорларининг ўзаро низоларидан фойдаланган Салжуқийлар аста-секин Мовароуннаҳрни эгаллаб, 1130 йилда Самарқандни босиб олади.

Ўзаро урушлар, феодал тарқоқлигининг кучайиши натижасида XII асрнинг иккинчи чорагида Мовароуннаҳр кўчманчи қорахитойлар томонидан босиб олинди. Кейинроқ эса Хоразм мавқеининг кўтарилиши, хоразмшоҳларнинг кучайиб кетиши натижасида дастлаб 1206 йилда Бухоро, 1212 йилда Самарқанд ва бутун Мовароуннаҳр хоразмшоҳлар тасарруфига ўтади.

Бу тарихий воқеалар шу даврларда кўпгина қабила ва уруғларнинг бирлашувини, уларнинг бир-бири билан қўшилиб кетиши жараёнини яна ҳам тезлаштирди.

¹ С. А. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М—Л., 1951. 3-бет.

² И. А. Баскаков. Тюркские языки, 48-бет.

Аннотация XIII аср бошларида Урта Осиёнинг мўғул босқинчилари томонидан истило қилиниши бу жараённинг ривожланишига маълум даражада салбий таъсир кўрсатди. Чингизхон бошчилигидаги мўғул истилочиларининг зулми ва истибдоди Урта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига, уларнинг фан ва маданиятига, санъат ва адабиётига катта талафот етказди. Шаҳарлар харобага айланди, деҳқончилик ва суғориш иншоотлари бузиб ташланди, нодир санъат ва адабиёт асарлари йўқ қилинди. Илм аҳли, ёзувчи ва шоирларнинг кўпи нобуд қилинди, бир қисми бошпана излаб чет ўлкаларга кетиб қолди. Узоқ йиллар давомида мамлакат чингизий истилочилар етказган оғир жароҳатларни тўла даволай олмайди. Жумладан, XIV асрнинг 60-йилларида ҳали ҳунармандчилик ишлаб чиқариши ҳам, деҳқончилик ҳам, савдо-сотиқ ҳам XII ва XIII аср бошларидаги даражага ета олмаган эди.¹

Мўғуллар истилоси Урта Осиёда маданият ва адабиётнинг тараққиётида салбий из қолдирган бўлса-да, бу даврда халқ оғзаки ижоди намуналари билан бирга ёзма адабиётга доир бадий асарлар майдонга келади. Шунга кўра ўзбек ёзма адабий тилига нисбатан унинг жонли сўзлашув адабий тили тури кенгроқ тарқалади, тараққий этади. Натижада шу даврда ўзбек тилининг умумхалқ характери, адабий тил билан жонли сўзлашув тилининг ўзаро боғлиқлиги анча кучаяди. Шунинг учун адабий тилда шу даврдаги уруф тилларининг—диалектларнинг хусусиятлари сақланиб қолади. Бу эса ўша даврда ёзма адабиётнинг, ёзма бадий асарларнинг етишмаслиги, кам тарқалганлиги билан изоҳланиши мумкин. Адабий тилда диалект хусусиятларининг сақланиб қолишига унинг шарқий, туркий ва ғарбий туркий адабий тил негизида ташкил топганлиги, у билан боғланганлиги ҳам сабаб бўлган бўлиши мумкин. Бу ҳодиса Мовароуннаҳр ва Хоразм воҳасида майдонга келган адабий асарларнинг тилида ҳам ўз ифодасини топади. Чунки Мовароуннаҳрда ёзилган асарларда кўпроқ қарлуқ-чигил ва уйғур диалект гуруҳларининг хусусиятлари акс этган бўлса, Хоразмда яратилган адабий асарларда кўпроқ ўғуз-қипчоқ диалект гуруҳларининг тил хусусиятларини учратамиз. Бир томондан,

¹ История Узбекской ССР, Ташкент, 1987, I жилд, 434-бет.

Рабғузийнинг «Қисас-ул анбиё», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» асарлари ҳамда иккинчи томондан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Алининг «Қиссаи Юсуф» дostonлари бунинг ёрқин мисолидир.)

Бу даврлардаги эски ўзбек адабий тилида юқорида кўрсатилган диалект гуруҳларининг тил хусусиятлари сақланган бўлса-да, лекин қарлуқ-чигил ва уйғур ҳамда ўғуз ва қипчоқ диалектларининг бир-бирига қўшилиши, аралшиб кетиши жараёни кучайган эди. Бунинг натижасида шу диалектлар негизида умумий эски ўзбек адабий тили шаклланди. Илмий адабиётларда бу тил «чигатой тили» номи билан юритилади. Маълумки, Чингизхон тириклиги чоғидаёқ босиб олган ерларини ўғилларига бўлиб берган эди. Ушанда Урта Осиё унинг иккинчи ўғли Чигатой тасарруфига ўтади. У бу ерларда Чигатой улуси номи билан аталган ўз давлатини барпо қилади, бу давлат XIII асрдан XIV асрнинг бошларигача ҳукмронлик қилади. Урта Осиёнинг туркий ва эроний халқлар яшаган бой ва юқори маданиятли эл-юртларини эгаллаган Чигатой улуси тарқоқ ва майда феодал мулкларни бирлаштирар эди. Бу ерда маданият, адабиёт анча ривожланади. Шу даврларда бу ерда ривожланган адабиёт ва фан оламида «чигатой адабиёти», бу ерда қўлланган адабий тил эса «чигатой тили», «чигатой адабий тили» деган номлар билан аталади. Демак, юқорида қайд қилинганидек, қарлуқ-чигил ва уйғур ҳамда ўғуз ва қипчоқ (шарқий туркий ва ғарбий туркий тиллар) диалектлари асосида шаклланган умумий эски ўзбек адабий тили кейинги даврларда ҳам ана шу анъаналарга кўра «чигатой тили», «чигатой адабий тили» номи билан юритила бошланди. Шунга кўра В. В. Бартольд мўғуллар истилоси уларнинг (мўғулларнинг) ўзидан кўра туркларнинг тақдирига кўпроқ таъсир қилди, яъни туркий тил аста-секин мўғуллар барпо қилган давлатларнинг тилига айланиб қолди, деб кўрсатган эди.¹ Баъзан чигатой улусида қўлланган адабий тил кўпинча эски ўзбек тилининг ривожланиши учун ёки Алишер Навоий давридаги эски ўзбек адабий тили учун асос бўлиб хизмат қилганлиги кўрсатилади. Ҳолбуки, бу даврда қўлланган тил эски ўзбек адабий тилининг ўзи эди.

¹ В. В. Бартольд. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928. 17-бет.

ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИДА ҚАРЛУҚ-ЧИГИЛ-УЙҒУР ТИЛ БИРЛИГИНИНГ АҲАМИЯТИ

Эски ўзбек адабий тилининг XI—XIII асрлардаги тараққиёти, юқорида эслатиб ўтилганидек, ўша даврдаги тарихий-сиёсий шароит, ижтимоий-иқтисодий ва маданий воқеалар билан боғлиқ равишда давом этди. Унинг ривожланиши дастлаб Қорахонийлар даврида Мовароуннаҳр ва Қошғарда таркиб топган туркий адабий тилнинг тараққий этиши, такомилга эришуви билан боғланган эди. Аниқроғи, эски ўзбек адабий тили — бу эски туркий адабий тилнинг бевосита тарихий-қонуний давомидир¹, унинг яна ҳам силлиқлашуви, аниқ бир қолипга тушуви ва меъёрийлашуви жараёнининг давомидир.

Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, Қорахонийлар даври адабий тили асосида ривожланган ва кейинроқ «чигатой тили» номи билан юритилган тил шарқий қарлуқ-чигил-уйғур тиллари ҳамда ғарбий ўғуз-қипчоқ ёки Олтин Ўрда-Хоразм тиллари унсурларини ўзида бирлаштирган ҳолда тараққий этади. Бу тил Ўрта Осиёдаги барча ёзма адабий тилларнинг шаклланишига катта таъсир кўрсатди.²

Эски ўзбек адабий тили унинг ташкил топишида дастлабки даврлардан бошлаб фонетик, лексик ва грамматик жиҳатдан қарлуқ-чигил ва уйғур диалект гуруҳи негизида шаклланган шарқий туркий адабий тилга хос барча асосий хусусиятларни ўзига сингдириб олади. Айни вақтда бу хусусиятлар эски ўзбек адабий тилида такомилга эришгани ҳолда бир қатор ўзгаришларга учрайди. Бу ўзгаришлар аввало адабий тилда сўз қўллаш жараёнида очиқ кўринади. Жонли халқ тилига хос жуда кўп сўз ва иборалар адабий тилга кириб қолади, улар асосида кўплаб янги сўз ва шакллар, янги тасвирий воситалар яратилади. Адабий асарларда тилнинг соддалиги, раволигига катта эътибор бериш билан бирга халқ тилига хос қўйма иборалар, мақол ва ҳикматли сўзлардан кенг фойдаланиш асосида образлиликка, бадий пишиқликка эришилади.

¹ *Ғ. Абдураҳмонов, Ш. Шукuroв. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 25-бет.*

² *Н. А. Баскаков. Тюркские языки, 54-бет.*

Қорахонийлар даврида ва XIII аср бошларида эски туркий адабий тилда кўпгина адабий-бадий асарлар яратилди. Бу асарларда эски туркий адабий тилнинг луғавий жиҳатдан бой эканлиги, анча пишиқ грамматик шаклларга, хилма-хил услубий-тасвирий воситаларга эга эканлиги очиқ намоён бўлади. «Қутадғу билиг», «Девону луғотит турк», «Ҳибатул ҳақойиқ», «Девони ҳикмат», «Ўғузнома», «Тафсир», «Қиссаи Рабғузий» («Қисас-ул анбиё») каби асарлар шу даврларда яратилди.

«ҚУТАДҒУ БИЛИГ» АСАРИ, УНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

«Қутадғу билиг» (Бахт келтирувчи билим)— туркий тилда яратилган биринчи бадий асар, туркий дoston-нависликнинг дастлабки намунаси. Бу асар катта ҳажмдаги фалсафий-дидактик дoston бўлиб, XI аср адабий тили, адабиёти ва тарихининг энг нодир ёдгорлиги сифатида катта илмий-тарихий қимматга эга. Эски туркий адабий тилнинг ривожланишида, унинг лексик-грамматик меъёрларини тартибга келтиришда, айниқса туркий тилнинг адабий-бадий услубини шакллантиришда бу асарнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Қарлуқ-чигил-уйғур тиллари негизда ёзилган бу асар Қорахонийлар давлати ҳудудида яшаган барча туркий қабилалар учун тушунарли бўлган, шу қабилаларнинг тил хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган. Шунга кўра у Урта Осиёдаги ҳозирги барча туркий халқларнинг адабий ёдгорлиги сифатида уларнинг умумий тил хусусиятларини акс эттиради.

Ахлоқ ва одоб, таълим-тарбия, илм-маърифат масалаларига бағишланган «Қутадғу билиг» ҳижрий 462 йилда, милодий 1069—1070 йилда, Юсуф Хос Ҳожиб Боласоғуний томонидан Қошғарда ёзиб тугалланган ва Қорахоний ҳукмдорларидан Тавғач Буғраҳонга тақдим қилинган. Муаллиф асарнинг ёзилган йили ҳақида шундай дейди:

Йил олтмиш эки эрди тўрт юз била,
Бу сўз сўзладим ман тутиб жан сура.

Ҳозирги вақтда «Қутадғу билиг» асарининг учта қўлёзма нусхаси маълум. Булар Вена, Қоҳира ва Наманган нусхаларидир. Вена нусхаси 1439 йилда Ҳиротда

уйгур ёзуви билан кўчирилган бўлиб, уни XIX асрнинг биринчи чорагида машҳур шарқшунос олим Хаммер Пургшталл Истамбулда сотиб олади ва Вена Қироллик кутубхонасига топширади. Достондан олинган айрим намуналарни француз олими Жауберт Амедее 1823 йилда нашр эттиради. Венгер шарқшуноси Ҳ. Вамбери эса 1870 йилда асарнинг айрим қисмларини нашр эттиради, немис тилига таржима қилади. Машҳур рус олими В. В. Радлов 1891 йилда шу нусханинг факсимилесини нашр эттиради.

«Қутадғу билиг» асарининг XV асрда араб ёзуви билан кўчирилган иккинчи қўлёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. 1897 йилда В. В. Радлов шу қўлёзманинг кўчирмасини олгач, 1910 йилда Вена ва Қоҳира нусхаларининг солиштирилган матнларини ва транскрипцияси билан немис тилига мукамал таржимасини эълон қилди.

Бу асарнинг араб ёзуви билан кўчирилган учинчи нусхаси 1914 йилда Намангайда топилди. Ўзбек олими А. Фитрат 1924 йилда бу нусхани Тошкентдаги республика кутубхонасига келтириб топширади. У 1928 йилда «Қутадғу билиг» дан айрим парчаларни изоҳлар билан нашр эттиради. Бу нусха Вена ва Қоҳира нусхаларига нисбатан анча мукамалроқ бўлиб, энг қадимий нусха эканлиги тахмин қилинади. Машҳур шарқшунос С. Е. Малов 1929 йилда шу нусхадан айрим парчалар, унинг изоҳи ва таржимасини беради ҳамда бошқа нусхалар билан чоғиштириб, уларнинг фарқларини изоҳлайди. 1941—43 йилларда турк тили жамияти томонидан Истамбулда ҳар учала нусханинг факсимилеси ва таржимаси нашр этилди. 1951 йилда С. Е. Малов асарнинг анча қисмини изоҳлар билан эълон қилди. Ўзбек олими К. Қаримов 1971 йилда Тошкентда «Қутадғу билиг» асарини, унинг транскрипцияси ва ҳозирги ўзбек тилига тавсифи билан нашр эттирди.

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижодининг таъсири остида яратилган ёзма адабиётнинг туркий тилдаги биринчи намунасидир. Буни асарнинг мундарижаси, бадий-тасвирий воситалари, асарнинг тили ва унда ишлатилган мақоллар, ҳикматли сўз ва иборалар ҳам кўрсатиб туради. Масалан, «Қутадғу билиг»да келтирилган бир қатор ҳикматли сўз ва ибораларнинг ўша давр қабилалар тилида қўлланганлигини «Девону луғотит турк» ва «Ҳибатул ҳақойиқ» асарларининг тил факт-

лари ҳам тасдиқлайди. Бу асар тил жиҳатидан X—XII асрларда Урта Осиё ва Шарқий Туркистонда ташкил топган туркий адабий тилда ёзилган бўлиб, Қорахонийлар давлати таркибига кирган барча туркий қабилалар учун тушунарли бўлган, уларнинг тилидаги умумий хусусиятларини бирлаштиради. Буни «Қутадғу билиг»нинг кириш қисмида келтирилган «мочин алимлари ва ҳакимлари қамуғ иттифоқ бўлдилар, ким машриқ вилоятинда, Туркистон элларинда Буғраҳон тилинча бу китобдин йахшырақ ҳаргиз кимарса тасниф қилмади»¹ каби фикрлар ҳам тасдиқлайди.

«Қутадғу билиг»нинг муаллифи ўз асарининг ҳаммага тушунарли бўлиши учун ўша даврдаги қабилалар тилида мавжуд бўлган умумий ва хусусий томонларни ҳисобга олган ҳолда уларни умумлаштиради. Тил тараққиётига мос равишда тилга кўпгина янги шакллар, янги иборалар киритади. Ўз асари тилининг содда, тушунарли, услуб жиҳатидан раво, силлиқ бўлишига катта эътибор беради. Халқ тилида сўз қўллаш тажрибасига мос равишда адабий тилни жуда кўп янги сўз ва иборалар билан бойитади, уларни маълум меъёрга келтиришга ҳаракат қилади.

Тил хусусиятлари нуқтаи назаридан «Қутадғу билиг» асарида «й» ўрнида «д» қўллаш ҳодисаси устун туради: адақ, қодаз, бэдуг, будун каби.

Бэдуг билги бирлә ўкуш эрдами
Билиглиг укушлуг бодун кэдуми.

(Билими буюк, ҳунари кўп, билимли, заковатли халқнинг сарасидир.)

Сўз охирида келган жарангсиз ундошларнинг жаранглашиши анча сезиларли: **тириг, қўрқлуқ, битиг, билиг, учуг, бишиг, ўхшағ** каби. Бундай ҳодисани «Девону луғотит турк» асарида ҳам кўриш мумкин. Аксарият ҳолларда жўналиш келишиги аффиксининг **-қа (кә)** варианты қўлланади, **-ға (гә)** варианты эса нисбатан чекланган ҳолда ишлатилади: **Неча иш кишикә кеңәшгу керак — ҳар қандай ишни кишиларга кенгашиш керак; Қарақа йағума эй асли брун, Брунгә қара тәрк йуқарул кўрун — қорага яқинлашма, эй асли оқ, Оққа қора тез юқади каби.**

¹ Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», 48-бет.

Кишилик, кўрсатиш олмошларига жўналиш келишиги аффиксининг -ар варианты қўшилиб келиши ҳолатлари ҳам учрайди: Мунар менгәту айди шаир бу сўз — Бунга ўхшатиб шоир шу сўзларни айтди. Инонса аңар берсә болға элиг — Унга ишонса, қўлига иш топширса бўлади. Чиқиш келишиги аффикси кўпинча танвин билан ёзилган да (да") тарзда берилади: андан нару—ундан нари; йузда" бир—юздан бир. Уқушда" адин эрдамлэриг киши Угрәнур ўтру йетлур элиг — ўқувчидан бошқа фазилатларни ўрганади, сўнгра қўли ишга қовушади.

Тушум келишиги асосан -ны, -ни шаклда келса ҳам, баъзан -ғ, -г шакли ҳам учрайди:

Сэвэриг сэвугсиз қилайин тэса
Тилин айғу наңни тыдыб бэрмаса.

(Ким севувчини севмайдиган қилайин деса, ваъда қилинган нарсани тийиб, бермайди.)

Феълнинг -сар аффиксли шарт майлининг шакли учрамайди, асосан -са, -сэ шакли ишлатилади: Көни сөзлэса, сөз көр асғи өкуш — сўзни тўғри сўзласа, кўр, фойдаси кўп.

Эр ул Эр турар көр кишилэр ара
Йурыб тил көрдээсэ бу бўлса төрэ.

(Шу киши Эрдирки, кишилар орасида юриб тилга эҳтиёт бўлса, тўрдан жой олса.)

Сифатдошнинг -дуқ, -дук, -ғлы, -гли аффиксли шакллари ҳам учраб туради:

Олумуг қулуғлы эр олдурур олур.
(Улимни тиловчи киши ўлдиради, ўзи ҳам ўлади.)

Ўтган замон сифатдошининг кўпинча -мыш -миш, баъзан -тачи, -дачы аффиксли шакллари қўлланиши билан бирга -ған, -гән аффиксли шакллари ҳам ишлатилади:

Наку тэр эшитгил сэрингән киши,
Сэринсэ этэр Эр бузулмыш иши.

(сабр қилган киши нима дейди, эшитгин, киши сабр қилса, бузилган ишини тузатади.)

Сэриб турдачы эр ёрун қуш тутар.
(Сабр қилиб турувчи киши оққуш тутари.)

Ўхшатиш, чоғиштириш маъноларини ифодаловчи -дек аффикси ҳамма ўринларда -тег шаклида келади. Бу ҳо-

диса -тег аффиксининг етмоқ феъли асосида юзага келганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин (г ва й товушларининг алмашилиши ва метатеза ҳодисаси асосида): **тег-тей-йет** каби: **йетургил-тейургил-тәургил**.¹ Тириклик тедукуң бу йелтег кечар.

«Қутадғу билиг»нинг лексик хусусиятлари бўйича шуни қайд қилиш керакки, унда қўлланган сўзларнинг аксарияти умумтуркий лексик қатламни ташкил қилиб, у ҳозирги барча туркий тиллар учун муштаракдир. Улар ҳозир ҳам қўлланади ва бир хил тушунилади. Қўп асрлик тарихий тараққиёт натижасида кўпгина туркий тилларда бу сўзларнинг айримлари архаиклашиб, истеъ-молдан тушиб қолган, баъзилари эса маълум фонетик ва лексик-семантик ўзгаришларга учраган ҳолда ҳозир ҳам ишлатилади: **бōғу** — доно, **асығ** — манфаат, **фойда**, **саран** — хасис, **кōнилик** — тўғрилиқ, **тору** — адолат, **топуғ** — хизмат, **тиши** — аёл, **қумару** — эсдалиқ. **Асығлиғ қумарумны қодтум сеңэ** — Фойдали эсдалигимни сенга қолдирдим.

Асарда араб ва форс-тожик тилларидан қабул қилинган кўпгина сўз ва ибораларнинг ҳам ишлатилганлигини кўриш мумкин.

«Қутадғу билиг» эски туркий адабий тилнинг турлича услубларини шакллантириш, тартибга келтириш ва ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу асар асосида дастлаб туркий тилнинг адабий-бадий услуби, туркий назм услуби ташкил топди. Адабий-бадий услубнинг энг муҳим белгиси ва хусусияти бўлган унинг эстетик вазифаси, бадий нафосат, унинг таъсирчанлиги ва образлилиги, бадий завқ бериш қабилар бу асарда тўла мужассамланган. Унда ижтимоий ҳаёт, турмушнинг турли соҳалари билан боғлиқ равишда ижтимоий нутқ услубига хос сўз ва ибораларнинг кенг ишлатилганлигини кўриш мумкин.

Укушлуғ уқар ул, билиглик билир,
Билигли, уқуғли тилакка етар.

Асарда табиблик, косиблик, савдогарлик, деҳқончилик каби соҳалар ва шу соҳа кишиларига муносабат билдириш асосида туркий тилнинг касб-ҳунар, ишлаб чиқаришга оид услуби шакллантирилган. Жумладан, шоир

¹ К. Каримов. «Қутадғу билиг» асари ҳақида. Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг». 42-бет.

темирчи, дурадгор, бўёқчи, ўймакор ва рассомлар ҳақида гапириб, шундай дейди:

Бу дунёа этиги булардын турур,
Ажунда тан ишлар булардын төрур.

(Бу дунёнинг гўзалликлари булардандир, оламдаги ҳайратомуз ишлар булардан чиқади.)

Хуллас, «Қутадғу билиг» эски ўзбек адабий тилининг шаклланиши жараёнини ўрганишда муҳим манбалардан бири саналади.

«ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК» АСАРИНИНГ ИЛМИЙ-ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Туркий уруғ ва қабилалар тилларининг хусусиятларини, уларнинг тарихи ва луғат бойлигини ўрганишга бағишланган «Девону луғотит турк» асари ўз даврининг истеъдодли олими Маҳмуд Ибн Хусайн ибн Муҳаммадил Кошғарий томонидан 1072—83 йилларда араб тилида ёзилган. Кўпгина илмий адабиётларда Маҳмуд Кошғарий ўз асарини 1072—1073 ёки 1073—1074 йилларда ёзиб тугатган деб кўрсатилади. Аммо бу асарнинг ҳажми, унда баён қилинган материалларнинг миқёси уни бир-икки йилда ёзиш мумкин эмаслигини кўрсатади. Асарнинг ёзилиш санаси ҳақида «Девону луғотит турк» асарида муаллиф томонидан қизиқарли маълумотлар берилган. Бу фактни Э. И. Фозилов ҳам қайд этади.¹

Маҳмуд Кошғарий XI асрда Урта Осиё халқлари орасида етишиб чиққан йирик адабиётчи, тилшунос, тарихчи, географ ва этнограф олимдир. У ўзининг бутун илмий-ижодий фаолиятини ўз халқининг тилини, тарихини, унинг халқ оғзаки ижодиётини, жойлашган ҳудудини, урф-одатларини ва умуман туркий халқларнинг моддий ва маънавий маданиятини ўрганишга, уни кенг тарғиб қилишга бағишлади. У туркий уруғ ва қабила тилларини, уларда қўлланган сўзларнинг лексик-грамматик хусусиятларини, сўзнинг маъно ва шакллари, талаффуз меъёрларини чуқур ўрганиш асосида дастлаб «Жавоҳир-ун наҳв фи луғотит турк» асарини ёзади. Аммо бу асар бизгача етиб келмаган.

Маҳмуд Кошғарий «Девону луғотит турк» асарини ёзишдан илгари кўп йиллар давомида туркий қабилалар

¹ Э. И. Фозилов. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили, Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девони», «Ўзбек тили ва адабиёти маънавлари» журнали, 1971, 5-сон, 63-бет.

орасида юриб, уларнинг тилларини, тарихини ва урф-одатларини синчиклаб ўрганади, жуда кўп миқдорда лексик материал — сўз ва иборалар, шеърий парчалар, мақол ва ҳикматли сўзлар тўплайди, уларни ўзаро чоғиштиради ва умумлаштиради. Бу ҳақда «Девону луғотит турк» асарида шундай фикрлар келтирилади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим... Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».¹

Бизгача «Девону луғотит турк» асарининг биргина қўлёзма нусхаси етиб келган, у 1914 йилда Туркиянинг Диёрбакир шаҳрида топилган, ҳозир Истамбулда сақланади. Девон 1915—1917 йилларда турк олими Р. Рифат томонидан Истамбулда уч томлик китоб шаклида нашр этилди. 1928 йилда шарқшунос олим К. Броккельман бу асарни немис тилига таржима қилиб нашр этади. 1938—41 йилларда турк олими Басим Аталай уни усмонли турк тилига таржима қилиб нашр эттирди. 1960—63 йиллар давомида тилшунос олим С. Муталлибов «Девону луғотит турк» асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирди. 1967 йилда унинг индекс-луғати босилиб чиқди.

«Девону луғотит турк» асари икки асосий бўлимдан — муқаддима ва луғат қисмидан иборат. Муқаддимада муаллифнинг ўз олдига қўйган мақсади, девоннинг тузилиши, туркий қабилалар тилларининг хусусияти ва уларни ўрганишнинг аҳамияти, бу тилларда бўлган айрим фарқлар, шунингдек асарда ишлатилган ёзув, феълдан от ясалиши, от ва феъллардаги орттирма белгилар, сўз ва ҳарфларнинг олдин-кейин келиш тартиби кабилар ҳақида қисқача маълумот берилади. Луғат бўлимида эса X—XII асрларда туркий қабилалар тилида кенг қўлланган сўзларга илмий-тарихий жиҳатдан изоҳлар берилади. Бунда ҳам асосий диққат кенг истеъмолда бўлган сўзларга қаратилган, қўлланиши чекланган, истеъмолдан чиққан сўзларга эса изоҳ берилган эмас. Демак, ўша давр тилида сўзларнинг қўлланиш даражаси, уларнинг

¹ Маҳмуд Қошғарий. «Девону луғотит турк». I жилд. Тошкент, 1960. 44-бет.

фаол ёки суслиги, сўз маъноларининг ўзгариши каби ҳодисаларга кўпроқ эътибор берилган.

Сўз туркумлари девонда иккита — исм ва феълларга ажратишиб изоҳланади. Ҳар иккала гуруҳда ҳам олдин (ҳамзали) ҳарфлар — унлилар (а, о, у, и каби), кейин тартиб асосида ундош ҳарфлар билан бошланадиган сўзлар берилган. «Девон»да кўп маъноли сўзлар ва омонимлар, синоним ва антонимлар, сўзларнинг тўлиқ ва қисқа вариантлари ҳақида етарли маълумотлар берилган: оғур — вақт (не оғурда келдик), жойида (бу иш оғурлуғ болды), бадал, эваз (атка оғур олдым); табиб — умчи, синдув, кўп — ўгуш, талим каби.

«Девон»да фонетика, морфология ва диалектология масалаларини ёритишга бағишланган алоҳида боблар берилган эмас. Аммо сўз маънолари ва шакллари баёнида уларнинг турлича қабила тилларидаги қиёсий изоҳини бериш жараёнида шу масалаларга оид қизиқарли ва қимматли фикрлар баён қилинади. Жумладан, Маҳмуд Кошғарий девонда фонетика масалалари соҳасида товуш билан ҳарф муносабатини аниқлайди. Унинг кўрсатишича, туркий тиллардаги барча товушларни ифодалаш учун амалда бўлган ёзувдаги 18 та ҳарф етарли эмас, балки шу ҳарфларга махсус белгилар қўйиб ёзиш асосида яна 7 та ҳарф қўшиш талаб қилинади. Шу асосда у туркий тилдаги товушларнинг хусусиятини баён қилади: сўзларда товушларнинг қаттиқлиги ва юмшоқлиги ҳамда уларнинг чўзиқроқ талаффуз қилиниши ҳодисаларини изоҳлайди, аниқ мисоллар келтиради. Тор ва кенг, қисқа ва чўзиқ унлиларнинг хусусияти, талаффузини аниқлаб берди. М. Кошғарийнинг ўша давр фонетикасига берган изоҳлари туркий тиллар фонетикаси учун қимматлидир. У товуш ва ҳарфлар ўртасидаги муносабатни биринчи марта аниқлади.

Асарда товуш тушиши, товуш алмашиниши, ассимиляция каби қатор фонетик ўзгаришлар ва уларнинг аҳамияти ҳақида қизиқарли фикрлар баён қилинган. Жумладан, ўша давр туркий қабилалар тилига хос қуйидаги фонетик ҳодисалар ҳақида маълумотлар берилган. Унлилардаги кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик, ундошлар тизимидаги содда ва комбинатор ундошлар, улардаги жаранглилик ва жарангсизлик, ундошларнинг қатор келиши ҳодисаларини баён этади.

Турклар тилида сўз бошида келган й товуши ўғуз тилида тушиб қолади: йэлкин — элкин, йылыр сув — ылыр сув каби.

й~ж ҳодисаси, яъни турклар тилида сўз бошидаги й товуши ўғузларда ж га ўтади: йинжу — жинжу (гавҳар), йуғду — жуғду (туя юнги).

й~н. Сўз ўртаси ва охирида келган й товуши арғу тилида н га ўтади: қой — қон, жиғай — жиған (камбарал), қайу нәң (қайси нарса).

м~б. Сўз бошидаги м товуши ўғуз, қипчоқ, суворлар тилида б билан айтилади: мән бардым — бән бардум, мун — бун (шўрва).

т~д. Сўздаги т товуши ўғузларда д га ўтади: тэвай — дэвэй (туя), от — од (тешик). Аксинча, туркларда сўздаги д ундоши ўғузларда т га ўтади: богдэ — боктэ (ханжар), йигдэ — йиктэ (жийда).

д~з~й. Турклар тилида сўздаги д товуши қипчоқ, ямак, суворларда з га ўтади, яғмо, тухси, ябоқу, татар ва ўғузларда эса й товуши билан алмаштирилади: адақ — азақ — айақ; қарын тодты — қарын тозды — қарын тойды; қадын — қазын — қайын (қайин дарахти).

«Девону луғотит турк»да туркий тилларга хос сўз ясалиши ва морфология соҳалари бўйича кўпгина қизиқарли фикрлар берилган. Жумладан, феълдан от ясалишига оид (кенг маънода) қатор ясовчи аффикслар (ҳарфлар) келтирилади: -/г/а: билгэ (билди, билиг асосида), өгэ — ақлли, билимдон (уди — тушунди сўзидан), ува — таом номи (увди — бурдалади сўзидан).

-ма (мэ): кэсмэ, өрма (ўрма соч).

-ч: кёмэч (нон маъносида), кўмди феълидан; севинч.

-ш: уруш, тоқуш, билиш.

-/ы/ғ: арығ — тоза (арынды — тозаланди феълидан), қуруғ, йайлағ, қишлағ.

-ғу, -гу: урғу (урадиган), кэсгу, бычғу (кесадиган нарса).

-/а/к, -/э/к: тарғак (тароқ), орғак (ўроқ), кэсэк (нарса-нинг бўлаги), этук — ёпинчиқ каби.

-/ы/м: йазым — гилам, наMAT (йазты феълидан), бычым — тилим, бир бычым қағун (бичди феълидан).

Феъл шакллари ясалиши масаласида орттирма, биргалик, ўзлик ва мажҳул нисбатлари, шунингдек орзуистак маъноларини ифодаловчи шакллар ясовчи -т, -/ы, у/ш, -са, сэ, -/ь, и/л, -/ы, и/н каби аффикслар келтирилади: барди — бартурды, кэлди — кэлтурди, урушды — турушды, ычсады, атылды, алынды, боз тоқылды каби.

«Девону луғотит турк»да берилган шеърий парчалар, мақол ва ҳикматли сўзлар асосида бу давр тилида қадимги туркий ёдгорликларга хос шаклларнинг истеъ-

шолда бўлганлигини кўриш мумкин. Булар тушум келишигининг **-/ы, у/ғ, -/и, у/г** шакли: **Табур таш йарар, таш башир йарар; жуналиш келишигининг -ғару, -ғари, -ра, -рә** тури: **йағықару кириш қылдым** — душманга ҳамла қилдим; **-н** аффиксли қурол-восита келишиги шакли: **Алын арслан тутар, кучун кбснук тутма** — ҳийла билан арслон тутиш мумкин, зўрлик билан қўғирчоқ ҳам тутиб бўлмайди; шунингдек, **-дачы, -дэчи, -ғлы, -гли, -дук, -дук** аффиксли сифатдошлар (болдачы бузағу оқуз ара бөлгүлук — бўладиган бузоқ хўкизлар орасида маълум;) **ол** мэни сувдын кэчругли эрди. Булмадук нэца сэвинмэц — топилмаган нарсага сэвинманг каби) ҳам учраб туради.

«Девону луғотит турк»да жуда кўп туркий қабилалар ҳақида аниқ маълумотлар келтирилган. Бу қабилаларнинг тарихи, жойлашган ўрни, географик шароити, турмуш тарзи кабилар аниқланган. Бир томондан, шимолда ғарбдан шарққа қараб Ҷажанак, қипчоқ, ўғуз, бошқирт, басмил, қирғиз, татар ва иккинчи томондан, жанубда чигил, тухси, яғмо, уйғур, жумул ва бошқа қабилалар, уларнинг бир-бирига муносабати ва тиллари тўғрисида жуда аниқ маълумотлар берилади. Уғузлар ва қипчоқларнинг тиллари шева хусусиятига қараб **й-ж, м-б, т-д** га ўтиши билан характерланиши, ўша даврлардаёқ қипчоқ, тухси, яғмо тилларида «ч» фонемасининг йўқлиги, унинг ўрнида «ш» ишлатилганлиги кўрсатилади. Бу эса ҳозирги қозоқ, қорақалпоқ ва нўғай тиллари учун хос хусусиятдир.

Шундай қилиб, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида X—XII асрларда юқори Чиндан Урта Осиёгача бўлган катта ҳудудда яшаган туркий қабилаларнинг тиллари, жонли сўзлашув нутқи ва диалектларига хос хусусиятлар кенг изоҳлаб берилади. Асарда жуда бой ва қимматли лингвистик материал билан бирга ўша даврда яшаган халқларнинг тарихи ва этнографияси, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, улар яшаган ҳудуднинг географик-табiiй шароити кабилар тўғрисида жуда кўп маълумотлар келтирилади.

Демак, туркий халқларнинг тарихини, маданиятини, адабиёти ва санъатини, уларнинг яшаш шароити ва урф-одатларини ўрганишда «Девону луғотит турк» жуда катта қимматга эга асар ҳисобланади. Бу асар, айниқса туркий тилларни, уларнинг ривожланиш хусусиятини, ўзаро бир-бирига таъсири масалаларини аниқлашда жуда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. У фақат тилшу-

нослик асари бўлибгина қолмасдан, ўз даврининг қобус-номаси ҳамдир. Чунки унда турли халқларнинг тарихи, ижтимоий-сиёсий аҳволи, урф-одати, табиий шароити, этнографияси ҳамда адабиёти ҳақида қимматли манбалар бор.

«ҲИБАТУЛ ҲАҚОЙИҚ» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Қадимги туркий адабий тилнинг X—XII асрлардаги ҳолати ва хусусиятини, унинг тараққиётини ўрганишда муҳим ёдгорликлардан бири «Ҳибатул ҳақойиқ» асаридир. Асар XII аср бошларида истеъдодли адиб Аҳмад Юғнакий томонидан ёзилган. Бу асар XV асрдан XX асрнинг бошларигача фан оламида маълум эмас эди. Турк олими Нажиб Осим биринчи жаҳон уруши бошларида Истамбулдаги Аё-София ибодатхонасининг кутубхонасидан шу асарнинг бир қўлёзма нусхасини топади ва уни 1915 йилда усмонли турк тилига қилинган таржимаси, айрим шарҳлар ва луғати билан бирга нашр эттиради. 1951 йилда Арат Раҳматий бир неча қўлёзмалар асосида асарнинг қиёсий матнини нашр этди. Собиқ Совет Иттифоқида ҳам бу асарни ўрганишга қизиқиш катта бўлган. Жумладан, йирик шарқшунос Е. Э. Бертельс, А. М. Шчербак, ўзбек олимларидан Н. М. Маллаев, Қ. Маҳмудов асар юзасидан тадқиқот ишлари олиб бордилар. Айниқса Қ. Маҳмудов томонидан бажарилган ишлар ўзбек адабиёти ва ўзбек тили тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир. У 1972 йилда «Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг танқидий матнини, фонетик ва морфологик хусусиятларини, транскрипция, шарҳ ва луғатини эълон қилди.

«Ҳибатул ҳақойиқ» дидактик асар ҳисобланади. Унда ахлоқ-одоб масалалари, илм-фанни эгаллаш, маърифат-парварлик ғоялари тарғиб қилинади. Асарда сахийлик, камтарлик, фозиллик, эзулик, тўғрилик, илм-маърифат каби масалалар улуғланади, жоҳиллик, бахиллик, лақмалик, манманлик, хушомадгўйлик каби иллатлар эса, аксинча, қаттиқ қораланади.

Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тарихини илмий равишда чуқур ўрганишда «Ҳибатул ҳақойиқ» асари энг муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Уша даврдаги қабила тилларининг хусусиятини аниқлаш, уларнинг бир-бирига таъсири, ривожланиши, ўзаро қўшилиб кетиши ва марказлашиши асосида халқ (элат) тилларининг, айниқса ўзбек халқ (элат) тилининг ташкил то-

пиш ва шаклланиш жараёнини белгилашда бу асарнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. X—XII асрларда майдонга келган асарлар билан кейинги даврларда ёки умуман, XIX асргача яратилган асарларнинг тилини қиёсий ўрганиш, улардаги умумийлик ва фарқларни аниқлашда ҳам ёрдам беради.

«Ҳибатул ҳақойиқ» асарининг тили, унинг лексик хусусияти, товуш таркиби ва грамматик қурилиши, бир томондан, «Қутадғу билиг» асарига яқинлашса, иккинчи томондан, «Қисас-ул анбиё»га (XIII—XIV асрлар) ўхшаб кетади.¹ Бу асарни чуқур ўрганган Е. Э. Бертельс қадимги ўзбек адабий тилидан (аниқроғи эски туркий адабий тилдан) классик ўзбек адабий тилига ўтишда «Ҳибатул ҳақойиқ» кўприк вазифасини бажарган деб кўрсатади.² Дарҳақиқат, асар тилига хос луғавий қатламлар, фонетик ва грамматик хусусиятларнинг қарлуқ, чигил, яғмо, уйғур тиллари негизида ташкил топган адабий тил билан муштаракликка эга эканлиги, айниқса, кейинги асрларда битилган асарлар тилига яқинлиги кабилар эски туркий адабий тилдан эски ўзбек адабий тилига ўтишда «Ҳибатул ҳақойиқ»нинг кўприк бўлганлигидан далолат беради.

Асар ўзининг лексик хусусиятлари билан ўша даврдаги эски туркий адабий тилнинг луғавий бойлигини акс эттиради. Моддий-маданий ҳаётнинг турли соҳаларига оид тушунчаларни ифодаловчи, ҳамма учун тушунарли, содда, ясама ва қўшма туркий сўзлар асар луғатининг асосини ташкил қилади: ата, ана, арыксиз (фойдасиз), эзгу, баш, бэзек, бəрим (бериш), ббз, ынан, йазуғ (гуноҳ), йуз, йигит, кичик, конул, нэгу, сэвунч, тамағ, улуғ каби. Шу билан бирга араб ва форс-тожик тилларидан қабул қилинган сўзлар ҳам кўп учрайди: саадат, саҳават, мурувват, маъни маҳрубан, карам, инсаф, дўст, замон, зоҳид, дад, гул, вафа бахил, бина, ақыл, аманат, азиз каби.

Асарнинг тили ўз фонетик хусусиятлари жиҳатидан XI—XIII асрларда яратилган ёдгорликлар билан умумийликка эга. Шу билан бирга эски ўзбек адабий тили учун характерли бўлган хусусиятларнинг ҳам вужудга кела бошлаганлигини кўриш мумкин. «Ҳибатул ҳақо-

¹ Қ. Маҳмудов. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида. Тошкент, 1972. 16-бет.

² Е. Э. Бертельс. Гуманитарные науки, кн. I, сб. ст. к 25 летию САГУ, Тошкент, 1945, 42-бет.

йиқ» асарининг тилини ўрганиш унда 9 та унли мавжуд эканлигини кўрсатади.¹ Кўп ҳолларда сингармонизмнинг лаб оҳангдошлиги бузилган.

Уша даврдаги бошқа ёдгорликларда бўлганидек, асар тилида з ундошининг сақланганлигини, унинг бирмунча устунлигини кўриш мумкин. Айни замонда бу товушнинг й га ўта бошлаганлиги ҳам кўринади: **кэзинги** — кейинги, **кэзим** — кийим, **қазғу** — қайғу, **қозы** — қуйи, **қозуб** — қўйиб.

Ачунда ат эзгу қозуб барды кўр.

(Дунёда яхши от қолдириб кетди, кўр.)

Ҳарислықны қойур ҳарис эр қачан.

(Ҳарис киши ҳарисликни қачон қўяди.)

Асарда сонор товушлардан кейин жарангсиз т нинг жарангли д ундошига ўтиш ҳодисаси ҳам XI—XIII асрлар ёдгорликлари учун хос хусусият ҳисобланади: **эмди**, **кутулды**, **сўзундин**, **эрдэм**, **кэнду**.

Кўринадики, «Ҳибатул ҳақойиқ» асари фонетик хусусияти жиҳатидан XI—XIII асрларда яратилган бошқа ёдгорликларга ўхшаса ҳам, ўзига хос хусусиятларга ҳам эга.

Асар морфологик хусусиятлари жиҳатидан қуйидагилар билан ажралиб туради: тушум келишиги аффиксининг **-уғ**, **-уг** варианты архаик шакл сифатида анча сийрак учрайди, асосан **-ны**, **-ни** шакллари қўлланади: **сўзуг** — сўзни, **бўзуг** — бузни.

Навадур сўзуг аз болур азл ўкуш.

(Қадрли сўз оз, ҳазил сўз кўп бўлур.)

-ны, **-ун** аффиксли восита келишиги шакли ҳам анча архаиклашган бўлиб, кам учрайди:

Асал татруб элигин тамағ татыртыб.

(Қўли билан асал едириб, таом бериб.)

Жўналиш келишигининг қадимги туркий тил учун хос бўлган **-ғару**, **-гэру** шакллари қўлланмайди, асосан **-гэ**, **-га**, (**-кэ**, **қа**) **-э**, **-а** аффиксли шакллар ишлатилади.

Асарда сифатдошнинг **-гачы**, **-тэчи** (**-дачы**, **дэчи**), **-ғлы**, **-гли**, **-дуг**, **-дуг** аффикси билан қадимги шакллари анча архаиклашиб қолган, кам учрайди. Аксинча, **-ған**, **-гэн** аффиксли сифатдошлар унумли шаклга айланган,

¹ Қ. Маҳмудов. Кўрсатилган асар, 23-бет.

аммо унинг кесимлик вазифасида келиши деярли учрамайди.

Танвин билан ёзилган -да аффиксининг чиқиш келишиги учун қўлланиши жуда кам учрайди. Олмошларда **бу-му, ошул, кэнду-ўз, нэгу, нелук, қамуг, аңар-унга** каби характерли ҳолатларни кўриш мумкин. Сифатнинг қиёсий даража шакли — **рэк/рақ** ва **-ру** аффикслари орқали ифодаланган: **ёкушрэк — кўпроқ, кенру — кенгроқ** (ким ол йолсуз эрсэ аңа кенру йол — ким йўлсиз бўлса, унга кенгроқ йўл бор) каби.

Демак, «Хибатул ҳақойиқ» асари лексик, фонетик ва грамматик жиҳатдан биринчи навбатда X—XII асрларда қўлланган туркий адабий тилнинг барча хусусиятларини акс эттиради, туркий қабила тилларининг анча ривожланганлигини, маълум тизимга кела бошлаганлигини кўрсатади. Шу билан бирга бу асар ўзининг тил хусусиятлари жиҳатидан маълум тафовут ва фарқ бўлишига қарамай, кўп жиҳатдан XIII—XVI асрларда яратилган асарларнинг тили билан умумийликка эга. Айни вақтда бу асар орқали эски туркий адабий тилдан эски ўзбек тилига ўтишда катта қадам қўйилганлиги, унга яқинлашиб келинганлиги ҳам аниқ билинади. Бу эса ўша даврдаги туркий қабила тилларининг ўзаро яқин муносабатини, уларнинг ривожланиши натижасида дастлаб ўзбек халқ (элат) тилининг ташкил топиши тезлашганлигини, шунингдек бошқа туркий элат тилларининг шаклланиш жараёни давом этганлигини тасдиқлайди.

Алишер Навоий «Насойим-ул муҳаббат»да адиб Аҳмад Югнакий ҳақида бундай дейди: «Ва анинг тили турк алфози била мавоиз ва насоикка гўё эрмиш. Хейли элнинг муқтадоси эрмиш. Балки аксар турк улусида ҳикмат ва нуқталари шоеъдур» ва унинг қуйидаги байтини келтиради:

Сўнакка иликтур, эрэнгэ билик,
Биликсиз эран ул иликсиз сөнэк.¹

«ДЕВОНУ ҲИКМАТ» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Эски ўзбек адабий тили тараққиётининг илк даврига оид асарлардан бири Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»идир. Аҳмад Яссавий туркий тасаввуф шеърятининг йирик намояндаси, тасаввуфга хос диний-фалсафий

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 15- жилд, Тошкент, 1968, 157- бет.

оқимнинг асосчисидир. Аҳмад Ясавий Ясса Сайрамда (Туркистон) Шайх Иброҳим оиласида туғилган. Унинг ёшлиги Сайрам ва Яссада ўтди. У машҳур шайх Арслонбоб қўлида таҳсил кўрди. Кейинча Бухорода Юсуф Хамадоний қўлида тасаввуфдан таълим олди. Туркистонга қайтиб келгач, шайхлик, пирлик фаолиятини давом эттирди, ислом дини, унинг қоида-қонунларини, ислом ақидаларини тарғиб қилиб шеърлар — ҳикматлар ёзди, халқ орасида кенг шуҳрат қозонди. Аҳмад Ясавий шеърлари мажмуаси «Девони ҳикмат» номи билан юритилган.

«Девони ҳикмат» туркий тилда ёзилган ноёб асарлардан бири бўлиб, унда фақат ислом дини, тасаввуф ва калом фалсафасигина эмас, балки Аҳмад Ясавийнинг дунёқараши, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига, ҳокимлар, амалдорлар, ҳунармандлар, чорвадорлар, деҳқонлар каби табақаларга қарашлари ҳам ўз ифодасини топган. Унинг фалсафасида дунёдан юз ўгириш ғояси ётмайди, аксинча, жаҳолат, ёмонлик, нодонлик, молпарастлик иллатларига ривож берган тубан дунёни юракдан қувишга даъват этилади, фисқу фужурларга барҳам бермоқ йўли изланади.¹

Кўп йиллар давомида ўзбек адабиётшунослигида, ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда Аҳмад Ясавийга, унинг «Ҳикматлар»ига бир ёқлама баҳо бериб келинди. У реакцион-феодал гуруҳларнинг дунёқарашини ифодаловчи, дин ниқоби остида таркидунёчиликни, бадбинликни тарғиб этувчи, мазлум оммани золимларга муте бўлишга чақирувчи шеърлар ёзган, деб кескин қораланди. Аҳмад Ясавий туркий тилда турли мазмундаги ҳикматлар битиш билан катта шуҳрат қозонган файласуф шоирдир. Шунга кўра, унинг ҳикматларини «реакцион шайх»нинг поэтик қобикдаги «ваъз»лари деб эмас, балки биринчи галда суфий шоирнинг поэтик асарлари ҳолида ўқиш ва тадқиқ қилиш лозим.²

«Девони ҳикмат»нинг ким томонидан қачон тартиб берилганлиги маълум эмас, унинг энг қадимги қўлёзма нусхалари ҳам сақланган эмас. Бу асарнинг қисман XV асрда ва асосан XVII асрда тартиб берилган бир қатор қўлёзмалари мавжуд. XIX асрнинг иккинчи ярмидан

¹ И. Ҳаққулов. Аҳмад Ясавий, «Ҳикматлар». Тошкент, 1991, 8-бет.

² И. Ҳаққулов. Кўрсатилган асар, 25-бет.

бошлаб у Қозон, Тошкент ва Истамбулда бир неча марта нашр этилган.

«Девони ҳикмат» туркий адабиётнинг, жумладан, ўзбек адабиётининг энг йирик намунаси, эски ўзбек адабий тилининг қадимги обидаларидан бири сифатида катта аҳамиятга эга. «Девони ҳикмат»даги шеърлар халқ оғзаки ижодида кенг тарқалган кўшиқ шаклидаги тўртликлар тарзида яратилган. Маълумки, тўртлик — кўшиқ турида ёзилган шеърлар халқ тилига, халқ дилига жуда яқин туради. Бу хил шеърларда умумхалқ тилига хос шакл ва истилоҳлар, бадий-тасвирий воситалар кенг қўлланган, бу орқали шеърларнинг тушунарли, содда, равон бўлиши таъминланган. Демак, «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг поэтик жиҳатдан халқ кўшиқлари услубида ёзилиши унинг халқ орасида кенг тарқалишига, турли тонфа кишилар томонидан кўшиқ қилиб куйланишига, ваъз қилиб айтилишига сабаб бўлган. Бу шеърларнинг узоқ асрлар давомида оғиздан-оғизга кўчиб, яшаб келишининг боиси ҳам шунда.

Девондаги ҳикматларнинг тили тўғрисида, унинг хусусиятлари ҳақида турлича фикрлар баён қилинган. А. К. Боровков Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и қарлуқ-чигил-уйғур тилида ёзилган, аммо «Қутадғу билиг» тилига яқинлашмайди, деб кўрсатади. Айни замонда А. К. Боровков «Девони ҳикмат»нинг турли даврларда турлича китоблар, ҳаттотлар томонидан кўчирилган нусхалари ҳамда нашрий нусхаларидаги бир қатор фарқларни, ўзгаришларни ҳисобга олиб, «Девони ҳикмат»га киритилган шеърларнинг қайсилари бевосита Аҳмад Яссавийга тегишли эканлигини аниқлаш қийин, уларнинг аслини тасаввур этишга имкон бермайди, деган фикрларни илгари суради. Турк олими М. Ф. Куприлизоданинг фикрича, «Девони ҳикмат» ўз хусусияти билан «Қутадғу билиг» асарига яқин турувчи тилда ёзилган.¹

«Девони ҳикмат»нинг қаерда, қачон ва ким томонидан кўчирилганлигига қараб, унда маҳаллий шеваларнинг ва давр тилининг унсурлари ҳам ўз ифодасини топган, деган фикрда маълум асос бор, албатта. Шунга кўра фанда «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхаси ҳам XII аср ўзбек тилининг ёдгорлиги бўла олмайди, у ўз

¹ А. К. Боровков. Очерки по истории узбекского языка (Определение языка хикматов Ахмада Яссави («Советское востоковедение», V, 1948, стр. 245—248.

даврининг тил хусусиятини акс эттирмайди¹. У тилдан тилга, котибдан-котибга ўтиб бориш жараёнида тил жиҳатидан замонавийлашиб борган,² деган фикрлар илгари сурилар эди. Бу масалада, аввало, шуни эслатиш керакки, XII асрдан бошлаб, айниқса, Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» ва Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат» асарларидан бошлаб адабий-бадний тилда соддаликка, омма тушунадиган тилда ёзишга интилиш кучая бошлаган эди. А. Яссавий «Ҳикмат»ларининг халқ қўшиқлари услубида ёзилганлигини ҳам эслатган эдик. Халқ тушунадиган содда тилда ёзишга интилишнинг энг яхши намуналарини кейинги аср шоирларида, айниқса Саккокий, Атоий, Лутфий асарларида кўриш мумкин:

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди. (Атоий).
Ул менинг жоним, жаҳонимга салом,
Жондин ортуқ меҳрубонимга салом. (Лутфий).

Иккинчидан, қуйидаги далилга диққат қилишни лозим деб биламиз: Алишер Навоий «Насойим-ул муҳаббат»да Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул машойихи эканлигини қайд қилиб, унинг ўз муриди ва шогирдларидан бири — Ҳаким ота (оти Сулаймон)нинг ўтин териб келтириш воқеаси билан боғлиқ бир ривоятни келтиради: «... Асхабким, отун тэрибтурлар, матбахга кэлгунча йағын жиҳатыдын отунлар ол болғандур. Ҳаким ата тэрган отунларны тэныға чирмаб, қуруқ кэлтурғандур. Хожа ҳазратлари дэгэндурларки, эй фарзанд ҳакимана иш қылдың ва аларға бу лақаб андын қалғандур ва Ҳаким атага ҳикмат тили гоёа бўлубтур. Андакки, анын, фавонди атрөк арөсида машҳурдир. Ул жумладин бири будурким:

Тики турған тўбадур,
Барғанларны йутадур.
Барғанлар кэлмас болды,
Магар манзил андадур».³

¹ Н. М. Маллаев. Узбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1963. 187-бет. Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукuroв. Узбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент, 1973, 20-бет. У. Турсунов, Б. Уринбоев, Узбек адабий тили тарихи, Тошкент, 1982, 45-бет.

² Р. Meliovansky. Ahmad Jesavi. Enzukul bes Islam, I 217-бет.

³ Алишер Навоий. Асарлар, 15-жилд. Тошкент, 1968, 154-бет.

«Агар ушбу тўртликнинг тили Яссавий даврининг тили эканлигига гумон йўқ экан, унда Аҳмад Яссавий ҳикматларининг тил ва услубининг соддалигига ҳам шубҳа қўзғайвермаслик керак»¹ Демак, Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и XII аср эски ўзбек тилининг муҳим ёдгорлиги ҳисобланади. Бу асар орқали ўша давр ўзбек тилининг ўзига хос лексик, фонетик ва грамматик хусусиятларини аниқлаш мумкин.

«Девони ҳикмат»да қўлланган лексик бирликларни, асосий луғавий қатламни ўша давр ўзбек тилида мавжуд бўлган сўз ва иборалар ташкил қилади. Кўнул, сўз, қатығ(қ), йахши, йаман, тил, баш, қўл, кўз, тиз(тизза), сөнэк, йалган, йаш, кўк, қулақ, улуш, йўл, бағр, қизил, улуғ, тўрлуғ — тўрлуғ, чол кабилар шулар жумласидан. «Ҳикмат»ларда ишлатилган сон ва феъл туркумига хос барча сўзлар ҳозирги ўзбек тилида ҳам мавжуд. Эски туркий адабий тил учун характерли бўлган қапуқ, қамуғ, элиғ, ёзуқ, эран, сотқу, арығ, йавуқ каби сўзлар нисбатан кам учрайди. «Девони ҳикмат» лексикасининг ўзига хос хусусияти унда араб тилига хос сўз ва истилоҳларнинг жуда кўп қўлланишидир. Ислоом ақидалари, мусулмонликнинг қонун-қоидалари, диний-фалсафий қарашларни тарғиб қилиш мақсадида тариқат, суннат, шариаат, нафс, муршид, қудрат, имон, раҳмон, дўзах, илоҳ, зикр, жаннат, худо, кофир, мўмин, уммат каби сўзлар қайта-қайта такрорланган. Пирн комил, пирн зарбардаст, амри маъруф, рўзи маҳшар, биру бор, тарбияти тан, Муса сифат, ризқи наҳис, дафтари соний, қалу бала сингари араб, араб-форс иборалар кўплаб учрайди.

Фонетик жиҳатдан оҳангдошлик ҳодисасига риоя қилинган. Сўз ўртаси ва охирида қ ва ғ товушлари бир-бири ўрнида алмашишиб келади: қатығ, қатығланыб, туффрағ, андағ, мундағ, чырағ каби.

Башым туффрағ, өзум туффрағ, жисмим туффрағ,
Йашым йэтти алтмиш учқа, бир кунча йоқ.

«Девони ҳикмат»нинг услубий-грамматик хусусияти шундаки, шеърлар кўпинча иккинчи шахсга, тингловчига мурожаат тарзида ёзилган ва буйруқ майлининг -ғил, -ғил шакли билан берилган:

¹ И. Ҳаққулов. Кўрсатилган асар. 24-бет.

Аҳли ҳаво манманидин қачыб йургил
Жылва қылғыл, тэлба қылғыл, шайда қылғыл.

Умуман, «Ҳикмат»да мурожаат услубида содда, ра-
вон шеърлар битиш устун туради:

Йалған сөзлэб имансизин кэтмаң, достлар,
Хизмат қылғыл пирн муған қолын, алсун.

«Девони ҳикмат»да қўлланган эски туркий лексик қатлам, бир қатор фонетик ва морфологик хусусиятлар бу асарнинг қарлуқ-чигил-уйғур ва ўғуз-қипчоқ тиллари негизида яратилганлигини кўрсатади.¹ Асарда ишлатилган кўпгина форс-тожик тилига хос сўз ва иборалар, грамматик шакл ва оборотлар ҳам бу фикрни тасдиқ-лайди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ЎҒУЗ-ҚИПЧОҚ ТИЛЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ

XII аср ўрталарида Хоразмшоҳлар давлатининг кучайиши натижасида қадимги маданият ўчоқларидан бўлган Хоразмнинг маҳкеи яна ҳам кўтарилади. XIII аср бошларида эса бутун Мовароуннаҳр Хоразмга тобеъ бўлиб қолади. Мана шу даврларда Урта Осиё халқларининг маданий ҳаёти анча тараққий қилади. Шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик, савдо-сотик ишлари ўсиб боради. Санъат ва адабиёт, илм-фан ва маданий алоқалар ривожланади. Бу тарихий воқеалар бу ерларда ўғуз-қипчоқ уруғ ва қабила иттифоқлари тили негизида таркиб топган ғарбий туркий адабий тилнинг тараққий этишига ҳам катта таъсир кўрсатади. Чингизхон ҳужуми ва истилосидан кейин Хоразм ва пастки Волга бўйлари ҳудудларини бирлаштирган Олтин Урда давлатининг барпо этилиши ва мустаҳкамланиши бу адабий тил анъанасини яна ҳам кучайтиради, ривожлантиради. Аста-секин мўғулларнинг кетиб қолиши (XV аср бошларида Олтин Урда учта хонликка — Қрим хонлиги, Қозон хонлиги ва Астрахан хонликларига бўлиниб кетади), қолган қисмининг эса бу ердаги маҳаллий туркий аҳоли билан қўшилиб, унинг таркибига сингиб кетиши натижасида XIII—XIV асрларда ғарбий туркий тил Олтин Урданинг умумий тилига айланади. Давлат идора ишларида расмий

¹ А. К. Боровков. Кўрсатилган асар, 247-бет.

ҳужжатлар, адабий-бадий асарлар асосан шу тилда ёзилади.¹

Шуни эслатиш керакки, Олтин Урда ҳудудида адабий тил ҳам, умумхалқ сўзлашув тили ҳам бир хил эмас эди. Н. А. Баскаковнинг кўрсатишича, асосий аҳолиси ўғуз-қипчоқ уруғларидан бўлган Хоразмда ва унинг шарқий қисмида яратилган адабий асарлар ва ёдгорликларнинг тилида, бир томондан, Мовароуннаҳрдаги эски ўзбек адабий тилининг кучли таъсири ўз ифодасини топган бўлса, иккинчи томондан, ўғуз тили унсурларининг кўплиги ва қипчоқ унсурларининг нисбатан камлиги билан ажралиб туради. Олтин Урда хонларининг қароргоҳларига яқин бўлган ҳудудларда — ғарбда эса қипчоқ уруғларининг таъсири анча кучли эди. Шунинг учун гарчи ўғуз тилининг таъсири сезиларли бўлса ҳам, лекин жонли халқ тили ва адабий тилда қипчоқ унсурлари кўпчиликини ташкил қилар эди.² Шу билан бирга Олтин Урданинг шарқий ва ғарбий қисмларида вужудга келган адабий тилнинг шаклланиб тараққий этишида хон ва бекларнинг давлат идораларида қўлланган тили — эски уйғур тили ва XV аср охиригача қўлланган уйғур ёзуви ҳам муҳим роль ўйнайди. Демак, Олтин Урдада қўлланган адабий тил бевосита Хоразмда ва унинг атрофларида ташкил топган ғарбий туркий ёки ўғуз-қипчоқ адабий тилининг давоми, унинг яна ҳам ривожланишидан иборат бўлган.

Хоразм ва Олтин Урда ҳудудида вужудга келган адабий-бадий ёдгорликларга Алининг «Қиссаи Юсуф» достони, Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Қутбнинг «Хусрав ва Ширин», Сайфи Саройининг «Гулистон» (Саъдий Шерозийнинг шу номли асари таржимаси) каби асарларини киритиш мумкин.

Алининг «Қиссаи Юсуф» асари XIII аср бошларида (1232 йилда) ёзилган бўлиб, тил хусусиятлари жиҳатидан унда ўғуз-қипчоқ унсурлари ўз аксини топган. Муаллиф Юсуф ва Зулайҳо тўғрисидаги диний-афсонавий сюжет асосида дунёвий йўналишдаги асар яратишга ҳаракат қилган. Бу асарнинг ёзилган жойи, қайси халққа тегишли эканлиги ва тил хусусиятлари тўғрисида олимлар томонидан турлича фикрлар баён қилинган. К. Брок-

¹ Н. А. Баскаков. Тюркские языки, 55-бет.

² Н. А. Баскаков. Кўрсатилган асар, 55—56-бетлар.

кельман «Қиссаи Юсуф»да қўлланган кўпгина ўғузча унсурларга, айниқса лексик унсурларга асосланиб, уни турк адабиёти ёдгорликлари қаторига қўшади. А. Н. Самойлович «Қиссаи Юсуф» асарининг тил хусусиятларини «Муҳаббатнома» билан чоғиштирган ҳолда ўрганади ва анча эътиборли фикрларни баён қилади. Унинг кўрса-тишича, «Муҳаббатнома» ҳам, «Қиссаи Юсуф» ҳам тил жиҳатидан учта асосий манба билан боғланган, яъни Шарқий Туркистон адабий тили (Қашқар ёки Қорахонийлар даври адабий тили) ҳамда XII—XIV асрларда Олтин Урда ҳудудида кенг ишлатилган қипчоқ ва ўғуз диалектларига асосланган тил билан боғланади.¹ А. К. Боровков «Тафсир» тилини чуқур тадқиқ қилиш асосида шундай хулосага келади: Шарқий Туркистон ва ўғуз-туркман (шунингдек қипчоқ) унсурларининг аралаш қўлланиши фақат «Тафсир» тили учунгина хос ҳодиса эмас. Бу жиҳатдан «Тафсир» лексикаси Замахшарийнинг «Муқаддимат-ал адаб», шунингдек «Муҳаббатнома», «Қиссаи Юсуф» асарлари лексикасига жуда яқин туради. Ҳатто Алишер Навоидан илгарироқ яшаб ижод қилган Атоий, Саккокий, Лутфий каби шоирларнинг поэтик асарлари тилида ҳам ўғуз-туркман лексик унсурлари катта ўринни эгаллайди.² Дарҳақиқат, «Қиссаи Юсуф»да Қарлуқ-уйғур ва ўғуз-қипчоқ тиллари анъаналарига хос кўпгина лексик-морфологик хусусиятлар учрайди. Жумладан, жўналиш келишиги **-ға**, **-га** билан бирга, **а**, **-на** шаклларида, ҳозирги-келаси замон феълнинг **барам** (бораман), **барман** (бормайман), **баравуз** (борамиз шаклларида **-дуқ**, **-дук** аффиксли сифатдошлар, **-у**, **-у**, **йу**, **-йу** аффиксли равишдошларнинг (**бару**, **созлэйу**, **бардуқ**, **кэлдук** каби) шунингдек **ёкуш**, **элик**, **ары**, **кёни**, **урам** сингари кўпгина лексик унсурларнинг қўлланганлигини кўриш мумкин.

Юқорида айтилганлар асосида шундай хулосага келиш мумкин: «Қиссаи Юсуф» асари XIII аср бошларида Урта Осиёда, аниқроғи Олтин Урданинг шарқий қисми — Хоразмда яратилган эски ўзбек тилига хос ёдгорлик ҳисобланади. Маълумки, анча илгарироқ бошланган қарлуқ-уйғур ва ўғуз-қипчоқ ёки шарқий туркий ва ғар-

¹ А. Н. Самойлович. К истории среднеазиатского-турского языка. Сб. «Мир-Алп-Шер», Л., 1928, 12—15-бетлар.

² А. Н. Боровков. Лексика среднеазиатского турского XII—XIII вв.

бий туркий тиллар анъанаси, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири XIII—XIV асрларга келиб анча ривожланди. Иқтисодий-маданий алоқаларнинг кучайиши туркий қабила ва элат иттифоқларининг бир-бирига яқинлашуви, аралшиб кетиши жараёнини тезлаштирган эди. Демак, бу даврда шарқий туркий ва ғарбий туркий тилларнинг бир-биридан ажралиб кетиши ва муштарак адабий тилга томон тараққий этиб бориши тамоили ҳам кучайган эди. Бу ҳолат шу даврларда майдонга келган адабий ёдгорликларга, жумладан, Алининг «Қиссаи Юсуф» асарига ҳам таъсир этмай қолмади. Бу асарнинг тилида қўлланган қарлуқ-уйғур ва ўғуз-қипчоқ унсурлари худди шу жараён билан боғланган.

«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

«Қисаси Рабғузий» асари 1309—1310 йилларда Носириддин Бурҳониддин ўғли Рабғузий томонидан ёзилган. Носириддин Рабғузий Хоразмнинг Работ ўғуз деган жойидан бўлиб, XIII асрнинг охири—XIV асрнинг бошларида яшаган. Рабғузийнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар жуда кам. Унинг бизгача фақат «Қисаси Рабғузий» асари сақланиб қолган. Аммо асарнинг мундарижаси, арабча шеърӣ парчаларнинг таржимаси ва муаллифнинг ўзи ёзган туркий-ўзбекча шеърлар шуни кўрсатадики, Рабғузий ўз даврининг билимдон олими, тарихчиси ва истеъдодли ёзувчиси бўлган.

«Қисаси Рабғузий»да келтирилган қиссалар, ҳикоятларнинг аксарияти пайғамбарлар, авлиёлар ҳақидаги «Қуръон» ва бошқа диний китоблардан олинган афсоналардан иборат. Пайғамбарларнинг ҳаёти ҳақидаги афсонавий қиссалар орқали ислом дини, унинг ақидалари тарғиб қилинади. Шу билан бирга асарда маълум маърифат ва ахлоқий-тарбиявий характердаги ҳикоятлар ҳам берилган. Бу ҳикоятлар ўша даврдаги ҳаётӣй воқеалар, туркий халқларнинг турмуши, урф-одатлари асосида ёзилган.

Бу асарнинг асл қўлёзма нусхаси сақланмаган. XV асрда кўчирилган энг қадимий нусхаси Лондонда, Британия музейида сақланади. XVI асрда кўчирилган иккинчи нусхаси Санкт-Петербургда, кейинги асрларга онд нусхалари эса Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланади.

«Қисаси Рабғузий» асари ҳамд, муқаддима, қисса-

лар, ҳикоятлар, шеърӣ парчалар ва хотимадан иборат бўлиб, бадий насрнинг яхши намунаси, ўзбек адабий тили тарихини ўрганишда муҳим манбаларнинг биридир.

Рабғузӣ ўз асарининг халқ орасида кенг тарқалиши учун, китобхон томонидан севиб ўқилишини назарда тутиб уни содда, тушунарли, жонли халқ тили асосида яратган. Асар халқ оғзаки ижоди асарлари — эртақлар, ҳикоят ва ривоятлар услубида содда равон тил билан ёзилган. Жумладан, пайғамбар ҳаётига доир қиссаларни баён қилиш давомида лирик чекинишлар берилади. Бу вақтда «ривоят қилурлар», «хабарда андоғ келур», «аймишлар», «баъзи ривоятларда келмиш», «ҳикоятда андоғ келур»¹ каби халқ эртақларига хос ибора ва сўз бирикмалари кенг қўлланган. Айниқса, ҳаётӣ воқеалар, руҳӣ кечинмалар тасвирида халқ оғзаки ижодига оид услубӣ воситалар, мақол ва ҳикматлар кўп учрайди. Бу эса «Қисаси Рабғузӣ» асарининг тили фақат ўз даври учунгина эмас, балки кейинги асрларда ҳам тушунарли бўлишини, унинг халқ бахшилари томонидан севиб ўқилишини таъминлаган.

«Қисаси Рабғузӣ» тил хусусиятлари жиҳатидан қуйидагилар билан ажралиб туради.

1. Фонетик жиҳатдан унли товушлар уйғунлигининг ҳар иккала кўриниши ҳам сақланган: **Бобил қудзуқинга элтди (38) кучумиз йэтсэ қонуқларымға** каби. дз (j) белгили диалект билан й — белгили диалект мувозий қўлланган, баъзи ҳолларда з белгили диалектнинг устунлиги кўринади: **кедзин, кезин (кейин), қозмазмиз (қўймасмиз), оти бирла қўзғыл (қўйгил), Солиҳ узқудин уйғонди (55). Тепти ерга икки азақин, топти ерда бур қузур** каби.

2. Асарнинг лексикасига хос луғавий бирликлар асосий қисмини Урта Осиёдаги барча туркий тилларга оид сўзлар ташкил қилади. Шунингдек, эски туркий адабий тил учун хос бўлган изи (худо), ёзуқ (гуноҳ), тәлим, укуш (кўп), тәкма (ҳар), ёвумоқ (яқинлашмоқ), теги (гача), қамуғ (ҳамма), тамуғ (дўзах), ужмоғ (жаннат), ўтру (қарши), ялавоч, қапуғ каби сўзлар ҳам анчагина учрайди. Сўз ўртасида **к, ғ, қ** товушлари орттирилади: **Зайтун йиғочининг ябурғоқи, эшкак қузруқин тутиб (42).**

¹ Бу ва бундан кейин бериладиган мисоллар «Қисаси Рабғузӣ» асарининг 1990 йилда нашр этилган (нашрга таяёрловчилар Э. И. Фозилов ва бошқалар) нусхасидан олинди.

3. «Қисаси Рабғузий» тилининг морфологик хусусиятлари қуйидагилар билан ажралиб туради: унлилар уйғунлиги ҳодисасига мувофиқ барча келишик аффиксларининг қаттиқ ва юмшоқ талаффуз этилувчи вариантлари — жуфтлари мавжуд: **Солиҳға айдилар Солиҳнь** бизга кўргузу беринг (57) Сенинг учун юкларин ул кенда кўйдилар (149). Зайтун йиғачининг. Қузуғ ичинда. Олмошларда қаратқич келишигининг **-ынг (-унг)** шакли, чиқиш келишиги ўрнида ўрин-пайт келишиги (танвинли) шакли қўлланади: **бизинг кучумиз етса** (56) **Кимунг** ичинда **ҳақ ўти бўлса** (64) **Ман бу қизларимдан бирин сенга бергайман** (57) **Одамда(н) кезин қирқ беш йилда кезин** (35). Жамловчи сонлар **икагу, учагу, ўнагу** шаклида келади. **Икагу Нух пайғамбарга келдилар** (43) **налук** (нима учун), **нетак (-натак)** қандай, **қамуғ** (ҳамма), **текма** (ҳар) каби сўроқ, белгилаш-биргалик ва ким эрса гумон олмошлари кенг қўлланади: **налук сўзлаюмас** (43), **қамуғ қисалардин** (100), **текма, хотундин ики ўғул бўлди** (101), **одам нетак теса андоғ қилгил** (32), **бир ким эрса қамуғ қоқди** (34) каби.

Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги **-(и)миз** аффикси билан келади: **«Қисаси ар Рабғузий»** ат бердимиз (11), яна мақсудга кедимиз (14). Шунингдек бу келдик билан мувозий қўлланади. Унинг шарт шакли ҳам шу аффикс билан келади: **узум олиб есамиз бўлғайму?** (36), **истак шакли -линг** аффикси билан берилади: **келгин, таом егалинг** (36), **азоқин боғлаб кузуғга кўмушалинг андоғ — ўқ ўлғай** (106).

Сифатдошнинг **-дуқ/дук, -ғлы/гли** аффиксли шакллари нисбатан сийрак учрайди, **-мыш/миш, -ған/ган** шакллари эса кенг қўлланади: **Фаришта эрдукин билмади, Юсуф қузуғга кирмишда ети ёшлик эрди** (107), ... **ризвон бирла янашған, дунёдин қуштек учған, тамуға кириб чиқгин...** **Идрис ялавач** (35), **баъзилар аймишлар** каби.

Юқоридагилардан кўринадики, «Қисаси Рабғузий» асарида ўғуз ва қипчоқ тилларига хос хусусиятлар устунлик қилади, шу билан бирга қарлуғ-уйғур тили унсурлари ҳам ишлатилганлиги кўринади. Асар тилида ўзбек адабий тилининг фонетикаси, лексикаси ва грамматикасига хос хусусиятлар очиқ кўзга ташланади. У ўзбек адабий тили тараққиётининг илк даврларига тегишли ёдгорлик ҳисобланади. Айни вақтда бу асар ўзининг тил хусусиятлари жиҳатидан **Ўрта Осиёдаги тур-**

кий тилларнинг барчаси учун баб-баравар илмий қимматга эга.¹

ХІІІ АСРДА ВА ХІV АСР БОШЛАРИДА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШИ

Ўрта Осиё халқларининг ХІІІ асрдаги ижтимоий-маданий ҳаёти бевосита мўғуллар истилоси ва унинг оқибатлари билан боғлиқ бўлган. Тарихдан маълумки, 1218 йилда Утрор шаҳрида Чингизхоннинг 450 кишидан иборат 500 туялик савдо карвонининг таланиши, Чингизхон элчиси ва савдогарларнинг ўлдирилиши 1219 йилда Чингизхоннинг Ўрта Осиёга бостириб киришини, заифлашиб қолган Хоразмшоҳлар давлатига тобе шаҳарларни бирин-кетин босиб олиншини тезлаштирган эди. Бу босқинчилик урушлари натижасида гуллаб турган шаҳарлар харобага айланди, бой маданият ва санъат йўқ қилинди, мамлакат халқ хўжалиги, иқтисодий-маданий тараққиёти жуда катта талафот кўрди, адабиётнинг ривожланишига улкан путур етди. Маҳаллий олимлар, ёзувчилар бошпана излаб, бошқа мамлакатларга кетишга мажбур бўлдилар.

Бу воқеалар ўша давр адабиётида, тилида ҳам, жумладан, эски ўзбек адабий тилида ёзилган асарларда ҳам ўз изларини қолдирди. Мўғул истилоси адабий тилнинг тараққиётига сезиларли салбий таъсир қилган бўлса-да, аммо унинг ривожланишини, қўлланиш доираси кенгайишини тўхтата олмади.

Умуман, туркий халқлар ва туркий тиллар тарихида ХІІІ—ХІV асрлар алоҳида мураккаб бир даврни ташкил қилади. Бу даврларда Мовароуннаҳр, Хоразм ва Олтин Ўрдада майдонга келган асарлар ўзининг тил хусусиятлари жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилади. Бу ҳодисага (бу асарларнинг тил жиҳатидан фарқ қилишига) уларнинг икки маданий марказда — шарқий туркий ва ғарбий туркий давлатлар ҳудудида яратилганлиги сабаб бўлган. Аммо шунга қарамай, бу асарларнинг ҳаммасида қарлуқ-чигил-уйғур ва ўғуз-қипчоқ тил бирликларининг фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари ўз ифо-

¹ Э. И. Фозилов. Носириддин Рабғузий ва унинг «Қисаси Рабғузий» асари. Носириддин Бурхониддин Рабғузий. «Қисаси Рабғузий», Тошкент, 1990, 8-бет.

дасини топган. Бу эса ўша даврда жуда катта ҳудудда яшаган туркий қабила ва элатларнинг бир-бири билан яқин муносабатда бўлганлигини, иқтисодий-маданий алоқалари ривожланганлигини кўрсатади. Бунинг натижасида турли ўлкаларда туркий тилнинг таъсири, уни ўрганишга қизиқиш кучайиб борди. Жумладан, машҳур олим Абу Хайён XIII аср охири ва XIV аср бошларида ўзининг «Китоб-ул идрок-ли лисон-ул атрак» («Идрок ва туркий тиллар китоби»), «Китоб-ул афъол фи лисонит турк» («Турк тилидаги феъллар китоби»), «Аддурат-ул мусиъа фи луғат-ит турк» («Турк тили ҳақида нур берувчи марварид») каби машҳур асарларини яратди. Шунини ҳам эслатиш керакки, мўғуллар ҳужуми натижасида Мовароуннаҳрда тузилган давлат — Чигатоё улусининг тили туркий тил¹, яъни эски ўзбек адабий тили эди.

Эски ўзбек адабий тили ташкил топган дастлабки даврлардан бошлаб, фонетик, лексик ва грамматик жиҳатдан Қорахонийлар даврида қарлуқ-чигил-уйғур диалект гуруҳи асосида шаклланган шарқий туркий адабий тилга хос барча асосий хусусиятларни ўзига сингдириб олган эди. Айни вақтда бу хусусиятлар эса ўзбек тилида такомилга эришган, бир қатор ўзгаришларга ҳам учраган. Бу ўзгаришлар аввало адабий тилда сўз қўллаш жараёнида очиқ кўринди. Жонли халқ тилига хос жуда кўп сўз ва иборалар адабий тилга кириб қолди, улар асосида кўплаб янги сўз ва турлар, янги тасвирий воситалар яратилди. Адабий-бадий асарларда тилнинг соддалигига, унинг ихчам, раволигига катта эътибор бериш билан бирга халқ тилига хос қўйма иборалар, мақол ва ҳикматли сўзлардан кенг фойдаланиш асосида образлиликка, бадийи пишиқликка эришилди. Ўзбек тилининг форс-тожик адабий тили билан ўзаро муносабати яна ҳам ривожланди. Шу асосда ўзбек адабий тилининг умумхалқ хусусияти кучайиб борди.

Бу даврда эски ўзбек адабий тилида яратилган энг муҳим ёдгорликларга «Ўғузнома», «Қисаси Рабғузий», «Тафсир», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо», «Муҳаббатнома» таъсирида яратилган «Латофатнома», «Таашшуқнома» каби асарларини киритиш мумкин.

¹ В. В. Бартольд. История турецко-монгольских народов. Ташкент, 1928, 17-бет.

«ЎҒУЗНОМА» АСАРИ ВА УНИНГ ТИЛИ ҲАҚИДА

Бу давр тилининг илк ёдгорлиги «Ўғузнома» асари ҳисобланади. Қарлуқ-уйғур ва ўғуз шеваларига хос бўлган бу ёдгорлик ҳақида, унинг ёзилган вақти ва ўрни ҳақида турлича фикрлар мавжуд. «Ўғузнома» мифологик афсоналарга асосланган эпик асар бўлиб, унда қадимги қабилалар ва қабила иттифоқларининг бирлашишга интилишлари ўз ифодасини топган. Шу жиҳатдан Н. М. Маллаевнинг «Ўғузнома»да XIII—XIV асрлардаги воқеалар ҳам маълум даражада из қолдирган¹ деган фикрини қувватлаш мумкин. А. М. Шчербак ўғуз ҳақидаги афсонанинг мундарижасини чуқур таҳлил қилиб, унда тасвирланган воқеалар туркий қабилалар тарихининг қандайдир бир босқичинигина акс эттирмайди, балки асар муаллифи кўрган воқеалар ёки ундан олдинги даврларда бўлиб ўтган воқеалар афсона учун қисман материал сифатида хизмат қилган бўлиши мумкин. Бу воқеалар орасида Чингизхон юришлари муҳим ўрин тутади, деб кўрсатади.²

«Ўғузнома»нинг бир қанча қўлёзма нусхалари бўлиб, уларда Ўғуз ҳақидаги афсона ҳар турлича талқин қилинади. А. М. Шчербакнинг ёзишича, Париж Миллий кутубхонасида сақланаётган қўлёзма XV асрда китобат³ қилинган бўлса ҳам, лекин у асл нусха ҳисобланмайди. П. Пеллионинг фикрига қараганда, Шефер қўлёзмаси дастлабки нусха бўлиб, 1300 йилларда Турфон (Қашқар)да ёзилган. Кейинроқ эса анча ўзгартирилган матни XV асрда қирғизлар яшаган ҳудудда кўчирилган бўлиши керак.⁴ Худди шундай фикрни бундан анча илгарироқ В. В. Бартольд ҳам баён қилган эди. Немис олими В. Банг «Ўғузнома»нинг тил хусусиятларини таҳлил қилиш асосида афсонанинг тилини шартли равишда янги шарқий туркий тил деб атайди ва П. Пеллионинг фикрига анча яқин мулоҳазани илгари суради. А. М. Шчербак «Ўғузнома»нинг турли қўлёзмаларини ўрганиш, унинг тилини бошқа асарлар билан қиёслаш асосида шундай хулосага келади: асл нусха қўлёзманинг тили «й» ловчи шевада ёзилган, сўз негизининг фонетик шакл-

¹ Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1963, 201-бет.

² А. М. Шчербак. Огуз-наме, Муҳаббат-наме. М., 1959, 100-бет.

³ А. М. Шчербак. Кўрсатилган асар, 16-бет.

⁴ А. М. Шчербак. Кўрсатилган асар, 102-бет.

ланишида лаблашмаган товушлар кўпроқ иштирок этади. Асар XIII аср охири, XIV аср бошларида Турфон (Қашқар)да ёзилган. Қабила иттифоқларининг бирлашиши тамоилининг кучайиши, бунинг натижасида анча қатъийлашган қарлуқ, уйғур, ўғуз тили хусусиятларидан ташқари, кейинроқ кириб қолган қипчоқ унсурлари ҳам асар тилида акс этган. Бу диалектларнинг ҳаммаси эса биргаликда эски ўзбек тилининг негизини ташкил қиладди.¹

Дарҳақиқат, «Ўғузнома» тилида нисбатан янги фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлар анчагина учрайди. Масалан, сўзда д, дз (j)га нисбатан й товушининг устунлиги ҳодисасини кўриш мумкин: **адғыр, қон ўрнида айғыр, қой** ишлатилади. Аммо бу ҳолат ҳали қатъий бўлмай, уларнинг мувозий қўлланиши ҳам учрайди: **айғыр, адуғ (айиқ) каби**. Унлилар уйғунлиги тўла сақланган: **урунғудун соң қалықлари (эшик) тэмурдун эрдилар**. Ундошларда жарангсизланиш, жарангланиш ҳодисаси кучли: **атни кэлдурди. Таң эртэ болдуқта. Сўз охирида тор ва кенг унлилардан кейин тилорқа ғ, г, товушлари сақланади: тириг, ёлуг, тағ, адуғ**. Қишилиқ олмошларининг I шахсида б~м шаклда келади: **балуқни (шаҳар) бэнга сақлаб кэлгил. Мэнгэ атам бу балуқны бэруб турур**. Қаратқич келишигининг **-нын, -нуң** турлари кўпроқ учрайди: **бэгниң оғулы, оғуз қағанның аты. Анун башы, қағаннун чэриги каби**.

Асарда тушум келишигининг қадимги **-ығ, иг** аффиксли шакли, **-ы/н, -и/н** аффикси орқали ясалган куроля восита келишиги шакли қўлланмайди. Асарда **-дук, -дук, -ғу, -гу** аффиксли сифатдошлар учраб туради: **йлбарғуда эрди. Урушғудун соң. Оғуз көрдуқта ози кэтти каби**.

Тартиб сонларнинг **икинчи (икинти ўрнида), учунчу, учунчи (учунч ўрнида)** шакллари қўлланган. Шарт феъли асосан **-са (-сар ўрнида)** аффикси билан келади: **биринчисига Кун ат қойдылар, икинчисига Ай ат қайдылар...**, **кулсэ, йығласа каби**:

Бу ёдгорликда лексик жиҳатдан **тапуқ (хизмат), тэлим (кўп), туғ (байроқ), балуқ (шаҳар), бэргу, қапуғ, уқғулуғ, чэриг, муран (дарё), ачқич (калит), тоқуш, көруклуг** каби эски туркий, мўғулча сўзлар учрайди. Бу фактлар асарда қарлуқ-уйғур тили хусусиятларининг

¹ А. М. Шчербак. Кўрсатилган асар, 103, 106—107-бетлар.

устун эканлигини кўрсатади. Асар тилида учрайдиган бир қатор мўғулча сўзлар эса ўша даврларда туркий тилларга мўғул тилидан кириб ўзлашиб қолган янги лексик қатламни ташкил қилади. «Ўғузнома» асарининг тили фақат баъзи бир хусусиятлари билангина эски ўзбек адабий тилидан салгина фарқ қилади, у кўпроқ қарлуқ-уйғур тили анъаналарига яқин туради. Демак, «Ўғузнома» асарининг тил материаллари орқали эски ўзбек адабий тилининг қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлиги билан яқин муносабатда, узвий алоқадор эканлиги аниқланади.

«ТАФСИР» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Эски ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири Қарши шаҳрида топилган «Тафсир» асари ҳисобланади. Бу асар «Ўрта Осиё Тафсири» деб ҳам юритилди.

«Тафсир»—«Қуръон»нинг сўзма-сўз таржимаси, изоҳлар, шарҳлар ва тушунтиришлардан иборатдир. «Тафсир»да 18-сурадан бошлаб «Қуръон» таржимаси ва шарҳлар, изоҳлар берилади. Асарнинг биринчи қисмида ҳар бир сурадан кейин унинг мазмуни билан боғлиқ ҳикоялар берилган. Иккинчи қисмида эса суралардан изоҳлар ва шеърий парчалар келтирилган. Китобда «Тафсир»ни тартиб берган ва кўчирган кишиларнинг номи кўрсатилмаган. Асарнинг ёзилган вақтини белгилаш жуда қийин, унинг матнида бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. Шунингдек, асарнинг биринчи асл нусха қўлёзмаси ҳам аниқланган эмас. «Тафсир»нинг тил хусусиятларига асосланиб, В. В. Бартольд унинг XI асрда яратилган «Қутадғу билиг» достонидан ҳам илгарироқ ёзилган бўлиши керак, деган фикрни илгари суради.¹

Турк олими А. Эрдоган «Тафсир»нинг луғат таркиби жиҳатидан «Девону луғотит турк» лексикасига яқин эканлигига, унда диний тушунчаларни ифодаловчи сўз ва ибораларнинг туркий тилга таржима қилиб берилганлигига асосланиб, унинг асл нусхаси X—XI асрларда ёзилган деган фикрни баён қилади.¹ «Тафсир» тилига хос бир қатор лексик ва морфологик хусусиятларнинг

¹ В. В. Бартольд, *История культурной жизни Туркистана*, Л., 1927, 72-бет

² А. Erdogan, *Kuran tercumelerinnin dil bakimindan degevlri*. Анкара, 1938, 47—48.

«Хибатул ҳақойиқ» асарининг тилига анча яқинлигини ҳисобга олиб, С. Е. Малов бу асарни XII аср ёдгорлиги деб ҳисоблайди¹. Бу асарнинг тили тўғрисида катта иш олиб борган А. К. Боровков «Тафсир»нинг дастлабки ёзилган даври X аср охири бўлиб, асарда мўғуллар ва кейинроқ Темурийлар даврига хос сўз ва атамаларнинг қўлланиши ҳамда унинг фонетикаси ва морфологиясида учрайдиган янгиликлар мазкур Қарши қўлёзмаси XV асрда қайта кўчирилган бўлиши мумкин, деб изоҳлайди. Шунга кўра у «Тафсир»ни XII—XIII асрларнинг ёдгорлиги деб қарайди.²

Шуни қайд қилиш керакки, тил хусусиятлари жиҳатидан «Тафсир» асосан адабий д/дз/җ/ тилига хос бўлган XI—XIII аср ёдгорликларига яқин туради. Шу билан бирга бу асарда жуда кўп ҳолларда д/дз/җ/нинг й га ўтиши ҳодисаси ҳам учрайди: **адғыр — айғыр, адыр — айыр, адрылмоқ — айрылмоқ** каби. Бундан ташқари асарнинг бир қатор лексик ва морфологик хусусиятлари ҳам унинг тили шу даврларда яратилган «Девону луғотит турк», «Қутадғу билиг», «Хибатул ҳақойиқ» каби ёдгорликларнинг тилига яқин эканлигидан гувоҳлик беради. Масалан, «Тафсир»да **табару** (томон), **будун** (халқ), **арығ, талым** (кўп), **асығ** (фойда) **эрклиг** (кучли), **йиг** (касаллик), **су** (қўшин), **оғур** (вақт), **отру** (қарши), **элиг** (қўл), **тапуғ** (хизмат), **тумлуғ** (совуқ) қонўқчы (меҳмон) сингари кўплаб ўша давр ёдгорликлари тили учун хос бўлган сўз ва иборалар қўлланган. Тушум келишигининг **-ығ, -иг** аффиксли шакллари учрамайди. Кишилик олмошининг жўналиш келишигида **анар** (айди **анар**) шакли учрайди. Аниқ ўтган замон феълининг биринчи шахс кўплиги **бардымыз, кэлдымыз** (**қамуғ бәрдимиз анар ҳикмат билиг**) шаклида ҳам келган. Сифатдошнинг **-иғли, -ығли, -дачы, -даци, -дуқ, -дук** аффикслари билан ясалган шакллари (**мән сениң турутачын йаратачын мән Фиравнның будуны йарлығдын чығлылар турурлар; буларга қулдучи кэби**) қўлланган.

«Тафсир» тилининг аралаш тил хусусиятлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Асар тилида ҳам шарқий туркий (қарлуқ-уйғур), ҳам ғарбий туркий (ўғуз-туркман) фо-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности, М—Л., 1951. 321-бет.

² А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв. М., 1963, 12-бет.

нетик, морфологик ва лексик унсурларнинг мувозий ҳолда қўлланиши кўп учрайди:¹ инкор билдирувчи эрмас ва эрмас, тагул ва дагул, илгару ва илару, ант ва анд, тариг ва дариг, арт ва ард (орқа), қарағу көзсиз ва тоға көзсиз (кўр), ортақ эш ва дост эш, көнилик ва гёнулук (тўғрилиқ), тагра ва дагара (теварак) кабилар.

Шарқий туркий ва ғарбий туркий тил унсурларининг бундай аралаш ҳолда ишлатилиши фақат «Тафсир» тили учунгина характерли эмас. Шу даврларда майдонга келган Алининг «Қиссаи Юсуф», Хоразмийнинг «Муҳаббатнома», Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» каби қатор адабий ёдгорликларда шундай ҳодисани — шарқий ва ғарбий туркий унсурларнинг аралаш ҳолда қўлланганлигини кўриш мумкин. Бу ҳол XIII—XIV асрларда шарқий қарлуқ-чигил-уйғур тили ва ғарбий ўғуз-қипчоқ тилларининг қўшилиб кетиши асосида эски ўзбек адабий тили ташкил топганлигини тасдиқлайди.

«ХУСРАВ ВА ШИРИН» АСАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Бу давр ўзбек адабий тилининг тараққий этишида қадимдан бошлаб халқларимиз ўртасида давом этиб келган иқтисодий-ижтимоий, маданий ва адабий алоқалар катта аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон, ҳинд халқлари маданият ва адабиёт соҳасидаги ўзаро алоқаларни мустаҳкамлаш, ривожлантириш орқали бир-бирларининг маданий бойликларидан баҳраманд бўлганлар, адабий анъаналарни давом эттирганлар. Айниқса, буюк сўз санъаткорларининг адабий анъаналарини давом эттириш, ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш асосида бу халқларнинг маданияти, адабиёти яна ҳам ривожланди, ёзувчи ва шоирлар ижодий камолатга эришдилар. Маданий-адабий ҳамкорлик ва алоқаларнинг мустаҳкамланиши натижасида таржима адабиёти асарлари майдонга келди. Бу эса, ўз навбатида, шу халқлар тилларининг ривожланишига катта таъсир кўрсатди.

XIV—XV асрлар давомида ўзбек ёзувчилари Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий каби буюк шоирларнинг «Хусрав ва Ширин», «Маҳзан-ул асрор», «Гулис-

¹ А. К. Боровков. Лексика среднеазиатского тefsира XII—XIII вв. 18-бет.

тон» сингари қатор асарларини таржима қилиб, китоб-хонларга ҳады этганлар. Албатта, бу таржималар кўрсатилган асарларнинг айнан сўзма-сўз таржимаси эмас, балки маълум даражада уларнинг ижодий қайта ишланган нусхалари эди.

Истеъдодли ўзбек шоири Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони Низомий Ганжавийнинг шу номли асарининг ўзбек тилига эркин ижодий таржимаси ҳисобланади. Достон озарбайжон ва ўзбек халқлари ўртасидаги маданий алоқаларни, ўзбек адабиёти тарихини, айниқса ўзбек адабий тили тарихини, унинг тараққиётини ўрганишда жуда катта қимматга эга. Қутб ўз асарида Низомий достонининг ғоявий-бадий юксаклигини, унинг асл моҳиятини сақлаган ҳолда унга анча янгиликлар киритган, уни XIV аср ҳаётига доир воқеалар, аҳоли турли табақаларининг ҳаётига ва табиат тасвирига бағишланган лавҳалар билан бойитган ва асл нусха асар даражасига кўтарган. Асар Олтин Ўрда ҳукмдори Ўзбекхоннинг (1320—1340) ўғли Тонибек ва унинг хотинига бағишлаб ёзилган. Қутбнинг ҳаёти ҳақида тарихий маълумотлар йўқ. Достонда берилган шеърий парчалар орқали унинг моддий қийинчиликлар остида ғариб ҳаёт кечирганини билиш мумкин. Профессор Н. М. Маллаевнинг кўрсатишича, «Хусрав ва Ширин» достони Тонибек ҳокимлик қилган Оқ Ўрдада ёзилган бўлса керак.¹

«Хусрав ва Ширин» достонининг ягона қўлёзма нусхаси 1914 йилда Париж миллий кутубхонасидан топилган. Бу нусха аслида қипчоқлик бўлган Барка Фақиҳ ибн Бароказ ибн Қондуд ибн Эдгу деган киши томонидан 1379—1380 йилларда Мисрда кўчирилган.²

Бу достон ўзбек адабий тилининг XIV асрдаги тараққиётида муҳим ўрин тутди. Олтин Ўрда — Хоразм циклига кирган бошқа асарлар сингари бу асар ҳам ғарбижанубий ёки ўғуз-қипчоқ тиллари асосида яратилган. Шунга кўра унда ўғуз-қипчоқ тили хусусиятлари ўз ифодасини тўлиқ топган. Шу билан бирга Мовароуннаҳрда ривожланган ўзбек адабий тили унсурларининг кенг қўлланганлигини ҳам кўриш мумкин.

¹ Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, Тошкент, 1963, 315-бет.

² Э. И. Фозиловнинг кўрсатишича, асар 1383—1384 йилларда кўчирилган. Э. Фозилов. XIV аср Хоразм ёдномалари. Тошкент, 1973, 131-бет.

«Хусрав ва Ширин» форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилинган асардир. Қутб бу асарни таржима қилишда Низомийнинг адабий услубини сақлашга, достоннинг ғоявий-бадий хусусиятини, унинг асл моҳиятини асл нухадаги сингари беришга ҳаракат қилади. Шунинг учун у асарни сўзма-сўз эмас, балки ижодий тарзда эркин таржима қилади. Бу эса ёзувчидан катта билим, юксак истеъдод — қобилият, куч-ғайрат ва маҳорат талаб қилар эди. Қутб ўз она тилининг ўзига хос хусусиятларини, унинг луғавий бойлигини ва нозикликларини, ихчам грамматик шаклларини чуқур ва мукаммал билган. Шунга кўра асарни содда, тушунарли халқ тилида таржима қилган. Умумхалқ тилига хос сермазмун, қуйма сўз ва иборалардан, бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланган, ўз асарининг услуби раво ва ўйноқи бўлишига эришган. Масалан, Ширин қиёфасини, гўзал сиймоси ва хуш суратини таъриф-тавсифлаб:

Юзи ширин, сўзи ширин, ўзи ҳам
Дами жонга сабаб Исоёу Марям

каби ажойиб байтлар яратади. Асл нухадаги мураккаб сўз бирикмалари, ифодаларни ихчам, содда, тушунарли сўз ва иборалар билан беради. Адиб халқ тилига хос ҳикматли сўзлар, мақолларни ўз ўрнида усталик билан қўллаш асосида асарнинг бадийлигини, образлилигини кучайтиради: **Қатиг оқган су купруклар йиқар терк** (тез оқган сув кўприкни тез йиқитиб кетади), **қуяр ўтмак исиг бўлса тануры** (кўп қиздирилган тандир нонни куйдиради).

Уруғниким солар ерга экинчи,
Сабр бирла бошин кўтрур иккинчи.

«Хусрав ва Ширин» достонининг ўзига хос тил хусусиятлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин.

1. Фонетик жиҳатдан з д /j — дз/ ва й белгили ҳолатнинг мувозий ҳолда келиши учрайди, аммо кўп ҳолларда з қўлланади: **қазғу, отинг адзақи, адзрилиб, алифтек бўзум** (алифдек бўйим) каби. Сўз охирида с товуши жангли з билан алмашади: **кечурмаз, кўтармаз, бермаз, бўлмаз. Кетармазлар ниқоб эл кўрмасун теб** каби. Сўзнинг бошида, бўғин ва сўз охирида й, т, ғ, в каби товушлар баъзан тушиб қолади ёки бошқа товуш билан алмашинади: **аймиш, айғучи, иглар** (йиғлар), **ўйаниб** (уйғо-

иб), су, иссы, ёй (ёз). Келур ёй кунда Арман тоғларинда.

2. Достон луғат бойлигининг асосини туркий-ўзбек тилига хос сўзлар ташкил қилади. Бошқа асарларда бўлганидек, қамуғ, ажун, талим, укуш, ёзуқсиз (гуноҳсиз), табуғ, чимган, элик, ўған, эсрук, асиг, қўрқуғ, тегру, умунч, ўкунч каби сўзлар кўп ишлатилган. Асар форс-тожик тилидан таржима қилинганлиги сабабли унда шу тилларга оид, шунингдек арабча сўз ва иборалар ҳам кўп учрайди: **фармон, хиромон, олам, оқил, даргоҳ, сиёсат, нақш, жамол, сарвар, бўстон, шод, тамошо, наққош, париваш** каби.

3. Морфологик жиҳатдан: тартиб соннинг -гу ва инч(и) шакллари мувозий қўлланган: ...ичтилар икагу, ...бошин кутрур икинчи каби. Сўроқ, кўрсатиш олмошлари нетак (қандай, нечук), қанда (қаерда), юрушун қандин (келишинг қаердан), қайу (ким ул Хусрав қайу, қайуси Ширин), мунунгтек, анингтек каби шаклларда ишлатилган. -ғай аффиксли келаси замон феъли -ға шаклида ҳам қўлланади: **бўлғаман, келғасан, олғабиз**. Ушанда **бўлғасиз ҳолимдин огоҳ**. Сут эрмаз ағу болса, **қылғаман нўш**. Ҳозирги-келаси замон феъли биринчи шахс бўлишсиз шакли -мон (-ман) тарзида келади: **келмон — келмайман, бормон — бормайман**.

Бу ишка чора мен бечора билмон,
Ожизликдин азин ҳеч чора билмон.

Буйруқ-истак майлининг биринчи шахси (бирлиги ва кўплиги) -ай (айин), -алинг, -алим (-ғалинг, ғалим) каби шаклларда келади: **бўлай, бўлайин, ёпалинг, баралим, алалим, алалинг**.

Эр отланди қилалинг тейу жавлон,
Кетур хон, салким, эмди ош еғалим.

Шарт майлидаги феъллар турли шахсларда **алсанг, топсаман, боқдиса, сузласабиз, олсамиз** каби шаклларда қўлланган.

Кеча бўлдиса, кун симурғи кетти

-ган ва -миш (фаолроқ) аффиксли сифатдошлар мувозий келади, **-мишча (-ғанча ўрнида)** шакли учрайди: **кучум етмишча, йироқ бўлмишча (бўлғанча)** каби. -у, -йу, -мадин аффиксли равишдошлар давом, такрор маъ-

посида кўп қўлланган: **бору ўйнайу, келу. Кулу ўйнайу тебрадилар; сўзламадин инди отидин каби.**

Шундай қилиб, Қутбнинг «Хусрав ва Ширин» достони ўзбек адабий тилининг ўғуз-қипчоқ тиллари асосида яратилган ёдгорликдир. Бу асар бир томондан, XIV асрларда ўзбек адабий тилига ғарбий туркий тилнинг сезиларли таъсир қилганлигини, иккинчи томондан, унинг умумхалқ жонли сўзлашув тили асосида бойиганлигини, тараққий этганлигини кўрсатади.

Бу даврларда ўзбек шоирларидан Сайфи Саройи 1390—1391 йилда Саъдий Шерозийнинг машҳур «Гулистон» асарини ва Ҳайдар Хоразмий Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан-ул асрор» достонини таржима қилдилар. Бу иккала асар ҳам бир томондан, ўзбек, форс-тожик ва озарбайжон халқлари адабиётларининг ўзаро алоқаларини мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлса, иккинчи томондан, ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тилининг ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу ҳар иккала асарнинг таржималарида Саъдий Шерозий ва Низомий Ганжавийнинг ахлоқий-таълимий, инсонпарварлик қарашларини тарғиб қилиш билан бирга таржимон-муаллифлар ўзларининг эстетик ва ахлоқ-одоб ҳақидаги илғор фикр-мулоҳазаларини ҳам илгари сурадилар.

Сайфи Саройининг «Гулистон» асари ҳам, Ҳайдар Хоразмийнинг «Маҳзан-ул асрор» достони ҳам Хоразм-Олтин Урда циклидаги ёдгорликларга киради. Шунга кўра улар ўғуз-қипчоқ тили хусусиятларини ўзида акс эттиради. Бу асарларда фонетик жиҳатдан й товушини қўллаш устун ҳолатга келган, д, з, дз, (j) товушлари деярли учрамайди: нозик аёқларини шиканжа қўяр эди. (Г). Узун бўйли, ҳиммат аёғи (м, а), ҳар бирини бир ерда ҳоким қўйди (Г) қўймаға ...ўз ишин (м. а). з товуши й билан алмашади, л товуши ўрнида д келади: эйгулук (эзгулик), эйгуни, ёмонни синаган (Г.) Уғри... издаб (излаб) нима топмади. (Г). Сўз охирида ғ, қ, к товушлари тушиб қолади: Зиёрат қилмаға (зиёрат қилмоқға) юрмаға (юрмақға) тоқатим йўқ (Г). Обидни кўрмаға рағбат этти.

Жўналиш келишиги -а, -на, -қа, -ға, -га шаклларида келади: ...қиз ўғлона эвланди, ёронларина айтти, ёши етмишга етган. Қорунга наҳат қилур (Г). Бу ҳилъатқа, одам атангонға (М. ас.) Жўналиш келишиги баъзан чиқиш келишиги ўрнида келади: Султон вазирға сурди. Искандарга сурдилар. Бир улу шайхқа сурдилар. Бир

фозил муфтийга сурдум (Г). «Хусрав ва Ширин»да бўлганидек, бу асарларда ҳам қаратқич келишиги шакли кесим вазифасида келади: **Мен бу қасидани билурман, Анварийнинг дурур (Г).** Нақд сенингдурки, сазоворсан. (М. ас.).

Қаратқич келишиги олмошларида -им турида келади: **Зулм бизим тарафимиздан бўлгай. Узганинг ашъорин шаним дер (Г).** Инкор билдирувчи дагул (тагул) сўзи кўп ишлатилади: **Сўзламак ҳикмат дегул, эй хуш мақол (Г).** **Бой дагулдур дирами бор эса (М. ас.).** Феълда -лим, -йим аффиксли буйруқ-истак шакли -гай шаклининг қисқарган ҳолат, -мон аффикси бўлишсиз шакллар қўлланади: **Тур кеталим. Нечук кетайим. Билмон, бу ўт маним эвима қандин тушти (Г).** **Топмагасен дунёда мендин асар (М. ас.).**

Ҳар иккала асарда ҳам араб, форс-тожик тилларига хос сўз ва иборалар кўп учрайди: **озод, заиф, лойиқ, хабар, зиёрат, чархи фалак, дунёйи дун, дарди дилим, охи жигар, гунбази нилуфарий, гавҳари маъни каби.**

Демак, бу даврларда ўзбек тилида яратилган «Хусрав ва Ширин», «Гулистон», «Маҳзан-ул асрор» сингари таржима асарлар эски ўзбек тилининг муштарақ адабий тил сифатида ривожланишига, адабий тилнинг жонли халқ тилига яқинлашишига муносиб ҳисса қўшган. Урта Осиёда туркий адабий тилларнинг тараққий этишидаги икки асосий анъана — шарқий қарлуқ-чигил-уйғур ҳамда ўғуз-қипчоқ тиллари анъанасининг мўғул истилоси даврида ҳам, ундан кейин XIII—XV асрларгача ҳам, яъни эски ўзбек адабий тили тўла шаклланиб ривожланган даврларгача давом этади. Унинг яна ҳам такомиллашиши, тараққиётнинг юқори поғонасига кўтарилиши эса Алишер Навоий даврига тўғри келади.

«МУҲАББАТНОМА» АСАРИ, УНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ ҲАҚИДА

XIV асрда ўзбек адабий тилида яратилган йирик ёдгорликлардан бири Хоразмийнинг **«Муҳаббатнома»** асаридир. Бу асар Урта Осиё халқлари мўғуллар истилоси даҳшатларидан қутулган, мамлакатнинг иқтисодий-хўжалик ва маданий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар содир бўлиб, муваффақиятларга эришилган даврларда яратилди. **«Муҳаббатнома»** нинг муаллифи — Хоразмий тахаллусли шоирнинг номи маълум эмас, унинг ҳаёти ҳақида

тарихий маълумотлар ҳам йўқ. Фақат «Муҳаббатнома»нинг муқаддимаси ва хотимасида унинг ҳаётига доир баъзи бир маълумотлар учрайди. «Муҳаббатнома» ўзбек мумтоз адабиётида дунёвий ишқий-лирик мавзуда ёзилган илк дostonлардан бўлиб, ўзбек адабиётининг ривожланишига, ўзбек адабий тилининг бойишига, адабий-услубий меъёрларнинг қатъийлашишига муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

«Муҳаббатнома» 1353—54 йилларда Хоразм ҳудудида, Сирдарё атрофларида ёзилган. Асар ўн бир нома (саккизтаси ўзбек тилида, учтаси форс-тожик тилида), 473 байтдан иборат бўлиб, асосан маснавий, ғазал, соқийнома ва қитъаларни ўз ичига олади.

Ҳозирги пайтда фанда «Муҳаббатнома» асарининг уйғур ва араб ёзувларида кўчирилган иккита қўлёзма нусхаси маълум бўлиб, улар Британия музейида сақланади. Шу қўлёзмаларнинг фотонусхалари асосида асарнинг уйғур ёзуви нусхаси транскрипция, рус тилига таржимаси ва таҳлили билан 1959 йилда А. М. Шчербак томонидан, араб ёзуви нусхаси 1961 йилда А. Нажив томонидан нашр этилди. Бу нусхаларда тил хусусиятлари жиҳатидан маълум фарқлар учрайди. (Уйғур ёзувидаги қўлёзма 1432 йилда, араб ёзувидаги нусха эса 1508—1509 йилларда кўчирилган.) Масалан, уйғур ёзуви нусхасида ичали, араб ёзуви нусхасида ичалинг, көзлу — көзли, дудақли — дудағли, айақынға — адзақынқа, элгина — элгинга, жаҳана — жаҳанга кабилар. Шунингдек, уйғур қўлёзмасига нисбатан арабча қўлёзмада форсча-тожикча илова ва қўшимчалар кўпроқ учрайди. Шунга кўра А. М. Шчербак бу нусхаларнинг қайси бири асл нусхага яқин эканлигини аниқлаш жуда қийиндир,¹ деган фикрни илгари суради.

Тил хусусиятлари жиҳатидан «Муҳаббатнома»да аралаш унсурларни, яъни ҳам шарқий туркий, ҳам жанубий-ғарбий тилларнинг хусусиятларини учратиш мумкин. Бу ҳодисалар асарнинг ҳар иккала қўлёзмаларида ҳам учрайди. Жумладан, тушум келишиги аффиксининг -ни, -ны ва -и, -ы турлари мувозий ҳолда қўлланган. Кўнгул ики жаҳонни кўзга илмас (1706). Бағишла қонуми султонсан охир (172а). Шунингдек жўналиш келишиги ҳам -га, -ка, (-ға, -қа) ва -на, -а шаклларида келган; берса чехранг кўзлара нур (168а), саломим гулга элтї

¹ А. М. Шчербак. «Огузنامه», «Муҳаббатنامه», 127-бет.

(1646), муҳаббат ганжини одамга берган (160а) каби.

Буйруқ-истак майлининг биринчи шахс кўплиги -али ва алинг шаклларида келади: Қилали айшу ишрат сочалинг (307). Ҳозирги-келаси замон феъли — исар унлидан сўнг эса — йур шаклида, биринчи шахс кўплигининг бўлишсизи -мон тарзида келади: Ичали бодани гуллар сўлисар (173а). Санинг ишқингда сайрайур Хоразмий (167а). Эшикнинг тўпрақиндин бош кўтарман (1706). -мак, моқ аффиксли ҳаракат номларининг келишик шаклида келиши, -ар аффиксли тақсим сонлар, -гай(га) аффиксли ҳозирги-келаси замон шакллари, -инча аффиксли чегара шакллари кўп учрайди: Йироқдин боқмоға имкон йўқ, эй жон (1666). Эшитмиш бўлгасан Юсуф жамолин (1616). Кел, эй ой юзлу соқи, тут бирор қўш (168а).

Асарнинг тили луғат таркиби жиҳатидан ўзига хос хусусиятларга эга. Унда қамуқ (ҳамма), ўкуш, кўркабой (кўркама), чимган, эдзгу, асру (жуда), тапуқ (хизмат), дегул (эмас), теги (гача), талим (кўп), ирин-дудак (лаб), тиклин (санчилмоқ), ўрам (кўча, йўл) каби сўзлар кўп учрайди. Зебо, санам, лаъл, қадр, висол, вафо, жамол, чеҳра, дилбар, хирод, меҳр каби кўпгина арабча, форс-тожикча луғавий бирликлар ҳам кенг қўлланган.

«Муҳаббатнома» ўша давр жонли халқ тилига яқин, содда, тушунарли тилда ёзилган. Унда ўзбек тили луғавий бирликларидан кўп маъноли сўз ва иборалар, омонимик ва синонимик сўзлар, ҳар хил тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланиб, ажойиб ўхшатишлар, сўз ўйинлари яратилган.

Буюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилган кишиларга вафо қил.

Асарда ошиқнинг ёрга бўлган муҳаббатини, унинг ички руҳий кечинмаларини тасвирлашда ундалмалар, кириш сўз ва иборалар сингари бадий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланилади. Ундалмалар орқали бевосита ёрга ўз ҳис-туйғуларини баён этиб, мурожаат қилинади: Аё кўрк ичра олам подшоҳи, аё зебо санам, аё қади санубар, чеҳраси ой. Шоир Муҳаммад Хожабекка, соқийга тенг Насимий ва бошқаларга мурожаат қилиш орқали ўз миннатдорчилик туйғуларини, ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш, ёрга арзи ҳол айлаб салом йўллаш кабиларни ифодалайди ва гўзал бадий шакллар яратади:

Юзунгда кўрдум, эй жон, байрам ойн,
Саломим гулга элт, эй тонг насими.

«Муҳаббатнома»да фикрлар кўпинча содда гап орқали баён қилинади. Шунингдек, боғланган қўшма гап, эргаш гапли қўшма гап, содда ихчам кўчирма гаплар ҳам кўп учрайди:

Табассум қилди, айди: «Эй фалони»,
Келтургил бизга лойиқ армуғони.

Юқорида келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, Хоразмий ўз асарининг «мазмунига мувофиқ бадий шакл ярата олган, турли хил усул ҳамда бадий тил воқиталаридан фойдаланган». «Муҳаббатнома» тил хусусиятлари жиҳатидан XIV—XV асрларда Мовароуннаҳр ва Хоразмда ривожланган ва кенг қўлланган китобий адабий тил анъаналарини, яъни эски ўзбек адабий тилини акс эттиради. Асар XIV аср ўзбек тилига хос кўпгина ёдгорликлар билан умумийликка эга.¹ «Муҳаббатнома» ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиётининг XIV асрдаги тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди ҳамда ўзбек адабий тили ва адабиётининг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлади.²

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИДА БОШҚА ТИЛЛАРНИНГ ТАЪСИРИ

Умумхалқ тилининг тараққий этиши ҳамма вақт унинг бошқа тиллар билан ўзаро алоқаларининг кенгайиши билан боғлиқ ҳолда давом этади. Маълум тилда бошқа чет тил унсурларининг кириб, ўзлашиб қолиши тарихий ва қонуний ҳодиса ҳисобланади. Мамлакатлар ва халқлар ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатларнинг ривожланиши, айниқса бир-бирига қўшни халқларнинг яқин маданий алоқалари натижасида янги ғоялар ҳамда фикрлар, янги тушунчалар қабул қилинади. Бу жараён эса янги фикр ва тушунчаларни ифодаловчи янги сўзлар қабул қилишни тазоқо этади. Бу тарихий жараён маълум халқ ёки тилнинг ўзига хос хусусиятларини чеклаб қўймайди, аксинча, уларнинг яна

¹ А. М. Шчербак. «Огузنامه», «Муҳаббатنامه», М., 1959, 127-бет.

² Н. М. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, 307-бет.

ҳам ривожланишига, тил луғат таркибининг бойиб бо-ришига ва умуман тилда айрим ўзгаришлар бўлишига олиб келади.

Энг қадимги даврлардан бошлаб Урта Осиёда яшаб келган туркий ва бошқа тилларда сўзловчи жамоаларнинг маданий алоқалари, бир-бирига яқинлашувлари ва аралашувлари жараёни давом этиб келган. Бу тарихий жараён эрамизнинг биринчи асрларида бошланганлиги кўрсатилади, эслатиб ўтилади.¹ Қадимги туркий ва суғдий-эроний қабилалар ўртасида иқтисодий ҳамда маданий муносабатларнинг ривожланиши уларнинг тиллари-га ҳам таъсир қилди. Айниқса, ғарбда эфталитлар давлатининг тугатилиши ва турк ҳоқонлигининг вужудга келиши даврида бу тарихий жараён яна ҳам кучайди. Натижада бир томондан, бу уруғ ва қабилаларнинг бир қисми ўзаро бир-бири билан қўшилиб кетди. Иккинчи томондан эса, туркий ва суғдий-эроний тилларнинг ўзаро бир-бирига самарали таъсири анча кенгайди. Урта Осиёнинг араблар томонидан босиб олиниши, кейинчалик сомонийлар давлатининг ташкил топиши ва айниқса Мовароуннаҳрда ҳокимиятнинг Қорахонийлар томонидан босиб олиниши бу ерларда яшаган туркий ва суғдий-форсий халқларнинг бир-бири билан аралашиб кетиши жараёнини кучайтирди ҳамда турклашган айрим суғдийларнинг туркий қабилалар таркибига сингиб кетишига олиб келди. Шу асосда ўзбек элатининг ташкил топиши ва шаклланиши жараёнида турклашган айрим суғдийларнинг ҳам иштирок этганлигини кўриш мумкин.² Бу даврларда ўзининг тузилиш асосини — грамматик қурилиши ва асосий луғат фондини сақлагани ҳолда, қадимги суғдий тили негизида шаклланиб ривожланган дарий (тожик-форс) тили билан туркий тилларнинг ўзаро бир-бирига таъсири ҳам кучайди. Бунинг натижасида бу тиллар анча бойиди, ривожланди. Бу қадимий тарихий жараённинг кучли таъсирини айниқса Урта Осиёнинг энг қадимги аҳолиси бўлган ўзбек ва тожик халқларининг ҳаётида, уларнинг адабиётида ва тилларида очиқ кўриш мумкин.

Маълумки, ўзбеклар билан тожиклар қадимги даврлардан бошлаб бир умумий ҳудудда яшаб келганлар.

¹ М. Ваҳобов. Ўзбек социалистик миллати, 25-бет.

² История Узбекской ССР, I т., 380—381-бетлар; М. Ваҳобов. Ўзбек социалистик миллати, 29—30-бетлар.

Бир хил, ёки бир-бирига жуда яқин турмуш шароити, узоқ йиллар давомида иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳамкорлик ва муносабатлар бу икки халқни бир-бирига жуда яқинлаштирди, уларнинг қардошлик алоқаларини мустақкамлади. Бу тарихий-маданий ҳамкорлик ва алоқалар ўзбек ва тожик халқларининг урф-одатларида, адабиёт ва санъатларида, ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро бир-бирига таъсирида ўзининг ёрқин ифодасини топди. Ўз тузилиш таркибини сақлаган ўзбек тилининг луғат таркибига кўплаб тожик-форс сўзлари қабул қилинди. Ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли бўлган бу сўзлар ўзбек тили луғатида маълум бир қатламни ташкил қилади, тилда янги синоним сўзларнинг пайдо бўлиши ва кўпайишига сабаб бўлади. **Шоҳ, андиша, фармон, бўстон, саргардон, ҳафта, саҳро, харидор, гул, гулоб, нома, арғумон, афсона, базм, бахт, ором, бепарво, дастор, дард, жом, камтарин, лашкар, май, оҳанг, оҳиста, рухсор** каби.

Дастлабки пайтларда форс-тожик тилидан қабул қилинган луғавий бирликлар мавҳум ва аниқ тушунчаларни билдирган сўзлардан иборат бўлса, аста-секин белги, хусусият, ҳолат ва миқдор тушунчаларини ифодалаган сўзлар ҳам ўзлаштирилади: **равон, доно, дилбар, дилкаш, бенаво, гадо, гуландом, девона, ширин, жигарпора, мабода, мардона, намоён, нозук** каби.

Туркий-ўзбек ва форс-тожик халқларининг бир-бири билан қўшилиб аралашиб кетиши, бу халқро тилларининг ўзаро таъсири натижасида форсий ва туркий изоҳлар, аралаш форсий-туркий сўз бирикмалари кенг қўлланган: **маҳбуби дил, айёми васл, моҳи ҳоварий, шарҳи васл, латофат мулки, жунун вадиси, ишқ аҳли, ҳажр илги, муҳаббат сирӣ, жондин батанг** каби.

Форс-тожик тилидан ўзлаштирилган сўзлар таркибида бўлган бир қатор ясовчи воситалар (-зор, -дон, -истон, -ҳам, -но, -бе) кейинчалик ўзбек тилида ҳам янги сўзлар ясашга хизмат қилувчи аффикс бўлиб қолади: **олмазор, туздон, кулдон, ҳамқишлоқ, ноўрин, беомон** каби. Ясовчи аффикслар билан бирга мустақил сўз негизларидан ҳосил бўлган ясовчи элементлар — аффиксоидлар ҳам қабул қилинади (-шунос, хур, дуз, хон, хона, нома, парвар каби), тилшунос, тупроқшунос, ошхўр, қонхўр, этикдўз, ишхона, чизмақаш сингари.

Форс-тожик тилининг таъсири натижасида ўзбек тилининг фонетик тизими ва грамматик қурилишида ҳам

айрим ўзгаришлар юзага келди. Буларнинг энг муҳимларидан бири сифатида бевосита тожик тилининг таъсири остида етакчи шаҳар шеваларида туркий тил фонологик тизимига хос бўлмаган товушларнинг пайдо бўлишини кўрсатиш мумкин. Четдан кириб қолган бу қўшимча омил таъсирида тилолди унлиларининг конвергенцияси юзага келди. Бунинг натижасида Тошкент типидagi шаҳар шеваларининг вокализми тожик тили унлиларига яқинлашиб борди, Самарқанд-Бухоро шеваларининг унлилари таркиби эса илгаридан тожик тили вокализмига яқин эди. Бу ҳодиса ўзбек тилида сингармонизмнинг қисқаришига, шаҳар шеваларида эса аста-секин кучсизланиб йўқола боришига олиб келди.¹

Кўп асрлар давомида бир ҳудудда яшаш, бир хил турмуш тарзи ва маданий ҳаёт бу халқларнинг тилларида яратилган ҳикматли сўзлар, мақол ва ибораларда ҳам ўз аксини топди. **Бир кунга ҳўкиз ўлмас, икки кунга эгаси бермас** — **Ба як рўз барзагов намемурад, ба ду рўз соҳибаш намедихад**; **Одамнинг қўли гул** — **Дасти одам гул**; **Орзуга айб йўқ** — **Орзу айб нодарад**; **Бировнинг тегирмониға сув қўймоқ** — **Ба осийи кесе об сар додан**; **Меҳмон отангдан улуг** — **Меҳмон аз падарат бузrug**; **Бир ёстиққа бош қўймоқ** — **Ба як болишт сар ниходан каби ҳикматли сўз ва иборалар мазмуни билан ҳам, тузилиши томонидан ҳам бир-бирига ўхшайди. Бу каби ҳикматли сўз ва иборалар бу тилларда бир вақтда ёки олдинма-кейин юзага келган.**

Ўзбек тили ҳам, ўз навбатида, тожик тилининг ривожланишига, унинг лексикасига ва айниқса, грамматикасига маълум даражада таъсир қилган. Ўзбек тилидан жуда кўп сўзлар, иборалар луғавий бирликлардан ташқари, бир қатор сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикслар (**-чи, -ча, -дош, -гина, -роқ, -сиз, -лик** каби) ҳам тожик тилига қабул қилинган. Тарихий жиҳатдан ўзаро доимий алоқада бўлиб туриши сабабли тожик тилида, айниқса унинг кўпгина етакчи шевалари морфологияси ва синтаксисиди пайдо бўлиб, кенг ишлатилаётган янги агглютинатив типдаги таҳлилий шакллар, жумладан, **омада будам, рафта истодаам, рафта истода будам** типидagi равишдошли мураккаб феъл шакллари бевосита ўзбек

¹ В. В. Решетов. Узбекский язык. Ташкент, 1959, 37—38-бетлар.

тилининг таъсири асосида пайдо бўлган грамматик ҳодисалар ҳисобланади.¹

Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, тожиклар элат бўлиб шаклланган даврларда (IX—X асрларда) дарий (тожик-форс) адабий тили ташкил топди. Сомонийлар ҳукмронлиги даврида давлат тили ва адабий тил сифатида унинг мавқеи ва аҳамияти кўтарилди. Ҳатто туркий қабилалардан бўлган Ғазнавийлар ва Салжуқийлар ҳам давлат тили ва адабий тил сифатида дарий тилини қабул қилдилар. Шу асосда X—XII асрларда, қисман мўғуллар даври ва ундан кейин ҳам дарий тили жуда катта ҳудудда адабий тил бўлиб қолди.² Бу ҳол Моваруннаҳр ва Афғонистонда, Озарбайжон ва Ҳиндистоннинг шимолий туманларида дарий (форс-тожик) адабий тили анъанасининг кенг ёйилишига сабаб бўлди. Бунинг натижасида ана шу улкан ҳудудда майдонга келган ёзувчи ва шоирлар ўз асарларини она тилларида эмас, балки анъанага кўра форс-тожик тилида ёзар эдилар. Бу адабий тил анъанаси ўзбек адабиётида ҳам бир неча асрлар давом этди, кўпгина шоирлар ўз асарларини шу тилда яратдилар.

Ўзбек ва тожик-форс тилларининг ўзаро бир-бирига таъсири бизнинг давримизгача давом этди, яна ҳам мустақамланиб борди. Бунинг натижасида икки тиллилик ҳодисаси юзага келди, ширу шакар усулида ёзилган асарлар пайдо бўлди.

Туркий тилларга, жумладан, ўзбек тилига, кўпроқ унинг луғат таркиби бойишига араб тили ҳам сезиларли таъсир кўрсатди. Маҳаллий халқларнинг тилларига араб тилининг таъсири бевосита VIII аср бошларида арабларнинг Ўрта Осиёни босиб олиши, араб халифалиги ҳукмронлигининг бошланиши ва бу ердаги халқларнинг мусулмонлиқни, ислом динини қабул қилиши билан боғланган. Араб халифалигининг Ўрта Осиёни истило қилиши бу ердаги маҳаллий халқларнинг иқтисодий ва маданий тараққиётига катта путур етказди, уларнинг кўп асрлик маданий бойликлари емириб ташланди, ёзувлари йўқ қилиб юборилди. Ўрта Осиё халқлари ислом дини билан бирга араб ёзувини ҳам қабул қилдилар. Араб тили эса мамлакатнинг ижтимоий-маданий ҳаётида асо-

¹ В. С. *Расторгуева*. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. М., 1964, 129—141-бетлар В. А. *Звегинцев*. Очерки по общему языкознанию. Изд. МГУ, 1962, 239—240-бетлар.

² Н. М. *Маллаев*. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, 1963, 113-бет.

сий ўринни эгаллай бошлади. Араб тили фақат ислом динини тарғиб қилиш, ислом фалсафаси ва ақидаларига доир ғоялар, фикр ва тушунчаларни ифодалаш ва диний ибодат мажбуриятларини бажариш соҳасидагина эмас, балки давлат идора ишларида, мамлакатнинг илмий-маданий ҳаётида ҳам ҳукмрон тил сифатида қўлланар эди. Араб тилининг фан ва адабиётда кенг ишлатилишига унинг ислом дини билан бирга ва унинг тили сифатида жуда катта ҳудудда тарқалиши ва умумий тилга айланиши ҳам сабаб бўлди. Бу тарихий ҳодисалар маҳаллий халқларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва маданиятига катта таъсир кўрсатди. Бу даврларда диний ақидаларни тарғиб қилувчи, шунингдек турли фанларга оид илмий асарлар асосан араб тилида ёзилар эди. Жумладан, Урта Осиё халқлари орасидан етишиб чиққан йирик олимлар — Ал-Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий кабилар ўз асарларини она тилида эмас, балки араб тилида ёзишга мажбур бўлдилар.

Юқорида кўрсатишган тарихий жараён натижасида маҳаллий халқларнинг тилларига араб тилидан кўплаб сўз ва иборалар қабул қилинди. Араб тилидан кириб келган янги ўзлаштирмалар дастлабки пайтларда кўпроқ ислом билан, диний-ахлоқий ақидалар билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан иборат бўлган: **ҳикмат, уммат, рўзимашҳар, ҳадис, оят, қуръон, ҳақ, иймон, пайғамбар, ломакон, арвоҳ, башорат, тақдир, қудрат, авлиё, холиқ, ҳижрат, ибодат, мўъмин, мусулмон, арафот** каби. Бу каби сўзлар бир томондан, Қуръон ва ҳадислар сингари бевосита ислом динига доир китобларнинг таржималари, тафсирлар орқали маҳаллий тилларга, жумладан ўзбек тилига қабул қилинди. Иккинчи томондан эса, диний мавзуларга бағишланган асарларнинг (Яссавий «Ҳикмат»лари, «Қисаси Рабғузӣ» каби) яратилиши ҳам ўзбек тилида араб тилига хос сўз ва ибораларнинг кўпайишига олиб келди. Кейинроқ эса адабиёт, фан ва маданиятнинг ривожланиши билан боғлиқ равишда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид мавҳум ва аниқ тушунчаларни, белги-хусусият кабиларни ифодаловчи кўплаб арабча сўз ва иборалар ўзбек тилига қабул қилинди: **адолат, ватан, ижозат, адабиёт, амалиёт, маслаҳат, жавоб, ижодий, маданият, имло, абжад, идора, алифбо, бино, бўз, вазифа, китоб, мактаб, илова, луғат, иймон, мустақил, масофа, нафақа,**

рақам, вақт, низом, дунё, вазн, ижобий, луқма, зуҳра
ирода, камолат кабилар.

Шуни эслатиш керакки, араб тилининг Урта Осиё халқлари тилларига, шу жумладан, ўзбек тилига бўлган таъсири асосан луғат таркиби билан чегараланади. Ўзбек тили лексикасига араб тилидан кириб келган сўзларнинг кўпчилигини предмет маъносини, айниқса мавҳум предметликни ва белги маъносини билдирувчи иборалар ташкил қилади. Ўзбек тилининг фонетик тузилиши ва грамматик қурилишига эса араб тили сезиларли таъсир кўрсата олмади.

ЎЗБЕКЛАРНИНГ НОМЛАНИШ МАСАЛАСИГА ДОИР

Ўзбек халқи (элати)нинг ташкил топиши, унинг этник таркибининг ташкил топиши жуда мураккаб ва узоқ тарихий жараёнда давом этган. Бу ҳодиса унинг ўзига хос мураккаб тарихий ривожланиш жараёни билан боғланган. Бу нарса, шунингдек, ўзбек халқининг тарихий жиҳатдан жуда кўп уруф ва қабилаларнинг, қабила иттифоқларининг қўшилиши ва бирлашиши натижасида таркиб топганлиги билан ҳам изоҳланади. Бунда Мовароуннаҳрнинг қадимий туб аҳолиси бўлган кўплаб уруф ва қабилалар билан бирга Шарқий Туркистон, Еттисув, Жанубий Сибирь ва Олтойдан кўчиб келган этник гуруҳлар ҳам иштирок этган. Бу эса ўзбек халқининг номланишига ҳам таъсир этди. Маълумки, кейинги асрларгача ўзбек халқи ягона бир ном билан аталган эмас, балки турлича қабилаларнинг номи билан юритилган.

Турк ҳоқонлиги ва Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳрнинг эроний ва туркий тилларида сўзловчи аҳолиси таркибига қарлуқлар, тухсилар, чигиллар, ўғузлар, яғмолар, тиркашлар сингари бир қатор қабилалар қўшилиб, қабила иттифоқларини ташкил қилдилар. Бу қабила иттифоқлари аста-секин ривожланиб, уларнинг халқ (элат) сифатида таркиб топиб боришига замин тайёрлади. Туркий қабилаларнинг ўтrockлашуви савдо-сотик, ҳунармандчилик, деҳқончилик ва чорвачиликнинг анча тараққий этишига олиб келди. Йирик-йирик қабила иттифоқлари пайдо бўлди, уларнинг этник жиҳатдан ўзаро яқинлашуви, бирлашуви ва чатишуви жараёни кучайди. Шу асосда XII асрда Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида туркий ва эроний тилда сўзлашувчи қадимий туб аҳоли билан қарлуқ, чигил, яғмо

каби қабилаларнинг қўшилиб кетиши асосида ўзбек халқи (элати)нинг негизи ташкил топди, иқтисодий-маданий жиҳатдан ривожланиб борди. Бу ерда қарлуқ-чигил ва қадимги даврларда кенг қўлланган уйғур тили гуруҳи асосида ташкил топган эски туркий адабий тил умумхалқ ўзбек тили учун асос бўлиб хизмат қилди. XIII асрда эса Хоразмда ўғуз-қипчоқ тиллари негизида шаклланган ғарбий туркий адабий тил ҳам эски ўзбек тилининг ташкил топишида асосий бўлак (компонент) сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Демак, дастлаб қарлуқ-чигил-уйғур диалекти, сал кейинроқ эса ўғуз-қипчоқ диалекти ривожланиб, ёзма адабиёт тили даражасига кўтарилади ва ўзбек элатининг умумий тили бўлиб қолади.¹ Бу даврларда у туркий тил номи билан юритилади. XIV—XV асрларда ва кейинги даврларда янада тараққий этиб, такомилга эришган ва кенг истеъмолда бўлган тил ҳам худди ана шу умумэлат туркий (ўзбек) тили эди.

Илмий адабиётларда кейинги даврларгача Мовароуннаҳрда ривожланиб қўлланган адабий тил, адабиёт «турк тили», «туркий тил», «туркий адабиёт» атамалари билан бирга, нотўғри равишда «чиғатой тили», «чиғатой адабиёти» атамалари билан ҳам ишлатилиб келинди. Венгер шарқшуноси Ҳ. Вамбери «чиғатой тили» атамаси остида XII асрда ташкил топиб, XIX асргача кенг ишлатилган адабий тилни тушунган.² В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский каби олимлар эса бу атаманинг қўлланиш доирасини XIV—XVI асрлар билан чегаралайдилар.³ В. В. Решетов қайд қилганидек, эски ўзбек тилига нисбатан «чиғатой тили» атамасини ҳатто шартли равишда ҳам қўллаб бўлмайди.⁴ Чингизийлар ҳукмронлиги даврида на мўғул маданияти, на мўғул тили Мовароуннаҳр халқлари маданияти ва тилида бирон-бир сезиларли из қолдирган эмас. Мўғуллар истилосидан анча илгари Мовароуннаҳрда шаклланиб, тараққий этган тил ва адабиётни чиғатой номи билан боғлашга ҳеч қандай асос йўқ. Ҳолбуки, бу атама кенг тарқалиб, дастлаб эски ўзбек тилига нисбатан ишлатилган бўлса, кейинроқ ҳозирги

¹ Ўзбек совет энциклопедияси, 13-жилд, Тошкент, 1979.

² H Wamderý. *Sagataische Sprachstudien*. 1967.

³ В. В. Радлов. Ярлики Темур-Кутлуга и Токтамыш, ЗВО, РАО, т. III, вып. 1—2, 1888; П. М. Мелиоранский. Документ уйғурского письма Султана Омар Шейха, ЗВО, РАО, т. XVI, вып. I, 1904.

⁴ В. В. Решетов. *Ўзбекский язык*, ч. I, 16-бет.

Ўзбек тилига нисбатан қўлланиш унлилар гармонияси (сингармонизм)ни йўқотган барча шаҳар шеваларини ҳам «чиғатой» атамаси билан аташга олиб келди.

Қайд этиш лозимки, аслида «чиғатой тили», «чиғатой эли» каби атамалар, Чиғатой улуси ҳудудида қўлланган тил бу ерда яшовчи эл-халқ, деган тушунча сифатида ўзга халқлар вакиллари томонидан қўлланган. Чиғатой улуси ҳудудида яшаган халқ эса ўзининг она тилини ҳеч қачон «чиғатой» тили деб атаган эмас. Бу даврларда етишиб чиққан ўзбек ёзувчи ва шоирлари ҳам ўз она тилларини «чиғатой» тили эмас, балки «туркий», «туркий алфоз», «туркча», «туркий тил» каби номлар билан атаганлар. Жумладан, «Мавлоно Лутфий ... форсий ва туркийда назирини йўқ киши эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпроқ эрди ва туркча девони ҳам машҳурдир» (А. Навоий). «...Дарвешваш ва хушхулқ мунбасит киши эрди. Туркигўй эрди» (А. Навоий); «эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур» (Бобур). Бу каби фактлардан кўринадики, тарихий жиҳатдан туркий тил аслида эски ўзбек адабий тили ҳисобланади.

Алишер Навоий ўз асарларида «турк тили» атамасини кенг маънода, «чиғатой лафзи» атамасини эса тор маънода, яъни туркий тилнинг бир лаҳжаси ёки китобий адабий тил маъносида қўллайди. «...Ҳар синф шеър услубида ... турк тили била қалам сурдум ва ... чиғатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимга ва муяссар бўлмайду».¹ Темурийлардан қочиб, Шайбонийхон томонига ўтиб кетган шоир Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида қўлланган «чиғатой эли» ибораси:

Дедилар: сен чиғатой элисан,
Ушбу эсда чиғатой хелисан

ҳамда Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи тарокима» асарида келтирилган «чиғатой туркиси» атамаси ҳам худди шундай тор маънода ишлатилган, яъни умумхалқ ўзбек тили ва унинг барча шевалари назарда тутилмайди, балки асосан китобий адабий тилни тушуниш мумкин.

¹ Алишер Навоий. «Мезон-ул-авзон». Асарлар. 15-жилдлик, 14-жилд. Тошкент, 1967, 135-бет.

XV аср охири, XVI аср бошларида Урта Осиё Дашти Қипчоқдан бостириб кирган Шайбонийхон бошлиқ турк-мўғул қабилалар — этногенези турлича бўлган кўчманчи ўзбеклар томонидан босиб олинади, улар Мовароуннаҳр халқлари таркибига аралашиб кетади. Бу қабиалар ўзбек элати этник таркибининг сўнггиси, муҳим бўлақларидан бири бўлиб қўшилди, ўзбек халқининг этник ривожиди катта роль ўйнади. Буларнинг умумий номи — «ўзбек» атамаси эса Мовароуннаҳрда илгаридан яшаб келган туркий-ўзбек элатининг умумий этник-сиёсий номига айланиб қолди. Дашти Қипчоқда қолган кўчманчи турк-мўғул қабилалари эса сал кейинроқ «қозоқ» номи билан алоҳида элатга бирлашди¹.

«Ўзбек» атамаси тарихда биринчи марта XIII аср бошларида атоқли от, киши номи сифатида қўлланган. Рашидиддиннинг «Мўғуллар тарихи» номли асариди Чингизхонга қарши курашган Жалолиддиннинг яқинларидан ва қўшин бошлиқларидан бирининг номи Ўзбек той эканлиги ҳақида маълумот берилади. XIV асрда эса Олтин Урда хони Ўзбекхон (1313—1342) номининг ҳам «ўзбек» атамаси билан боғланганлиги маълум. Баъзи асарларда айрим турк-мўғул уруғлари Ўзбекхон номи билан аталиб, кейинчалик улар ўзбек халқининг таркибига кирган², деб кўрсатилади. XIII—XIV асрларда «ўзбек» атамаси алоҳида уруғнинг номини англатган.

Йиғиб Чин лашкари солса мўғулونا

кўзунг юзга,

Чигатой бирла ўзбекни олур торожу яғмоси.

(Атоий).

Тузуб ўзбек шилонининг куйини,

Супуриб юз билан қайсар уйини. (Лутфий).

Алишер Навоий асарларида ҳам «ўзбек» атамаси қабила номи сифатида қўлланади:

Яна юз минг ўзбек, мўғул бирла зам,

Юз эллик минг ул сори қалмоқ ҳам (А. Навоий).

Бу каби маълумотларни «Бобурнома», «Шажарайи турк», «Абдуллонома» каби асарларда ҳам учратиш мум-

¹ Ўзбек совет энциклопедияси, 13-жилд, Тошкент, 1979, 537-бет.

² Уша жойда, 539-бет.

кин. Демак, «ўзбек» атамаси дастлаб кўчманчи қабила номини англатган, кейинча XVI асрдан бутун бир халқнинг номини ифода эта бошлаган.

Тарихий ёдгорликларда, кўрсатилишича, Мовароуннаҳр аҳолисининг бир қисми, яъни туркий ва эроний тилларда сўзлашувчи, ҳунармандчилик ва деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ қабилалар XI асрдаёқ сарт деб аталган. «Қутадғу билиг» асарида келтирилган «Эшитқил нагу дер бу сартлар боши» мисраси ҳам буни тасдиқлайди. Араблар ислом динини қабул қилган Мовароуннаҳр аҳолисини сартлар номи билан юритган. Мўғуллар эса туркий тилда сўзлашувчи аҳолини ҳам сартлар деб атаган. Алишер Навоий ва Бобур асарларида сарт сўзи форс-тожикларга нисбатан қўлланган. Шайбонийхон бошлиқ турк-мўғул қабилалари Урта Осиёни босиб олгач, бу ердаги маҳаллий ўтроқ аҳоли кўчманчи ўзбеклар томонидан сарт деб юритилди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб бутун Урта Осиё халқлари сарт деб аталди. Аслида сарт сўзи алоҳида бир қабиланинг номини билдирмайди, этник маънога эга эмас. Сарт сўзи қадимги ҳинд ва форс тилларига хос сартаван (карвонбоши) сўзининг қисқарган шаклидир.

Шуни қайд қилиш керакки, XII—XIII асрларда шаклланиб ривожланган адабий тилнинг ҳозирги даврга қадар ягона йўналишда тараққий этганлигини, унинг умумхалқ элат тили сифатида кенг халқ оммаси учун ягона алоқа воситаси бўлиб хизмат қилганлигини назарда тутиб ҳамда жонли сўзлашув тилининг барча кўринишларини, шеваларини қамраб олган ҳолда уни «ўзбек адабий тили» деган ном билан аташ ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Шундай қилиб, ўзбек тили XX аср бошларига қадар туркий тил, чигатой тили, ўзбек тили, сарт тили каби номлар билан аталиб келинди. Фақат XX аср бошларидан кейин ўзбек миллатининг тили — ўзбек миллий адабий тили сифатида қатъий равишда расмийлашди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ XIV—XVI АСРЛАРДА АДАБИЙ ТИЛ УМУМХАЛҚ ХУСУСИЯТИНИНГ КУЧАЙИШИ

Урта Осиё халқларининг маданий ҳаётида, жумладан, ўзбек халқи маданияти, адабиёти ва адабий тилининг ривожланишида XIV—XVI асрлар алоҳида янги

бир босқич бўлиб киради. Бу даврда халқ оммасининг мўғуллар истибдодига қарши озодлик кураши — сарбадорлар ҳаракати кучайиб кетди. Шаҳар ҳунармандлари, косиблар ва деҳқонлардан ташкил топган сарбадорлар ҳаракатининг кенгайиши натижасида мўғуллар ҳукмронлиги кучсизланди, Мовароуннаҳрда маҳаллий феодал-аристократлар орасида ҳокимият учун қизғин кураш бошланиб кетди. Уша даврда Чигатой улусига қарашли Мовароуннаҳр майда феодал давлатларга бўлинган бўлиб, улар ўртасида тинимсиз уруш-жанжаллар давом этарди. Узоқ давом этган қаттиқ курашлардан сўнг Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1335—1405) ҳокимиятни қўлга олади. Амир Темур дастлаб Мовароуннаҳрни бирлаштириш, Чигатой улуси ўрнига мустақил кучли давлат тузиш, мамлакатни тушкунлик ва ҳалокатдан қутқариш йўлида кураш олиб борди. Натижада шаҳарлар обод бўлди, янги-янги боғлар, карвонсаройлар, ирригация иншоотлари қад кўтарди. Бу даврда меъморчилик, тасвирий-наққошлик санъати, фан ва маданият тараққий қилди, адабиёт ва ўзбек адабий тили ривожланди. Умумхалқ ўзбек адабий тилининг ташкил топиши жараёнининг тугалланиши XIV—XV асрларга тўғри келади. Худди мана шу даврларда адабий ёдгорликлар тилига оид грамматик хусусиятлар, ўзаро фарқлар билан бир қаторда, адабий тилда ва бадий адабиёт тилида нутқ бирликларининг ҳозирги ўзбек адабий тилига хос ягона морфологик қурилиши, замонавий грамматик шакллар тизими таркиб топди. Шу даврда дoston, ғазал, нома, мунозара, муаммо каби жанр ва услубларда яратилган асарларнинг тили бунга аниқ гувоҳлик беради.

Анингким, бир севар жонони йўқтур,
Ҳақиқат бил, танинда жони йўқтур. (*Хўжандий*).

Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу қилсам назм. (*Дурбек*).

Кўнгул меҳрингни сақлар жон ичинда,
Санингдек жон қани даврон ичинда?

(*Саид Аҳмад*).

каби мисраларда ҳозирги замон китобхони учун тушунилиши қийин бўлган сўз деярли учрамайди.

XIV—XVI асрларда ўзбек адабий тилининг ривожланишида бадий адабиёт тили етакчи ўринни эгаллайди.

Адабий-бадий асарларнинг матнларида умумхалқ тилининг икки кўриниши — адабий тил ва жонли сўзлашув тили хусусиятлари очиқ намоён бўлади, унинг барча имкониятлари юзага чиқади. Бу даврларда ўзбек бадий адабиёт тилининг шаклланишида, сўзлашув адабий тили меъёрларини ишлаб чиқиш ҳамда адабий тилни жонли халқ тилига яқинлаштиришда Дурбек, Хўжандий, Юсуф Амирий, Яқиний ва айниқса Атоий, Саккокий, Лутфий сингари сўз санъаткорларининг, ўзбек шоир ва ёзувчиларининг асарлари муҳим роль ўйнади. Уларнинг асарларида жонли халқ тили воситаларининг адабий тил унсурлари билан қўшилиб борганлигини очиқ кўриш мумкин. Бу эса улар яратган асарларнинг тил ва услуб жиҳатидан содда, раван бўлишига, анча осон тушунилишига олиб келди.

Бу давр ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан бири Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonидир. Дурбек Шарқ халқлари орасида кенг тарқалган Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги қисса асосида мустақил бадий асар яратди ҳамда ўзбек адабиётига, ўзбек адабий тилининг ривожига муносиб ҳисса қўшди. «Юсуф ва Зулайҳо» дostonи 1409 йилда Балх шаҳрида ёзилган. Дурбек ўз асарини халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган ҳолда яратди, асарнинг ғоявий-бадий қимматини ошириш мақсадида халқ мақоллари, ҳикматли сўз ва ибораларидан ўринли фойдаланди. Ўз асарининг халқ тилига яқин бўлиши, кенг халқ оmmasига тушунарли бўлишига катта эътибор берди.

Гул тилаган хор жафосин чекар

Эр кишининг сўзи керак бўлса бир.

«Юсуф ва Зулайҳо» дostonи эски ўзбек адабий тилида яратилган мукамал йирик бадий асарлардан ҳисобланади. Асар бевосита эски ўзбек тилининг шарқий гуруҳ диалектлари асосида ёзилган. Унинг лексикаси, фоңетика ва морфологиясида қарлуқ-чигил ва уйғур тили хусусиятлари ўз ифодасини топган. Шу билан бирга, ғарбий ўғуз ва қипчоқ тилига хос шакллар ҳам учрайди: жўналиш келишиги аффиксининг **-а;** **-на** кўриниши (*Банд ила зиндон ичина солдилар, Урди аёғина бу ғам тешасин*), буйруқ-истак майли биринчи шахс кўплигининг **-ли,** **-линг** аффикслари билан берилиши (*Жони азиз айллани сенга нисор. Сухбати хоси туталинг ушбу рўз*), ҳозирги-келаси замон феъли биринчи шахс бирлигининг

қисқарган тарзда -ман шаклида келиши (*Ой юзини кўра алман, негай*) кабилар. Асар тилида форс-тожик тилига хос бир қатор сўз ва бирикмаларни ҳам кўриш мумкин (*Барчанинг ул жони ба банги суруд. Кўнгул эди дар ғаму жон мумтаҳан*). Бу каби фактлар асарнинг тили XIV аср охири, XV аср бошларидаги жонли халқ тилига яқинлигини кўрсатади, «бу дoston тили жиҳатидан ҳозирги куннинг китобхони учун у қадар қийинчилик туғдирмайди. У енгил ўқилади ва осон тушунилади».¹

XIV—XV асрларда ўзбек адабий тилининг тараққий этиши, унинг такомилга эришувида ўзбек адабиётида нома жанрида яратилган адабий-бадий ёдгорликлар ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлди. XIV—XV асрларда майдонга келган «Муҳаббатнома», «Латофатнома», «Таашшуқнома», «Даҳнома» кабилар ўзбек адабиётида шеърӣ нома жанрида ёзилган асарларга киради. Бу ёдгорликларнинг тил хусусиятларини ўрганиш Қорахонийлар даврида шаклланиб, кенг қўлланган эски туркий адабий тил аънаси билан кейинги даврларда, айниқса XIII—XV асрларда шу тил асосида ташкил топиб ривожланган эски ўзбек адабий тили ҳамда унинг шарқий-туркий ва ғарбий-туркий (Мовароуннаҳр ва Хоразм — Олтин Ўрда) тилларга бўлган ўзаро муносабатини белгилашда жуда муҳим роль ўйнайди. А. М. Шчербак кўрсатганидек, бу адабий тилларнинг характери, унинг муайян даврларда қўлланган адабий тил аънаалари билан ҳамда турли марказларда шаклланган адабий тилларнинг этник-тил омиллари билан боғлиқлигини аниқлашда ҳам бу асарлар катта қимматга эга.²

Хўжандийнинг «Латофатнома», Амирийнинг «Даҳнома», Саид Аҳмаднинг «Таашшуқнома» асарлари Мовароуннаҳр ўзбек тили (шарқий гуруҳ диалектлар)га асосланиб ёзилгандир. Бу асарлар ўзбек дунёвий адабиёти ва ўзбек адабий тилининг ривожига, унинг янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлади. «Латофатнома»да ҳам, «Даҳнома» ва «Таашшуқнома»да ҳам қарлуқ-уйғур адабий тили аънаалари ўзининг тўла ифодасини топган, унга хос тил унсурлари асосий кўпчиликни ташкил қилади (барча келишиклар шакллари, ҳозиргикеласи замон феълларининг эски ўзбек адабий тилида

¹ Н. М. Маллаев. *Ўзбек адабиёти тарихи*, 342-бет.

² А. М. Шчербак. «Огузنامه», «Муҳаббатنامه», М., 1959, 113-бет.

қатъийлашган норматив шакллари, эски адабий анъанага хос лексик-фонетик хусусиятлар каби). Шу билан бирга бу асарлар Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си таъсири остида ёзилганлиги сабабли уларда анчагина ўғуз-қипчоқ тилига хос унсурлар («*фироқ ўтинда элиндин сингари* локал келишикларда бир н товуши орттириш, жўналиш келишиги аффиксининг *-а, -на* шаклида келиши — *юзунг хуршидина, ҳолима* каби; буйруқ-истак майли биринчи шахс кўплигининг *тутали, билали* шаклларида келиши кабилар) ҳам учрайди.

Умуман Хўжандийнинг «Латофатнома», Юсуф Амирийнинг «Даҳнома» асарлари XIV—XV асрлар халқ тили негизида яратилган эски ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликлари саналади. Улар эски ўзбек тилининг адабий меъёрлари қатъийлашиб, умумийлик хусусияти ортиб борганлигини кўрсатади.

Бу даврларда ўзбек адабиётида мунозара жанрида ёзилган асарлар ҳам майдонга келди. Юсуф Амирийнинг «Банг ва чоғир» мунозараси, Яқинийнинг «Ўқ ва ёй» мунозараси, Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» каби асарлари шулар жумласидандир. Ҳажвий услубда ёзилган бу асарларда мажозий тарзда такаббурлик, хушомадгўйлик, мансабпарастлик, мақтанчоқлик каби иллатлар танқид қилинади. Халқ ҳажвиялари асосида ёзилган бу мунозараларнинг тили содда ва тушунарли. Фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан ўша давр халқ тилига жуда яқин туради. Фонетик жиҳатдан товушлар уйғунлиги ҳодисаси (ҳам лаб уйғунлиги, ҳам танглай уйғунлиги) га риоя қилинади: *Ногаҳ бир яшил хирқалиқ суфи ва бир гулгун тўнлуқ йигит мунозара ва мубоҳасага машғул бўлдилар (Амирий). Йигит, соғинмоқ, тангри, югурик, бош, аччиқ, баҳодур* каби умумхалқ тилига хос луғавий бирликлар кенг ишлатилган. Грамматик жиҳатдан воситали келишик аффиксларидан олдин бир *-н* товуши қўшиш (**Туркистон тарафиндин**) («Ўқ ва ёй»), қаратқич келишиги *-инг, -нунг* шакллари, ўрин-пайт келишиги *-да, -та* шаклида, жўналиш келишиги *-а, -на* шаклларида келади: *Шоирнинг қитъаси сўзнунг ростлигина гўёдур* («Ўқ ва ёй»). *Ниёзмандлиқта яхши-яманга қулоқ тутармен. Бизнинг орамизда ҳакам бўлуб...* («Ўқ ва ёй»). Сифатдошинг *-гучи, -ган* шакллари, тур//дур > турур//дурур боғламаси кўп учрайди: *менинг турур ерим дарвешлар тақясидурур. Санинг ортуқлуғинг йўқ турур. Қаттиқ тортқучиман ва маҳкам*

урғучи («Чоғир ва банг»). Танбура таъриф бида жавоб айтқони («Созлар мунозараси»). Бу каби фарқли томонлар ўша давр ёдгорликлари тили учун хос хусусиятлар эди.

Умуман, мунозара жанрида яратилган бу асарларнинг тили енгил тушунилади, услуби равон, ўша давр ўзбек адабий тили ва сўзлашув тили хусусиятларини ўзида акс эттиради.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДА АТОИИ

Атоий XV аср ўзбек адабиётининг йирик вакилидир. Атоийнинг туғилган йили, ҳаёти ҳақида маълумот сақланган эмас. Алишер Навоий Атоий ҳақида: «Мавлоно Атоий Балхда бўлур эрди... дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит киши эрди. Туркигўй эрди, ўз замонида шеъри атроқ аросида кўп шуҳрат тутти»¹,— дейди.

Бизгача Атоийнинг биргина кўлёзма девони етиб келган.

Атоий жуда кўп фанлардан яхшигина билимга эга оқил киши бўлган. У ўзбек ва форс-тожик адабиётини чуқур ва пухта билган, халқ оғзаки ижоди асарлари билан яқиндан танишган ва ўзбек адабиётида ғазал жанрининг устоз санъаткорлари даражасига кўтарилган. Шунинг учун ўз ғазалларини ҳам халқ оғзаки шеъриятидан кенг фойдаланган ҳолда яратди. Унинг ғазалларида халқ қўшиқларига хос соддалик, равонлик, ва жўшқинлик аниқ кўриниб туради. Унинг

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,

Гул очилди, гулистон вақти бўлди.

Жамолинг васфини қилдим чаманда,

Қизорда гул уёттин анжуманда.

каби мисралари бевосита халқ оғзаки ижод бойликлари асосида содда услуб билан кенг халқ оmmasи учун тушунарли адабий тилда ёзилган.

Атоий кишилар турмуши билан бевосита алоқадор бўлган ҳаётий воқеалар, баҳор фасли, ёр васли, табиат манзараларининг чиройи, ёр-дўстларнинг хушчақчақ суҳбати, ҳаёт гўзалликларидан баҳраманд бўлиш, бахт-

¹ Алишер Навоий. «Мажолис-ун нафос», илмий-танқидий матн, Тошкент, 1961, 74-бет.

саодат ҳақидаги, шунингдек подшоҳ ва хонларнинг ҳаддан ошган зулм-ситамлари, шафқатсизлик ва мунофиқлик кабилардан норозилик кайфиятлари ифодаланган ғазалларида халққа, унинг дилига ва тилига жуда яқин бўлган тасвирий воситаларни, турлича бадий ифода усулларини қўллайди, асл бадий лавҳалар орқали ички туйғуларни ифодалайди. Бу жиҳатдан унинг кўпгина ғазаллари ўзбек мумтоз шеърлятида кенг тарқалган халқ қўшиқлари вазнида ёзилганлиги ҳам унинг ўзига хос содда ва равон услубини кўрсатади.

Атоий ўз ғазалларида адабий тил ва жонли халқ тилининг турлича бадий-тасвирий воситаларини моҳирлик билан қўллаш асосида сифатлашлар, муболаға ва ўхшатишлар яратади, бу орқали ўзбек тилининг бойлигини намойиш этади, ўзи ҳам адабий тилни янги-янги тасвирий воситалар, сўз ва иборалар билан бойи-тади.

Бўюнг сарву, кўзунг наргис, юзунг гул,
Сенинг қошингда бўстон ҳожат эрмас.

Омоним сўзлардан фойдаланиб, туюқ жанрига хос байтлар яратиш ҳам Атоий шеърлярида кўп учрайди:

Боқар оҳулайин ҳар ён ўшал қаро кўзлар,
Вафосизликларин билгач, яна меҳру вафо кўзлар.

Атоий асарларида умумхалқ тилига хос қуйма иборалар, халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлари кўп учрайди. У мақол ва ҳикматли сўзларни айнан ёки ижодий тарзда қайта ишлаб қўллайди ва ўз ғазалларининг бадийлигини оширади, тилининг равон бўлишини таъминлайди: «*Киши бол тутса, бармоғин ялар*», «*яхшилик қил, сол суға*», «*хирмонни, албатта, ҳар эккан ўрар*».

Ғанимат тут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким, яна бу дам топилмас.

Атоий асарларида эски туркий адабий тилга хос фонетик, лексик ва грамматик хусусиятлар жуда кам учрайди. *Илик* (қўл), *учмақ* (жаннат), *бикин* (каби), *черик* (аскар) каби луғавий бирликлар, *бизинг* (бизнинг), *сенингдек* (сендек), *билмам* (билмайман) каби шакллар учрайди. Баъзан *-дук* аффиксли сифатдош, қаратқич келишиги шаклининг кесим вазифасида келиши кабилар ҳам кўзга ташланади.

Истадик одамда умре гамгусоре топмадуқ.
Бу оразу зулфу қаду қоматки, сенингдур,
Рашки суману сунбулу аръар етилибсен.

Юқоридагилардан кўринадики, Атоий ўзи яшаган даврдаги халқ тилида, халқ учун тушунарли содда тилда «туркона» асарлар яратди. Шунинг учун «ўз замонда шеъри атроқ аросида кўп шуҳрат тутти» (Алишер Навоий).

Демак, ўзбек адабий тилини ривожлантиришда, уни жонли халқ тилига яқинлаштиришда, айни вақтда умум-халқ тилига хос бир қатор шакллар, сўз ва иборалар билан адабий тилни бойитишда Атоий асарлари муҳим аҳамиятга эга бўлди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА САККОКИЙ

Истеъдодли шоир Саккокий Мовароуннаҳрда яшаб, ижод этган. Унинг ҳаёти ҳақида етарли маълумотлар сақланган эмас. Саккокийнинг қўлёзма девонида берилган қасидалар, айниқса унинг Халил Султон ва Мирзо Улуғбек номига ёзган қасидалари орқали шоир XIV асрнинг кейинги чораги ва XV асрнинг биринчи ярмида Темурийлар пойтахти Самарқандда яшаганлиги, ижодий фаолият билан шуғулланганлигини аниқлаб олиш мумкин. Шунингдек, Алишер Навоий ҳам «Мажолис-ун нафоис» асарида Саккокий ҳақида, унинг Самарқанд аҳли орасида анча шуҳрат топганлиги тўғрисида айрим маълумотлар беради.

Саккокий лирик шоир бўлиб, асосан ғазаллар ва қасидалар ёзган. Аммо унинг адабий мероси тўлалигича сақланиб қолган эмас. Унинг ғазалларида инсоний муҳаббат, дунё лаззатларидан баҳраманд бўлиш, табиат гўзалликларидан ҳузурланиш куйланади. Шу давр аёнасига кўра Саккокийнинг барча асарлари халқ тилида содда, равон услуб билан битилган. У жонли халқ тилига хос бой луғавий бирликлар, шакл ва иборалар, хилма-хил тасвирий воситалардан кенг ва моҳирона фойдаланади, зидлаш, ўхшатиш, муболаға сингари ажойиб бадий-тасвирий усуллар яратади:

Буюнгтек бутмади бўстон аро сарви равон, эй жон,
Юзунгтек ҳам очилмади чаманда гулситон, эй жон.

Атоий сингари Саккокий ҳам халқ мақоллари, ҳикматли сўз ва ибораларини моҳирлик билан қўллаш асо-

сида ўз асарларининг тилини бойитади, унинг бадийлигини, мазмунини кучайтиради. Унинг бир қанча газаллари бевосита халқ қўшиқлари услубида ёзилган.

Ким кўрса анинг юзини, айтур
Не турфа эрур бу турк балоси.
Туркона ир ирлагунча анинг
Куйдурди мени ялай — булоси.

Тил жиҳатидан бундай услубий раволик ва соддалик унинг қасидалари учун ҳам хосдир. Бунда шоир айниқса Мирзо Улуғбекнинг адолатпарвар подшоҳ эканлиги, олимлик, маърифатпарварлик, фан ва санъат аҳлига ҳомийлик каби хислатларини содда, тушунарли тилда мадҳ этади.

Саккокий асарлари тилида шу давр ўзбек тили учун хос янги шакллар билан бирга эски адабий тил унсурлари ҳам қўлланган. Жумладан, аффиксларда жарангсизланиш ҳодисасининг сезиларли эканлиги (*кечтинг, туша кўрса, тутти, бостим, бўюнгатек, анингтект* каби). Фонетик жиҳатдан унлилар ва ундошлар оҳангдошлиги сақланган: *туттуқ, ёзуқум, жонга, ўқунгузнинг* каби. Жўналиш келишигининг *-а, -на* шаклида келиши (*Саккокий ул ой манзилини худ ета олмас, ҳажр ўтина*), келишик ва бошқа аффиксдан олдин бир н товуши ортириш (*давринда, эшигиндин, андозасинча*) кабилар учрайди. Бундай тил хусусиятларига яна қуйидагиларни киритиш мумкин: лексик жиҳатдан *қамуғ* (ҳамма), *тикин-текин* (*гача*), *битик, бикин* (каби, сингари), *табуг, ёзуқ* каби сўзлар ишлатилган. *Менингтект, анингтект, сенингтект* каби сўзларда ўхшатиш аффиксининг қаратқич қўшимчасидан кейин қўшилиб келади. Қаратқич келишигидаги сўз кесимлик қўшимчаси — боғлама билан бирга келиб, кесим вазифасини бажаради: *Ҳоё даврон бизингдур, кечти Мажнун навбати*. Шунингдек, *тўлғану, тўлғаниб*), *кўрадурғон, йиғлаю* каби феъл шакллари қўлланган, *-ган* аффиксли сифатдош ва унинг отлашган ҳолда келиши кўп учрайди, аммо унинг тусланган ҳолатда келиши кўринмайди. Ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз шакли *-ман, -мон* орқали берилди: *не қилғуси, билмон бу маккора* каби.

Демак, Саккокий ўзбек адабиёти, ўзбек адабий тилининг ривожланишида, уни бойитиш ва жонли халқ тилига яқинлаштиришда муносиб ҳисса қўшган.

ЛУТФИЙ ВА ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Лутфий ўзбек адабиётининг буюк сиймоларидан биридир. У 1366 (ёки 1367 йилда) Ҳиротда туғилди. Лутфий 99 йил умр кўрди, шу даврларда Хуросон ва Марвароуннаҳрда юз берган жуда кўп тарихий воқеаларнинг гувоҳи бўлди.

Лутфий ўз замонининг энг йирик туркийгўй ва форсийгўй (зуллисонайн) шоирдир. Алишер Навоийнинг таъкидлашича, «у ўз замонининг малик-ул каломи эрди, форсий ва туркийда назирӣ йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўпрак эрди». У ўзининг бутун ҳаёти ва ижодий фаолияти давомида ўзбек адабиётини ва ўзбек адабий тилини ривожлантириш учун, унинг бойлиги ва қудратини кўрсатиш учун ҳаракат қилди, ўзбек тилида жуда кўп лирик шеърлар, ғазаллар ва туюқлар битди, «Гул ва Наврўз» ишқий-лирик достонини яратди. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» номли тарихий асарини форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилди. Форс-тожик тилида ҳам ажойиб ғазаллар ёзди.

Лутфийнинг ўзбек тилидаги шеърлари ўз даврида девон ҳолига келтирилган ва жуда машҳур бўлган. Девоннинг бир неча қўлёзма нусхалари ва «Гул ва Наврўз» достони Британия музейида, Санкт-Петербург ва Тошкент кутубхоналарида сақланади.

Лутфий ўз асарларида ҳаёт гўзалликларини, севги ташвишлари ва ёр васлини, тинчлик ва осойишталикни, илм ва маърифатни, дўстлик, вафодорлик каби инсоний хислатларни улуғлади, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабий анъаналардан ижодий фойдаланди. Атоий ва Саккокийда бўлганидек, Лутфий ҳам адабий тилни жонли халқ тилига яқинлаштириш, уни халқ тилининг сермазмун, ихчам сўз ва иборалари билан бойитишга ҳаракат қилди, шу асосда бадий юксак, содда ва пишиқ, ўйноқи ва равон ғазаллар, лирик шеърлар яратди:

Сўзларда қачонким, кўзи қоши била ўйнар,
Ҳар гўшада юз минг киши боши билан ўйнар.

Лутфий умумхалқ тили бойликларидан моҳирона фойдаланиб, янги-янги иборалар, ҳикматли сўзлар тарзидаги пурмаъно мисралар битди:

Кумуш билакларингизни енг ичра ёшурманг,
Кишининг илги очиқ бўлса, беназир бўлур.
Лутфийда «рост айтурки», «давлат бошдадур», «ҳар

бир боқишига юз чучук жон чиқадур» тарзидаги қитъалар, дагул (эмас) воситасида сўроқ орқали тасдиқтаъкид ифодаловчи «*Бу ҳусни латофатки, бегим санду дагулму?*» каби ғазаллар, савол-жавоб тарзида ўз ҳис-туйғуларини, нозланиш, ажабланишни ифодаловчи ғазал-мушоиралар кўп учрайди:

Дудоғинг маъдани жондур дедим, айтур: сенга не?
Қоматинг сарви равондур дедим, айтур: сенга не?

Лутфий ўз асарларида «*Бу тўймағур кўзумга...*», «*... ёраб, балога учра!*» тарзидаги енгил ҳазил суйқб эркалаш, ҳазил-қарғиш ифодаловчи жонли сўзлашув тилига хос сўз ва иборалардан усталик билан фойдаланган:

Ўтга тушкур бу кўнгулдур Лутфини хор айлаган.

Шоирнинг асарларида юксак бадийликни, тилнинг соддалиги, ширалилигини, услубий равонликни таъминлаган воситалардан яна бири халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлардан ижодий тарзда фойдаланиш, улардан тўғри манتيқий хулосалар чиқариш ҳисобланади. «*Оққан ариққа оқар сув*», «*Чироғ туби қаронғу*», «*Ер қатиқу, кўк йироқ*», «*Кўздин йироқ бўлса, кўнгулдин йироқ*», «*Тилаганни тилагу*», «*Хуршедни ёшурса бўлмас*» сингари мақол ва ҳикматли сўзларни айнан ёки қисман ўзгартирган ҳолда қўллаш орқали ғазалларнинг бадийлиги ва мазмунини кучайтирган.

Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
Кишининг кўзидур, оре, тарозу.

Лутфий халқ тили бойликларидан усталик билан фойдаланиб, ўзбек адабиётида янги жанр ҳисобланган туюқнинг энг яхши намуналарини яратди, унинг яна ҳам ривожланиши учун катта ҳисса қўшди. Кўп маъноли сўзлар ва омонимларни турли ҳолатларда қўллаш орқали халқ тилининг битмас-туганмас имкониятларини намойиш қилди, ўз асарлари услубининг равон бўлишига эришди:

Кечти умру, тушмади ул ёр ила,
Қўрқарам кўнглум бу ғамдин ёрила,
Бу вафосизликки, сендин кўрмишам,
Эътиқодим қолмади ҳеч ёр ила.

Лутфий асарларининг тили XVI—XV асрлардаги ўзбек тилини акс эттиради, унинг қўлланиши ва хизмат

доираси кенгайганлигини, луғат таркиби жуда кўп янги сўз ва иборалар билан бойганлигини кўрсатади, ўзбек адабий тилининг фонетик тизими ва грамматик қурилиши маълум меъёрга келиб қатъийлашганлигини акс эттиради.

Бевосита Лутфий асарларига хос тил хусусиятлари ҳақида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин. Шу давр тили учун хос унли ва ундошлар уйғунлиги сақланган: *аёқингга, бошингга, юзунгунг орзуси, мунунгдек, кўнглумни, ўрамунг* кабилар. Лексик жиҳатдан: *асру, усрук, ўрам, дудоғ, ёзуқ, айру, дагул (дегул), қаю* каби сўз ва шакллар учрайди. Ғарбий туркий (ўғуз-қипчоқ) тилига хос жўналиш келишигининг *-а, -на* шакли: *кўзунг сеҳрина, бошима, жононима, султонима, жон берурам, фарёд этарам, шикоят қилмам, тасаввур қилмон, кўра билмон* типдаги ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишли ва бўлишсиз шакллари *-миш* аффиксли сифатдошнинг *сурмишам, бўлмишам* тарзида биринчи шахс шакллари қўлланган. Бундан ташқари, *тўйлади-лар, черикламоқ, дарёблағил* (топғил), *кучланди* тарзидаги ясама феъллар, қаратқич келишгининг *-инг* *-бизинг, ёруминг, сизинг*; қаратқич келишиги шаклининг кесим вазифасида келиши кабилар учрайди:

Не фикринг бор, чу билдинг мен сенингман,
Не ғам ерман, чу билдим сен менингсан.

Юқорида келтирилган фактлар шуни кўрсатадики, Лутфий жонли халқ тилидан, халқ мақоллари, ҳикматли сўзлари ва сермазмун ибораларидан кенг фойдаланиш асосида ўз асарларининг мазмунини, бадийлигини оширган, тилини бойитган. Айни вақтда ўзбек адабий тили жуда кўп янги луғавий бирликлар, сўз ва иборалар, янги шакллар билан бойиган.

Шундай қилиб, Лутфий ўзбек адабиётининг тараққиётига катта ҳисса қўшди, ўзидан кейин яшаган шоирларнинг ижодига самарали таъсир кўрсатди. Ўзбек адабий тилини ривожлантишда, уни маълум меъёрга келтириш ва жонли халқ тилига яқинлаштиришда улкан ҳисса қўшди.

НАВОИЙ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ
АЛИШЕР НАВОИЙ ОНА ТИЛИ УЧУН ҚУРАШ
БАЙРОҚДОРИ

Ўзбек адабий тили тарихида XV асрнинг иккинчи ярми бевосита буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Али-

шер Навойнинг ижодий-илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти билан боғлиқдир. Навоий ижодида, унинг барча асарларида адабий тилнинг ягона умумхалқ меъёрлари, умумий қоидалари тўла шаклланди ва қатъий тарзда белгиланди. Тилдаги барча мантикий-услубий ва ижтимоий-тарихий қатламлар умумхалқ хусусиятига эга бўлиб борди, ягона бир бутунликка бирлашди.

Шуни қайд қилиш керакки, бу давр адабий тили фақат Навойнинг адабий-илмий ва ижтимоий фаолияти билангина эмас, балки Навойнинг ўтмишдошлари, замондошлари ва издошлари фаолияти билан ҳам узвий равишда боғланган. Ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва ривожланишида улар ҳам ўзларининг муайян ҳиссаларини қўшдилар.

Ўзбек бадий адабиёт тилининг ташкил топишида, сўзлашув адабий тили меъёрларини ишлаб чиқиш ва тартибга келтириш ҳамда адабий тилни жонли сўзлашув тилига яқинлаштириш жараёнида Хоразмий, Дурбек, Амирий каби адибларнинг асарлари орқали замин тайёрланган бўлса, Атоий, Саккокий ва Лутфий шеърларида бу жараён яна ҳам тараққий эттирилди. Сўзлашув тилига хос тил воситалари адабий тил унсурлари билан қўшилиб кетади, унинг таркибий қисмига айланади. Навоий ижодида, унинг асарларида ҳамма адабий жанрларга хос бадий матнларда ўз даври адабий тилининг тараққиёти, такомиллашиб бориши учун зарур бўлган барча воситалар халқ тили бойликлари билан уйғунлашиб қўшилиб кетади.

Алишер Навоий тили ўз тарихий-тадрижий ривожланиши жиҳатидан ҳам, услубий бойлиги ва ранг-баранглиги томонидан ҳам жуда мураккаб ҳодисадир. Унинг асарларида фақат Навойнинг ўзига хос хусусий тил ҳодисалари, индивидуал ижодий хусусиятларигина акс этиб қолган эмас. Балки, шу билан бирга у ўзбек тилининг бой имкониятларидан кенг фойдаланган ҳолда ўз даври адабий тили ва адабиётининг хилма-хил услубларини ҳам ишлаб чиқди.

Урта асрларда, VIII—XV асрлар давомида Яқин ва Урта Шарқ мамлакатларида икки тил — дин ва илм-фан соҳасида араб тилини қўллаш ҳамда бадий ижодда форс-тожик тилида асарлар яратиш анъанага айланиб қолган эди. Халқимиз орасидан етишиб чиққан буюк алломалар Ал-Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Кошғарий кабилар ўз асар-

ларини она тилида эмас, балки ана шу анъанага кўра араб тилида ёздилар. Бадий адабиётда эса форс-тожик адабий тили анъаналарининг таъсири анча кучли эди. Бу анъана Навоий яшаган даврларда ҳам катта маъқега эга эди. Унинг таъсири остида ҳатто ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан шоир-ёзувчилар ҳам она тилига нисбатан нотўғри муносабатда бўлдилар. Улар турк-ўзбек тилини дағал тил, унда нозик ҳис-туйғуларни нафис тарзда ифодалаб бўлмайди, деган ғайриилмий, нотўғри фикрларни илгари сураб эдилар. Мана шундай шароитда Алишер Навоий она тилини ҳимоя қилиш учун кураш байроқдори, она тилининг бойлиги ва софлиги учун толмас курашчи сифатида майдонга чиқди, она тилининг қимматини ва аҳамиятини камситувчиларга қарши курашди. Ўз она тили — турк-ўзбек тилининг бойлигини, қудрат ва салоҳиятини, унинг чексиз имкониятларга эга эканлигини катта куч ва ғайрат билан ҳимоя қилди, уни шеърят осмонига кўтарди. Шу билан бирга, у форс-тожик тили ва адабиётининг тараққиётига ҳам муносиб ҳисса қўшди.

Навоий ўзининг она тили учун олиб борган курашини уч йўналишда, яъни буюк шоир ва ёзувчи сифатида, олий мартабали йирик давлат арбоби ҳамда улуг мутафаккир, тилшунос олим сифатида давом эттирди.

У ўзининг ажойиб назм дурдоналарини, юксак бадий қимматга эга бўлган «Хазойин-ул маоний», «Хамса» каби асарларини она тилида ёзиш орқали турк-ўзбек тилининг қудратини, унинг бой тасвирий восита ва имкониятларга эга эканлигини, тўлиқ маънода бадий адабиёт тили эканлигини амалий тарзда исботлаб берди. Навоий ўз адабий-бадий асарларини яратиш жараёнида жуда муҳим ва мураккаб икки вазифани — ўзбек адабий тилини юксак даражада ривожлантириш ва такомиллаштириш, унинг ҳозирги ўзбек адабий тилига хос адабий-услубий меъёрларини ишлаб чиқиш ҳамда том маънодаги ўзбек адабиётини яратиш, ундан халқ оммасини баҳраманд қилиш вазифаларини амалга оширди.

Турк-ўзбек адабий тилини ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ҳимоя қилиш — Навоийнинг она тили учун, унинг давлат тили бўлиши учун олиб борган курашининг иккинчи йўналишини ташкил қилади. Навоий кўп йиллар давомида, Хусайн Бойқаро саройида муҳрдор, вазири аъзам, амири кабир сингари масъулиятли лавозимлар-

ни эгаллаб турган, саройда, девон ва маҳкамаларда расмий иш юритиш соҳаларига раҳбарлик қилган. Подшоҳликнинг амири кабири сифатида давлат девонхоналарида расмий иш юритишда, нома, фармон ва буйруқлар ёзиб тайёрлашда форс-тожик тили билан бирга ўзбек тилини ҳам кенг қўллаш, уни давлат тили даражасига кўтариш учун жуда кўп куч-ғайрат сарфлади. «Халқ билан халқ тилида сўзлашиш керак», деган ақидага амал қилга Навоий, айниқса Хусайн Бойқаро ва шаҳзодаларга ёзган мактубларида, ҳокимлар, доруға ва девонбегиларига, турли амалдорлар ва дўстларига йўллаган нома ва хатларида она тилини ёқлайди, тарғиб қилади. Турлича фармон ва буйруқларни, ҳар хил расмий иш ҳужжатларини кенг халқ оммаси тушунадиган ана шу тилда олиб бориш лозимлигини қатъий туриб талаб қилади ва бу соҳада анча самарали натижаларга эришади.

Улуғ мутафаккир олим Алишер Навоийнинг она тили бойлиги ва мустақиллиги учун олиб борган курашининг яна бир муҳим томони унинг тил ҳақидаги илмий-назарий қарашлари ҳисобланади. У етук тилшунос олим сифатида ўзининг машҳур «Муҳокамат-ул луғатайн» асарини ёзди. Бу китобида ўзининг ўзбек адабий тилини асослаш, ўзбек адабиётини яратиш, уни ривожлантириш соҳаларида олиб борган курашини, кўп йиллик меҳнатлари ва бой тажрибаларини умумлаштирди, чуқур илмий-назарий хулосалар чиқарди. У ўзига хос ғоявий теранлик билан аниқ ва мукаммал тил воситалари асосида ўз давридаги адабий тил ва бадиий адабиётнинг (шунингдек кейинги даврлар адабиётининг ҳам) хилма-хил услубларини ишлаб чиқди. Ўзига қадар майдонга келган ўзбек халқ бадиий сўз санъатининг энг яхши услубий ютуқларини ўз тилига сингдириб олди, ўзбек халқ ва мумтоз шеърятининг турлича услуб ва жанрларида ижод қилди, асарлар ёзди, уни янги услубий воситалар билан бойитди ва шу асосда ўзбек адабий тили услубиятини ишлаб чиқди.

Навоийнинг она тили учун олиб борган курашлари осонликча кечмади. Бу йўлда у катта қийинчиликларга, зодагонлар, бек-амалдорларнинг қаршичилигига, ўз халқи орасидан чиққан форсийпараст шоир-ёзувчиларнинг таъна-маломатларига дуч келди. Аммо Навоий ўзининг ҳақлигига, ўзи олиб бораётган ишнинг муқаддас ва мураккаб эканлигига тўла ишонар эди. Бу иш ўз халқининг тарихи ва тақдири билан боғлиқ бўлган катта

давлат, умумхалқ аҳамиятига молик иш эканлигини яхши билар эди. Унинг орзуси ўз халқининг тилини юксак даражада ривожлантириш, унинг истиқболини, келгуси тараққиёт йўлини белгилаш, ўз халқи учун ҳамма соҳаларда форс-тожик тилидагидек ривожланган катта адабиёт яратиш, уни бадиий ижоднинг энг яхши дурдоналаридан баҳраманд қилишдан иборат эди. Бу орзу унга катта куч бағишлар эди. Дарҳақиқат, Навоий ўз орзуси, ўз кураши йўлидаги барча зиддият ва монеъликларни енгиб ўтди ва ажойиб натижаларга эришди. У ўз она тилини ҳар хил таъна-маломатлардан батамом халос қилди, унинг салоҳиятини, гўзаллигини рад этиб бўлмас далиллар асосида исботлади, уни тараққий эттирди. Ўзбек адабиётини форс-тожик тилида ёзилган асарлар билан мусобақа қила оладиган бебаҳо асарлар билан бойитди.

Ўзбек адабий тили, ўзбек адабиётини ривожлантириш соҳасида ўз олдига қўйган вазифаларни юксак даражада адо этган Алишер Навоий ўз халқи учун, унинг маданияти учун ва умуман келгуси авлодлар учун катта шарафли ишларни амалга оширди, бу билан фахрланиб:

Турк назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.

ёки:

Мен ул менки, то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак кўрмади мен каби нодире,
Низомий киби назм аро қодире.

деб ажойиб фахриялар ёзди.

Она тили учун толмас курашчи Алишер Навоийнинг бу соҳадаги буюк хизматларини улуғ олим ва ёзувчилар — франциялик Дью Белли (XVI аср), италиялик Данте (XVIII—XIX асрлар) ҳамда буюк рус олими М. В. Ломоносов хизматлари билан тенглаштириш мумкин. Бу ёзувчи ва олимлар ҳам ўрта асрларда адабий тил сифатида латин ва эски черков-славян тиллари қўлланган даврларда ўз она тилларининг равнақи учун, уларнинг адабий тиллар сифатида қўлланиши учун курашган ажойиб ватанпарварлар эдилар.

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ АДАБИЙ ТИЛИ ҲАҚИДА

Алишер Навоийнинг адабий тили, унинг жонли сўзлашув тили ва ўзбек адабий тилига муносабати масалалари анча мураккаб бўлиб, бу ҳақда олимлар томонидан турлича фикрлар баён қилинган. Бу ҳақдаги дастлабки маълумот Бобурнинг машҳур «Бобурнома» асарида келтирилган. Бобур Андижон шаҳри аҳолиси ва унинг тили ҳақида маълумот бериб, у Навоий асарлари тилига жуда яқин эканлигини қайд қилади: «Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил биладур» (Бобурнома, 60-бет). Бобурнинг бу фикри маълум тарихий асосга эга. Чунки икки маданий марказ — шарқий қарлуқ-чигил-уйғур ҳамда ғарбий ўғуз-қипчоқ диалект бирликлари негизида шаклланган эски туркий тил асосида ривожланиб, XIII—XV асрларда тўла ташкил топган умумхалқ ўзбек адабий тили жуда катта ҳудудда — Мовароуннаҳр ва Хуросонда кенг қўлланган. Бу адабий тилнинг луғат таркиби, фонетик ва морфологик қурилиши меъёрлари таркиб топган эди. Унинг ривожланиши, жонли сўзлашув тилига яқинлашувида Навоийга қадар яшаб ижод қилган шоир-ёзувчиларнинг хизмати ҳам катта бўлди. Мана шу адабий тил ва унинг маълум шеваларида сўзлашган халқ, турк-ўзбек аҳолиси ва XIV—XV асрларда Фарғона водийсида, Тошкент воҳаси, Самарқанд вилоятида ва ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида яшаганлар. Демак, Алишер Навоий асарлари ҳам худди мана шу тилда — турк-ўзбек адабий тилида ёзилган эди.

Ҳ. Вамбери, И. Н. Берёзин, Н. И. Ильминский каби қатор шарқшунос олимлар Бобурнинг бу фикрини қувватлайдилар. Лекин Н. И. Ильминский Навоий адабий тили Андижон аҳолисининг тилига яқин бўлса ҳам, айнан бир хил бўлган эмас, деб таъкидлайди. Чунки халқ жонли тилида араб ва форс-тожик тилига хос сўз ва иборалар Навоий асарларида бўлганидек кўп даражада бўлган эмас.

Дарҳақиқат, йирик рус олими П. М. Мелиоранский таъкидлаганидек, XIV—XV асрларда Мовароуннаҳрда, Хуросон ва Хоразм воҳасида истеъмолда бўлган ўзбек адабий тили ўз таркиби, адабий тил билан маҳаллий

шеваларнинг ўзаро муносабати жиҳатидан мураккаб хусусиятга эга эди. Шу жиҳатдан Навоийнинг адабий тилини аниқлашда ўша давр адабий тилининг фонетик тизимини, товуш таркибини аниқлаш, уни шева хусусиятлари билан қиёсий ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. К. К. Юдахин XIV—XIX асрлар ўзбек адабий тилининг товуш таркибини аниқлашда ўзига хос усулни қўллайди, Лутфий ва Амирий туюқларидаги қофияларнинг бир хил талаффуз қилинишини кўрсатади. Унинг фикрича, Амирийнинг бир туюғида қўлланган **اوت**

(ўт — олов, ўт — ўсимлик, ўт — ўтиб кет) сўзи қофиянинг талабига кўра ўт тарзида бир хил айтилади. Шунингдек, Лутфийнинг бир туюғида қўлланган тошидин сўзида ҳам (тошидин — тошдан (камень), тошидин — ташқарисида ва тошидин — диндан ташқари) охириги бўғиндаги қисқа унли бир хил талаффуз қилинади, яъни бу туюқлар сингармонизмга риоя қилиб ўқилса, қофия ҳосил бўлмайди. К. К. Юдахин ана шу ҳодисага асосланиб, XIV—XIX асрларда яшаган шоирларнинг тили олтига унли мавжуд бўлган сингармонизмсиз шаҳар шеваларига тўғри келади, деган хулосага келади.¹

Аmmo давр ва географик жиҳатдан жуда узоқ бўлган икки шоирнинг, яъни XIV—XV асрларда Балх ва Ҳиротда яшаган Лутфий билан XIX асрда Қўқонда яшаган Амирийнинг тили бир-биридан фарқ қилганлиги, шу даврлар тилида товуш оҳангдошлигининг сақланганлиги бу фикрни тасдиқламайди.

Шуни айтиш керакки, ўзбек мумтоз шеърлятида қофиялар танлашда ҳамма вақт ҳам қофияланувчи сўзларнинг тўла фонологик ўхшашлиги даражасига эришилмайди. Шунинг учун бир сўз ё бўғиннинг фонема таркибини билиш ва у орқали бошқа сўз ва бўғинларнинг фонема таркибини аниқлаш етарли эмас. Қофияда эшитилиши жиҳатидан ўхшаш, талаффузи бошқа-бошқа бўлган сўзларни қўллаш мумкинлиги ҳақида Навоийнинг ўзи аниқ маълумот берган. Навоий «Муҳокамат-ул луғатайн» асарида унли товушларнинг турлича талаффуз қилиниши ҳақида гапириб, ёйи маъруф — ёйи мажҳул, вови маъруф — вови мажҳул орқали ёзилиши бир хил, айтилиши ҳар хил сўзлардан бир қан-

¹ К. К. Юдахин. Материалы по вопросу о звуковом составе чигатайского языка. Сб. «Культура и письменность Востока», Кн. IV, Баку, 1929, стр. 62.

часини келтиради, уларга изоҳ беради. У туркий тилда бу ҳарфларнинг ҳар бири уч-тўрттадан муқобилга эга эканлигини кўрсатади: «... тўрки, домдур, яна тўрки андин дақиқроқдурки, қуш ўлтур йиғочдур ва тўрки, андин дақиқроқдур, уйнинг тўридур ва тўрки, барчадин ариқдур: тўрлуғни ё эшикни тўрмак уйдур»¹.

Кўринадики Навоий товушларнинг қаттиқ-юмшоқлигига катта эътибор берган, қаттиқ ва юмшоқ у, у/о/ /о, у//у/, шунингдек, э, и, ы товушларини бир-биридан фарқлай олган. Юқоридаги сўзлар ва товушларнинг хусусиятини аниқлашда Навоий ўзи учун таянч тил негизи бўлиб хизмат қилган ўзбек адабий тилига асосланади. А. К. Боровков Навоий тилининг унлилари ҳақида гапириб, унда (ўша давр ўзбек адабий тилида ҳам) қаттиқ ва юмшоқ қаторлар фарқланган саккизта

унли (а, э, и, ы, о, ё, у, у) мавжуд бўлган деб кўрсатади. У Навоий тили унлилар таркиби жиҳатидан ўзбек тилининг Тошкент, Самарқанд ва Бухоро шеваларидан фарқ қилиб, Андижон, Қўқон типидagi Фарғона шеваларига яқинлашганлигини айтади.² Чунки бу шеваларда ў ва у товушларининг ҳар қайсиси қаттиқлик-юмшоқлик хусусиятига эга А. М. Шчербак ҳам эски ўзбек адабий тилида 8 та фонема мавжудлигини қайд қилади.³ А. Рустамов, Э. И. Фозилов, Х. Дониёров ва бошқалар эса Навоий тилида⁴, демак XV аср ўзбек адабий тилида 9 та унли борлигини кўрсатадилар⁵.

Қўпгина тил фактлари бу даврларда ўзбек адабий тилида ярим кенг е (э) товушидан ташқари, олд қатор ва орқа қатор и, ы, у, у, ө, о, э, а унлилари, демак жами 8 унли фонема мавжуд эканлигини кўрсатади. а ва очиқ о (о) товушлари эса ҳали алоҳида фонема сифатида фарқланмас эди. Меҳдихон «Санглоҳ»да қанда сўзига

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-жилд, Тошкент, 1967, 117-бет.

² А. К. Боровков. «Алишер Навои как основоположник узбекского литературного языка». «Алишер Навоий», М—Л., 1946, стр. 104—110.

³ А. М. Шчербак. Грамматика староузбекского языка, М—Л., 1962, стр. 66.

⁴⁻⁵ А. Рустамов. Фонетико-морфологические особенности языка Алишера Навои, АДД, Таш., 1966, стр. 6; Э. И. Фозилов. Қадимги обидалар ва Алишер Навоий тили, Тош., 1969; Х. Дониёров. Эски ўзбек адабий тили ва қипчоқ диалекти, Тош., 1976. 94-бет; У. Санакулов. Исследование языка памятника XV в. «Муҳокамат-ул лугатайн» Алишера Навои.

изоҳ бериб, Навоий асарларида у қаерда ва қонда (қончида) маъноларида келганлигини кўрсатади:

Навоий қон ёши ичра фарқу ёри май ичиб доим,
Демишким, ризқ айлабдур, кўрунг мен қанда, ул
қанда.

Шунингдек, **дағи** (дағи — тағин, яна ва доғи маъносида), **нари** (нарироқ ва ўт маъноларида) сўзларининг сўз ўйини — ийҳом санъатида қўлланиши ва айтилиши ҳам очиқ **О (Ɔ)** унлиси ҳали алоҳида фонема даражасига кўтарилмаганлигини кўрсатади. Шунинг учун а фонемасининг варианты, бир кўриниши деб қараш мақсадга мувофиқ кўринади.

XIV—XVI асрлар ўзбек адабий тилида, демак Алишер Навоийда ҳам унлилар оҳангдошлигининг қаттиқ-юмшоқлик ва лаб оҳангдошлиги ҳодисаси сақланганлигини кўриш мумкин: **бардуқ** (бордуқ) — **кэлдук** (келдук), **йоға** (йўлга) — **козга** (кўзга); **тилим** — **көзум** (кўзум), **барым** (борип) — **көрүп** (кўруб) каби. Шу билан бирга сингармонизм ҳодисасининг баъзи ҳолларда бузила бошланганлиги ҳам кўзга ташланади: **вафосизларға** — вафосизларга, **одамилиғ** — одамилиқ, **келадурған** — келадурган, **кўрдунгуз** — кўрдунгиз, **сўзунгуз** — сўзунгиз, — **бўлдунгуз** — бўлдунгиз каби.

Навоий тили учун хос ундошларнинг қўлланишида мустақил лаб-тиш товуши **ф** ажралиб туради. Бу ундош аслида туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили учун хос товуш эмас. У ўзбек тилига форс-тожик тили орқали араб тилидан кириб келган. Навоий асарларида **ф** фонемасининг қўлланиши, унинг **п** товушига ўтмаслиги ва **п** товуши ўрнида **ф** ундошининг келиши кабилар ўзбек тилининг Самарқанд-Бухоро типигаги шеваларига яқинлашиб келишини кўрсатади: тупроқ > туфроқ, япроқ > яфроқ¹.

Деди: ол ганжу куй ишқин ниҳони?

Деди: туфроққа берман кимёни.

Заиф танда ғамингдин юз эски бўлгон доғ,

Ҳар эски доғ бу шох узра бир қуруқ яфроғ.

Шундай қилиб, Алишер Навоий адабий тили XIV—XV асрлардаги ўзбек адабий тилининг барча лексик, фонетик ва грамматик хусусиятларини тўла акс этти-

¹ Назар Ражабов. Навоий — олим ва мураббий. Самарқанд, 1971, 80-бет.

ради. У ўзбек шеваларига муносабати жиҳатидан бевосита қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлиги билан узвий равишда боғлангандир.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АДАБИЙ ТИЛ ВА
ЖОНЛИ СЎЗЛАШУВ ТИЛИ ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ
АКС ЭТИШИ

Навоий асарларининг тили бадий адабиёт тилининг энг яхши намуналарига киради. Чунки у бадий асарнинг жанри, мавзуи, мундарижаси, мақсади ва услуби талаблари асосида адабий тил доирасидан ташқарига ҳам чиқади. Айни замонда, унинг асарлари тилида адабий тилнинг ҳар икки кўриниши — оғзаки ва ёзма шакллари ўз ифодасини топган. Буни унинг кўпгина асарлари мисолида кўриш мумкин:

Кўзум чиқсун сени кўргунча мундоқ,
Кесилсин тил сени сўргунча мундоқ.

(Фарҳод ва Ширин).

Кўксум ярасини сўкма мунча,
Бағрим қонини тўкма мунча.

(Лайли ва Мажнун).

Сўзлашув адабий нутқи шаклининг яхши намунаси Фарҳод билан Хисрав мунозарасида ҳам очик кўринади:

Деди: қайдин сен, эй мажнуну гумроҳ?

Деди: мажнун ватандин қайда огоҳ.

Дедиким: ишқига кўнглунг ўрундур?

Деди: кўнглумда жондек ёшурундур.

Навоий халқ жонли тилини чуқур билган, халқ оғзаки ижоди намуналарини, унинг тили ва услубини пухта ўрганган. Унинг халқ тили ифода воситаларига қизиқшининг кучайиши ҳар доим ўз халқини бадий ижоднинг энг яхши асарлари билан баҳраманд қилиш ҳаракати қўшилиб кетган. Навоий жуда яхши тушунган ҳолда сўзлашув тилидан жуда ишончли, таъсирчан ва энг яшовчан унсурларни танлаб олади, уларни турли мавзулардаги асарларида, турлича матнларда, ҳар хил мақсадларда қўллайди. У халқ ҳаётининг ҳар хил хусусий томонларини тасвирлашда сўзлашув нутқидаги кундалик турмушга доир сўз ва иборалардан кенг фой-

даланади: *тўрлуғ, қўйчи, ялак, ёғин, қароғ, чақин, ушоғ, аёқчи оқ уй, бўрк, сўроғ, соғинмоқ, улук, кўзанақ, тўқум, ёқлиғ, қозчи, бўғузлағу* каби. Навоий асарларида сўзлашув нутқига оид сўз ва ибораларнинг қўлланиши тарихий хусусиятга эга. У кўпинча халқ қўшиқлари, қисса ва ривоятларидаги, бошқа шоирларда кенг истеъмолда бўлган тил воситаларини қўллайди. Шу сабабли улар халқ оммаси учун тушунарли бўлган: *қамуғ, осиг, тобуғ, билик, тамуғ, тегру, ўтру, илик, ёвуқ, улус, ўкта осиг* каби.

Чу бир-бирларига ёвушти иков,
Атову ўғулдек кучушти иков.

Навоий умумхалқ тилига хос тасвирий воситаларни адабий тилга киритиш билан бирга, ижтимоий нутқ услубларига доир турлича воситалар ва унсурлардан фойдаланишга ҳам жиддий эътибор беради. У дастлабки асарлариданоқ ўзининг моҳир бадий сўз устаси, халқ тилининг билимдони эканлигини кўрсатади. Бу жиҳатдан айниқса, унинг ёшлигида Лутфий билан учрашуви ва у Навоийнинг бир ғазалини юксак даражада баҳолаши характерлидир:

Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.

Навоий асарларида халқ тилига хос воситаларнинг бадий тарзда қайта ишланиши алоҳида аҳамиятга эга. У турли шеваларга хос сўзларни деярлик ишлатмайди, асосий диққатини умумхалқ тили луғавий бирликларидан, унинг туганмас бойликларидан тўғри ва санъаткорлик билан фойдаланишга қаратади.

Улуққа улуқча ато айласа,
Кичикка кичикча сахо айласа.

Бу хусусият унинг халқ қўшиқлари, лапарларига яқин услубда ёзилган асарларида яна ҳам очикроқ кўринади. Бу вақтда у халқ оғзаки ижодига хос сўзлар, шакллар, бадий-тасвирий воситаларни моҳирлик билан қўллайди:

Бир неча гул барги қабо, яли-яли,
Айлағали бизни адо, яли-яли,
Тузмоқ учун савти наво, яли-яли,
Жамъ бўлинг моҳи лиқо, яли-яли,
Бўлди қизиқ базм саро, яли-яли.

Еки

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Қим дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.

Шу асосда Навоий ўз асарларида ўзбек адабий тилининг оғзаки ва ёзма кўринишларига ҳамда сўзлашув тилига хос сўз ва иборалар, тасвирий воситаларни катта санъаткорлик билан қўллаган, улар асосида янги сўзлар, шакллар яратган, адабий тилни бойитган.

Шуни қайд қилиш керакки, албатта Навоий ўзининг бадий асарларини турк-ўзбек халқи учун, унинг бу асарлардан баҳраманд бўлишини назарда тутиб, халқ тушунадиган содда тилда ёзишга ҳаракат қилган. Аммо буюк истеъдод эгаси бўлган Алишер Навоий ўзининг барча шеърий ва насрий асарларини содда услубда яратишни лозим кўрмади. У ўз асарлари орқали замонанинг жуда муҳим ижтимоий-сиёсий ва илмий-фалсафий масалаларини кўтариб чиқди. Шунинг учун у катта адабиёт учун «олий услуб»да ёзишни муносиброқ деб ҳисоблар, ўз асарларида соддаликни ошириб юбормасликка ҳаракат қилар, шеърийатда бадий услуб соддалигини ҳаддан ошириб юборган шоирларни «кўп туркона айтур эрди», деб танқид қилар эди.¹ Навоийнинг ижодий, ижтимоий-сиёсий ва илмий фаолиятида, унинг барча асарларида китобий тил воситалари — нутқнинг нафислиги ва жозибадорлигини таъминловчи ажойиб ўхшатишлар, муболағалар, образли иборалар, бадий кучайтирувларнинг кенг қўлланиши ана шу услуб меъёрлари билан боғланган эди. Юқори бадий услубда асар ёзиш эҳтиёжи, ўз навбатида, бошқа тиллар унсурларини, айниқса арабча, форсча-тожикча шаклларни, сўз ва ибораларни кенг қўллаш зарурлигини ҳам тақозо этарди. Шу асосда у ўз асарларининг тилини анча мураккаблаштиради. Масалан, «Садди Искандарий» достонининг XIX бобида Искандарнинг тож-тахтдан воз кечиши, халқ илтимоси билан подшоҳликни қабул қилиши шундай баён қилинади: «Искандарнинг салтанат тожидин саркашлик қилиб, хилофат тахтидин аёқ тортқони ва Рум аҳли бошларин аёғига кўюб, унинг мақдамидин тахт поясин баланд қилиб, тож қадрин аржуманд қилганлари ва анинг адли айнининг қуёши била зулм шомининг хуффошин кўр этиб, жаҳонни ёрутқони ва зулм аҳлининг зулматдек олам юзидин қироқ тутқони».

Кўринадики, луғатларсиз ва маълум тайёргарлик-

¹ *Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Тошкент, 1980, 390-бет.*

сиз «юқори услуб»да битилган бу парчанинг мазмунини тушуниш анча қийин. «Юқори услуб» асосида яратиш эса ўша даврларда ёзувчиликнинг яхши фазилати ҳисобланган. Шунга кўра Навоий ҳам ўзининг барча насрий ва шеърый асарларини ана шу услубда яратган.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА АДАБИЙ ТИЛ УСЛУБЛАРИ

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тилини ривожлантириш соҳасидаги буюк хизматларидан бири адабий тил услубларини ишлаб чиқиши ва тартибга келтиришидир. У халқ тилининг битмас-туганмас бойликлари, имкониятларидан кенг фойдаланиш асосида ўз даври ўзбек адабий тилининг турли услубларини ишлаб чиқди. Навоий ўзининг бу соҳадаги ишини бутун ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва ижодий-илмий фаолияти давомида олиб борди.

Алишер Навоий дастлаб ўзбек тилининг адабий-бадий услубини тўлиқ шакллантирди ва ривожлантирди. Ўзбек адабиётида ўзбек адабий тилида назм ва насрий услубга хос ажойиб дурдоналар яратди. У дастлаб лирик асарлар ёзди. Унинг «Хазойин-ул маоний» асарига ғазал, мухаммас, рубоий, қитъа, фард, қасида сингари лирик турнинг ўн олти хил жанрида битилган шеърлар киритилган. Жанрларнинг ўзига хос услуб меъёрлари, тузилиши ва шакллари белгиланган юксак бадий бу асарларни ўзбек тилида ёзиш орқали Навоий она тилининг туганмас хазинасини, катта имкониятларини, хилма-хил тасвирий воситаларга бой эканлигини кўрсатиб берди. У ўзининг ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашларини сермазмун мисраларда ифода этди, айни замонда ўзбек адабиётида бу жанрларни яна ҳам ривожлантирди. Алишер Навоий китобий, адабий услуб билан бирга умумхалқ жонли сўзлашув тилига хос бетараф услубга оид сўз ва иборалардан ҳам моҳирлик билан фойдаланиш орқали ички руҳий кечинмаларни, нозик ҳис-туйғуларни ифода этувчи бадий юксак, содда, раво мисралар битади ва адабий тилнинг бадий-тасвирий воситаларини яна ҳам кенгайтиради:

Фироқ иситмаси андоқ танимдин ўт чиқарур,
Ки, ғар табиб илигим тутса, бармоғи қабарур.

Навоий бадий тасвирининг турлича йўллари ва услубларидан санъаткорона фойдаланади. Ухшатиш, сифат-

лаш, муболаға, зидлаш, инкор этиш каби бадий воситалар, поэтлик луғавий бирликларни усталик билан қўллаш асосида адабий-бадий услубнинг эстетик вазифасини, унинг образлилигини, бадийлиги ва таъсирчанлигини таъминлайди. Жумладан, инкор этиш ёки инкорни инкор этиш усули воситасида ошиқнинг ёрдан айрилишини кўнгилдан, балки жондан айрилиш билан қиёлайди:

Менмудур менким, кўнгулдин айрумен, жондин
дағи,

Оллоҳ-оллоҳ, не кўнгул, не жонки, жонондин дағи.

У ўз асарларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан кенг фойдаланади. Халқ мақоллари ва ҳикматли сўзлар, халқ таъбирлари ва ибораларини ижодий тарзда қўллайди, ўзи ҳам жуда кўп ҳикматли сўзлар, қуйма иборалар яратади:

Ишқинг ўтинки ёшурдум эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса, қилур марг аён.

Навоий бадий-лексик воситалардан ташқари, фонетик ва грамматик услубий воситалардан ҳам кенг фойдаланади. Қўмакчи ва юкламалар; турли аффикслар (кўплик аффикси, келишик ва шахс-сон аффикси каби)ни қўллаш асосида янги-янги услубий шакллар яратади. Масалан, феъл шаклларида кейин биргина -ло юкламасини келтириш орқали сўроқ-таажжуб, ажабланиш, афеусланиш, енгил шикоят сингари ҳис-туйғуларни баён этади:

Ошно ёрим яна бегоналиқ фан қилдило:
Вафо ваъда айлаб жафо айладингло!
Жафо ваъдасига вафо айладингло.

Кўплик қўшимчаси -лар воситасидан ноаниқ кўпликдан ташқари, ҳурмат, кучайтириш, таъкид, муболаға, ноаниқлик, ҳурматсизлик каби маъноларни ифодалашда ҳам Алишер Навоий асарларида маълум грамматик шаклнинг турлича услубий мақсадлар учун ишлатилганлигини кўриш мумкин:

Эрур маҳзун кўнгуллар зулмати зулфида зор
андоқ,
Ки, шоми ҳажрида ишқ аҳлидин ҳар сори
Ғамгинлар.

Бу каби лексик ва грамматик услубий воситалар Навоийнинг «Хамса», «Лисон-ут тайр» асарларида ҳам

катта санъаткорлик билан қўлланган. Шоир: «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Садди Искандарий» ва бошқа дostonларнинг ҳар бирида ўзига хос адабий-бадий услублар ишлатди, баён этилаётган воқеа-ҳодисаларнинг хусусиятига мос равишда тасвирий шакллари юзага келтирди. Сўзлашув нутқи унсурлари ҳам сингдирилган ҳолда адабий-бадий тилга хос «олий услуб»нинг энг яхши намуналарини яратди.

Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!

Деги: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!..

Еки:

Менга не ёру, не ошиқ ҳавасдур,

Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

Алишер Навоий ўзининг прозаик асарларида бадий тилнинг «юқори услуб» шакли, китобий адабий тил услубини яна ҳам такомиллаштиради, насрий тилга хос янги шакллар, грамматик воситалар яратади. У лексик воситалар ва имкониятлар билан бирга, грамматик услубий воситалардан кенг ва усталик билан фойдаланган. Жумладан, гап таркибида услублараро ёки бетараф услубга хос сўз ва ибораларни қўллаш, боғланишли ва эргаш сўзли бирикувларни бирга қўшиб ишлатиш асосида гап мазмунини кўчайтиради, бадийликни оширади: *«Аларнинг камолоти овозасини эшитиб, йироқ йўллар қатъ қилиб, муборак суҳбатларига мушарраф бўлурға келганлар аларни асҳоб аросида ғояти бетаайюнликдин мутлақо танимаслар эдиким, ўлтурур-қўпорда ва айтмоқ ва эшитмоқ ва емоқ ва киймоқда ўзлари била сойир мулозимлари аросида тафовут йўқ эрди»* («Хамсатул мутаҳаййирин»).

Шу асарнинг ўзида воқеа-ҳодисаларнинг хусусиятига қараб баён тарзининг мураккаблашиб борганини кўриш мумкин. Бу вақтда турлича оборотлар, фикрни изоҳловчи киритма сўз, бирикма ва гаплар, кучайтирув ва таъкид сўзлари келтирилади: *«Мирсарбараҳнаким, замон аҳлининг мутааййин хуш табъ ва зарифи эрди, фақирни мухотаб қилиб, бу байтға эътироз қилдиким: «агарчи сен бу байтда изҳори касри нафс қилибсен ва ўзунгни итга нисбат берибсен, аммо абнойи жинсга дағи ушбу нисбат воқе бўлбтур...»*

Кўринадики, Алишер Навоий ўзбек адабий тилида адабий-бадий баён услубини юксак даражада ривож-

лантирди, ҳам назм, ҳам насрнинг ўзига хос услуб шакллари яратди. Сўзлашув нутқи материаллари ва «юқори услуб»га хос баён тарзи асосида юксак бадий қимматга эга бўлган, жаҳон адабиётининг ажойиб дурдоналари ҳисобланган шоҳ асарлар ижод қилди. Ўзбек адабий тилини бадийят ва камолот осмонига кўтарди, латофат ва балоғат гавҳарлари билан безади.

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили услублари соҳасидаги буюк хизматларидан бири махсус иш юритиш ва расмий ҳужжатлар услубини, нома-мактублар услубини ҳамда илмий баён услубини ишлаб чиқиши ва тартибга келтириши ҳисобланади. Маълумки, XIV—XV асрларда маҳаллий туркий аҳолининг нуфузи жуда кўпайиб кетади, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида асосий мавқега эга бўлади. Бу ҳодисани Алишер Навоий ҳам қайд қилади.

Невчунки бу кун жаҳонда атрок
Кўптур хуштабъу софи идрок.

Ана шуни назарда тутган ҳолда Навоий подшоҳлик девонхоналари машваратларида, айниқса Ҳусайн Бойқарога, бошқа шоҳзодалар, ҳоким ва бекларга маслаҳат, илтимом ва насиҳат тариқасида ёзган нома ва мактубларида туркий-ўзбек тилини тарғиб қилади. Подшоҳлик ва аҳоли манфаатларига алоқадор фармон ва буйруқларни кенг халқ оммасига тезроқ етказиш мақсадида махсус иш юритиш ва расмий ҳужжатларни анъанавий форс-тожик тили билан бир қаторда туркий тилда ҳам олиб бориш зарурлигини кўрсатади ва буни амалга оширади. Навоий ҳар хил мактублар, ҳужжатлар, ҳукм ва фармонларнинг халқ тушунадиган тилда содда, раван ёзилишини қайд қилиб: «...ҳар турлук арзадоштким, юқори битилса, «наҳс ва таълиқ» хати била андоқ хоно (тез ўқиладиган) битилсаким, ўқурда ўқув кишига ташвиш етмаса, «туркча» хат (уйғур ёзуви) била худ асло битилмасаки, бу бобда қавле дағи бордур»¹ деб кўрсатади. Кўринадики, бу даврларда ҳукумат маҳкамаларида, девонхоналарда туркий тилда махсус иш юритиш ва расмий ҳужжатлар услуби анча тартибга келтирилган эди.

Алишер Навоий шоҳга йўллаган мактубларидан бирида салтанат ва эл-улус манфаатларини кўзлаб, под-

¹ Алишер Навоий. Муншоат. Асарлар, 13- жилд, 132- бет.

шоҳ бошлиқ барча вазиру амирлар эрталабдан девонда додхоҳлик билан шуғулланиши, элга зулм қилувчилар сиёсатга тортилиши лозим дейди. Қабулхона ташкил қилиниб, аркони давлатнинг мулк ва мол иши билан шуғулланиши, белгиланган бир кунда девон бекарларнинг халқ арз-додини эшитиши, кичкина бир ишдан ҳам катта музд — ҳақ олмасликлари зарур. Буюрилган ҳар бир ишнинг бажарилиши қатъий назорат қилиниши, махсус котиб девонда юз берадиган барча воқеалар, ҳукм ва ижроларнинг муддатини қайд қилиб бориши лозим. Мухрдор ва муншилар тамагирлик қилиб, мусулмонларнинг аризаларини кейинга сурмасликлари керак. Юқоридан келган барча ҳукмлар пайсалга солинмай бажарилиши, закотчиларнинг иши мунтазам текшириб турилиши зарур, бошқа жойлардан келадиган элчилар ва савдогарларга яхши, дўстона муносабатлар кўрсатилиши лозим. Навоий мамлакат ва халқ ҳаётининг турли соҳаларига доир иш ҳужжатларининг, фармон ва ҳукмларнинг қисқа, аниқ ва содда, халқ осонлик билан тушуна оладиган бўлиши лозимлигини таъкидлайди.

Шуни эслатиш керакки, Алишер Навоий амирлик, вазирилик ва ҳокимлик каби лавозимларда хизмат қилган даврларда ва умуман ўзининг бутун ижтимоий-сиёсий фаолияти давомида юқорида кўрсатилган талаб ва қоидаларга амал қилди, ҳар вақт мамлакат тинчлиги ва эл-улус осойишталигини ҳимоя қилди, бошқаларни ҳам шунга даъват қилди.

Навоийнинг кўрсатишича, туркий-ўзбек тилидаги нома-мактублар услуби барча талабларга жавоб бера оладиган даражада эмас эди: «... атроф иншосида ва бу аҳли идрок баён ва адосидаким, бировдин бировга руқъа (хат) ёзғай..., — алфоз латофатдин муарро (хони) ва тарокиби (таркиби) балоғатдин мубарро (бўш) эрди ва адоси рангни фиқаротдин (фақеълик — сермаънолик) намойишсиз ва мазмуни рангин абётдин аройишсиз ва муқобалада (қиёслаш) форсий алфознинг иншолари дилписанд ва макотиб (мактублар) ва имлолари аржуманд эрди. Хаёлға андоқ келдиким, турк алфозининг дағи руқъалари ҳамул мисол била битилгай ва бу тилнинг номаларин ҳам ўшул минвол (услуб) билан сабт этилгай»¹. Шу сабабли Навоий турк-ўзбек тилидаги нома-мактуб услубини ривожлантиришга, бу тилда ҳам

¹ Алишер Навоий. Муншаот. Асарлар, 13- жилд, 87- бет.

Форс-тожик тилидан қолишмайдиган даражада сермазмун, рангин хат ва иншолар битиш мумкин эканлигини исботлашга ҳаракат қилди, ўзи нома, мактубларнинг барча учун аржуманд бўлган энг яхши намуналарини яратди. Навоий ўз хат ва номаларининг қисқа ва мазмунли бўлишига, сўз бирикмаси ва гапларнинг содда, раво, тушунарли бўлишига алоҳида эътибор беради. Бу мактубларда кўтаринкилик, образлилик, бадийлик каби хусусиятларга эга бўлган «юқори» китобий услуб билан бирга сўзлашув нутқиغا хос шакллар, ибора ва бирикмалардан кенг фойдаланган: *«Қуллуқ арзадошт улким, ғарибнавозлигеким, бу афтодаға муъжиби сарфарозлиғ эрди, бандапарварлиғеким, бу шикастаға дилнавозлиғ берди, етишди»* (Муншаот). *«Қуллуқ дуодин сўнгра арзадошт улким, иноят нишони келди, иноят сўзлари маълум бўлди»* (Муншаот).

Навоий хат ва мактубларида китобий услубга хос ўхшатиш ва сифатлашлар, муболага ва истиора, бадий мувозийликлар, шунингдек киритма иборалар, бирикма ва гаплар кўп қўлланган: *Қуллуқ дуодин арзадошт улким, иноят нишониким, тўғроси учун қуёш олтуники фалак сўдафида ҳал қилиб эрди ва меҳри учун муштари юзига ҳумоюн алқаб ёзилиб эрди — етишди»*.

Мактуб ва номаларнинг кимларга ёзилганлиги билан боғлиқ равишда улардаги фикрни баён қилиш услуби ҳам ҳар хил бўлади. Жумладан, шоҳга, шаҳзодаларга ва юқори амалдорларга ёзилган мактубларда фикр ва мулоҳазалар ҳурмат ва эътибор қондалари асосида маслаҳат ва илтимос тарзида баён қилинди. Бу вақтда гапнинг кесми кўпинча феълнинг шарт майли шаклида ёки буйруқ-истак майли шакли билан берилади, унинг бажарилиши асосида келиб чиқадиган натижа, хулоса эса -ғай аффиксли келаси замон шакли билан ифодаланади: *«Яна улким, алассабоҳ ҳарамдин чиққач, девонда ўлтуруб, дудхоҳ сўрулса, дағи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллуқ қилилса, агар бир мазлумға бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоқ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларга муъжиби интибоҳ бўлса...»*. Мана бу эса шаҳзода Бадиуззамонга ҳам насиҳат-ўғит, ҳам маслаҳат, илтимос тариқасида битилган номанинг энг яхши намунаси: *«...бир нишонингизни келтурдилар, туғросида Мирзо отини битмайдурсиз. Сиздек оқил, хуштабъ мусулмонваш йигитдан мундоқ нималар раво бўлғайму? Агар бу нишонни билиб битибсиз, не ҳисоб била бўлуб-*

тур, агар мунши ё ғайр саҳв қилибдур, нечук ҳар нишонни ўзунгиз кўрмай бир ерга юборилғай?»

Навобий ўз мактуб ва иншоларини кўпинча бир рубой билан бошлайди ёки хулосавий рубой билан тугатади. Кўпгина номалар «Давлат бардавом ва саодат мустадом бўлсун», «қуллуқ арзадошт битилди», «Икки дунё давлати муяссар бўлсун, омин!», «Қуллуқ дуо била арзадошт битилди» каби хайрли дуо-олқишлар, эзгу орзу-истаклар билан якунланади.

Шундай қилиб Алишер Навобий ўзбек адабий тилида мактуб ва нома услубини тўла шакллантириш ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. «Муншаот» асарида хат ва номаларнинг мумтоз намуналарини яратди. Бу нома ва мактубларда олий услубга хос дабдабалилик, образлилик асосида баён қилиш, турлича киритма оборотларни келтириш орқали уларнинг тили маълум даражада мураккаблаштирилган. Шу билан бирга, халқ сўзлашув тилига хос шаклларни, сўз ва бирикмаларни моҳирона қўллаш асосида уларда услубий раванглик, соддаликни ҳам таъминлайди, шу асосда ўзбек адабий тилини яна ҳам бойитади, унинг тасвирий ифода воситаларини кенгайтиради.

Алишер Навобий ўзбек адабий тилининг илмий баён услубини шакллантирди ва тараққий эттирди. У буюк олим ва мутафаккир, улуғ луғатшунос ва атамашунос сифатида адабиётшунослик, тилшунослик, тарих, фалсафа каби қатор фанларга доир илмий атамаларни, илмий тафаккурга хос фикрни баён этиш услубини ишлаб чиқди.

Навобий барча илмий асарларида фикр баён қилиш тарзининг содда, раван бўлишига, мулоҳазаларнинг қисқа, аниқ бўлишига катта эътибор беради: *Шеъри шухрат тутти ва масал тарийқин бағоят яхши айтти.* (Мажолис-ун нафоис, 72). *Маснавийси пухта ва ғазалари раван эрди.* (46). *Бири «туюғ» дурким, икки байтқа муқаррардур.* (Мезон-ул авзон, 179). *Турк бу таърифни бу навъ адо қилибдур* (Муҳокамат-ул луғатайн, 112).

Илмий баён услубига хос гап қурилиши масаласи ҳам ҳамма вақт Навобийнинг диққат марказида турган. У гапларнинг содда, мазмунли, тушунарли бўлиши билан бирга уларда баён қилинган фикрларнинг мантикий боғлиқлигига катта эътибор беради, бунда турлича боғловчи ва ёрдамчи сўзлардан моҳирона фойдаланади: *Шеър ва муаммо иншо ва хатда асридаги бу фан*

аҳли мусаллам тутар эрди. (Мажолис-ун нафос, 19). Бу икки байтки, тожниси томдур, ҳая турк шуароси хос-сасидурки, сорда йўқтур ва муни туюғ дерлар (Муҳокамат-ул луғатайн, 113). Аммо мулоҳаза юритилган масалалар юзасидан умумий хулосалар баён этилганда, Навоий яна «юқори услуб» йўлидан боради, ҳар хил изоҳловчӣ сўз ва иборалар, мураккаб синтактик бирликлар ва шакллар қўллаш асосида баён тили ва услубини мураккаблаштиради: *Секкизинчи тажлис Султони соҳибқирон мажлисидурки, ани андоққи, ҳақидур, баён қилмоқ мумкин эрмас ва ул даъвога ақлким, мунсиф ҳакамдур, рухсат бермас* (Мажолис-ун нафос, 207).

Навоий ўзининг тарихшунослик, фалсафа, ҳуқуқшунослик, таълим-тарбия, дидактикага доир қатор асарларида шў фанларнинг ўзига хос илмий-услубий шакллари, тасвирий-баён усулларини яратади, уларни моҳирлик билан қўллайди. Жумладан, умумтарихий воқеалар баёнида ўзи яхши билган воқеа-ҳодисаларнинг тўғрилиги, аниқлигига тўла ишонган бўлса, фикрлар аниқ услубий шакллар орқали берилган, унинг ифодаси бўлган гап фаол қурилишли бўлиб, кесими феълнинг ўтган замон аниқ, ҳикоя ва давом шаклларида келади: *«Мавлоно Шарафиддин Яздий ... донишманд ва соҳибкамол киши эрди, ... ўз замони салотини қошида мукаррам эрди»*. (15- жилд, 165-б)

Ўзи жуда аниқ бўлмаган, маълум манбалар асосида аниқланган воқеа-ҳодисалар эса умумий ноаниқ тарзда баён қилинади. Бу вақтда «дерлар», «айтибдурлар», «хабар берурлар» сингари кириш сўз ва бирикмалар ишлатилади. Гапнинг кесими эса феълнинг ўтган замон эшитилганлик шакли билан ифодаланади: *Абдуллоҳ Муборак — ани уламонинг шаҳаншоҳи дер эмишлар. Вужуд шуржоатида замонасининг яғонаси эрмиш* (15-жилд, 75-бет). *Тасаввуфда дерларки, Хожа Сайиниддин турк шогирдидур* (15- жилд, 165-бет).

Навоий тасаввуф фалсафасига доир фикрларини, одоб-ахлоқ, таълим-тарбияга оид қарашларини жуда бой ҳаётӣ тажрибалари ва кузатишларининг, турмуш воқеаларининг чуқур таҳлили ва умумлашмаси асосида яратилган чуқур мазмунли содда ва тушунарли, ғоят ибратли ва таъсирли байтлар, жумлалар орқали ифода-лайди. Бу байтлар, тўртликларнинг кўпи ҳикматли сўзлар даражасидаги умумлашмалар, одоб-ахлоқ ҳақидаги хулосалардан иборат:

Онларнинг оёғи остидадур
Равза жаннату жинон боғи.
Равза боғин висолин истар эсанг,
Бул онанинг оёғи туфроғи.

(15- жилд, 61- бет)

Ҳар кимки чучук сўз элга изҳор айлар,
Ҳар нечаки ағёр дурур ёр айлар.

(15- жилд, 58- бет)

Алишер Навоий ўзининг кўпгина асарларида турли соҳаларга доир луғавий услуб шакллари ривожлантиради. Масалан, «Хамсат-ул мутаҳаййирин «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер»», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад каби бадий очерк хусусиятига эга бўлган биографик-бадий асарларида ўзбек адабий тилининг ўз даврига ҳоёижтимоий-публицистик услубини ривожлантиради. Бу асарларда буюк тожик шоири ва мутафаккири Жомий, шоир ва маърифатпарварлар Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳаёти ва фаолиятига оид ибратли ва қизиқарли воқеалар, фактларни баён қилиш асоенда инсонийлик, дўстлик, эл-улус манфаатини кўзлаш, маърифатпарварлик каби ўз қарашларини ҳам акс эттиради.

«Муҳокамат-ул луғатайн», «Маҳбуб-ул қулуб», «Мезон-ул авзон», «Вақфия», «Насоим-ул муҳаббат» каби қатор асарларида Навоий ўзбек тилида касб-ҳунар, мутахассисликка доир кўплаб сўз ва атамаларни келтиради, улардан турлича услубий мақсадларда фойдаланади ва касб-ҳунар услубини ривожлантиради.

Шундай қилиб, Навоий бутун ҳаёти давомида ўзининг адабий, ижтимоий-сиёсий ва илмий фаолияти билан ўз халқига хизмат қилди, ўз халқи маданияти ва адабиётини юксак даражада ривожлантирди, ўзбек адабий тилини янги тараққиёт босқичига кўтарди, уни хилма-хил янги луғавий бирликлар ва грамматик шакллар билан бойитди. Ўзбек адабий тилининг ижтимоий нутқ услуби, адабий-бадий, илмий баён, ижтимоий-публицистик, расмий ҳужжатлар ва нома-мактублар сингари услубларини ишлаб чиқди, ривожлантирди, янги услубий шакллар билан бойитди.

НАВОИЙ АСАРЛАРИНИНГ ТИЛИ ВА УСЛУБИ

Алишер Навоийнинг барча асарлари ўзбек адабий тилига, айниқса бадий адабиёт тилига асос солувчи

аҳамиятга эга бўлди. Унинг шеърий ва насрий ижодида ўзбек тилининг бутун бойлиги ва қудрати, жуда катта имкониятлари, хилма-хил ихчам грамматик шакллари ва адабий-бадий воситалари ўзининг тўла ва аниқ ифодасини топди. Шунини айтиш керакки, шеърий асарларнинг тили билан насрий асарларнинг тили тўла равишда бир-бирига ўхшаш бўлмайди. Шунга кўра уларнинг ҳар бирини алоҳида баён қилиш мақсадга мувофиқ кўринади.

Навой ўзининг барча асарларида фикрнинг, тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар баёнининг аниқлигига, тўғрилиги ва қисқалигига катта эътибор беради:

Киши чинда сўз деса зебодурур,
Неча мухтасар бўлса аълодурур.

Одатда шеърият тили ўзининг бадий безалганлиги билан, махсус бадий бўёқлар ва бадий, луғавий бирликларнинг кенг қўлланиши билан ажралиб туради. Бу хусусият Навойнинг лирикасида ҳам, эпик асарларида ҳам бирдай кўзга ташланиб туради. Навой дастлаб асосий диққатни асарнинг бадийлигига, мазмун билан шаклнинг мутаносиблигига, ифоданинг кучлилиги ва тасвирнинг аниқлигига қаратади. Бунинг учун у тилининг барча тасвирий-бадий воситаларидан кенг фойдаланади ва шу орқали кучли таъсирчанликка, ифодалиликка эришади, ҳаяжонлилиқ ва жоълиликни таъминлайди.

Қоши-ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин!?

Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин!?

Навой ҳар бир ғазалнинг, рубой, қитъа ва туюқнинг юксак адабиёт асари бўлиши учун жуда катта куч сарф қилади, умумхалқ тили бойликларини моҳирлик билан ишлатиш орқали мураккаб фалсафий мушоҳадаларни, нозик фикрлар, ҳис-туйғуларни, кишининг турлича руҳий ҳолатини акс эттиради, шулар асосида чуқур мантиқий хулосалар чиқаради:

Фурқат ичра шарбати лаълинг висоли кам бўлур,
Гарчи дерлар: талх дарёда чучук сув ҳам бўлур.

У юқори бадий услуб тлабларига мос равишда ажойиб ўхшатиш ва сифатлашлар, истиора ва мажозлар, муболаға ва киноялар яратади. Бундай бадий тил воситалари эса унинг асарларида юксак бадийликни, шаклнинг мазмунга мувофиқлигини таъминлайди, ба-

дий тасвирни кучайтиради, тил ва услубнинг содда, аниқ, раvon бўлишига хизмат қилади.

Мисоллар:

Ухшатиш:

Кўзунг сарфитнайи олам тушуптур,
Қошиңгдек бир янги ой кам тушуптур.

Сифатлаш:

Телба кўнглум нўясига анбарин бандинг илож,
Хаста жоним заъфига лаъли шакархандинг илож.

Истиора:

Ул қуёшим, кўнглум ичра ҳажрининг озоридур,
Жоним олса ҳам, кўнгул жон бирла миннатдоридур.

Муболаға:

Фироқ иситмаси андоқ танимдйн ўт чиқарур,
Ки, гар табиб илигим тутса, бармоғи қабарур.

Навоний ўзбек тили луғатидаги оддий, бетараф луғавий бирликларни ва оҳанг воситаларини шу қадар усталик билан қўллайдики, бунинг натижасида чиройли ўхшатиш, сифатлаш ва истиораларсиз ҳам нозик ҳис-туйғуларни, кечинмаларни аниқ, раvshan ифодалайди, сўроқ-киноя, сўроқ-таажжуб, сўроқ-тасдиқ каби воситалар орқали кучли, бадий ўйноқи мисралар, байтлар тузади, янги-янги сўз ўйинлари, бадий тил воситалари яратади, адабий-бадий тилнинг қудратини намоёиш этади:

Сарв узра гул бутмаса, қад узра рухсори недур?
Жон агар ширин эмас — лаъли шакарбори недур?
Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимга кеча тонг отқунча уйқу келмади.

Навоний ўз асарларида шеърийат тилини халқ тилига, адабий тилга яқинлаштиришга ҳаракат қилади. Ўзига-ча яратилган адабиёт, адабий анъаналардан, халқ оғзаки ижодиёти намуналаридан ижодий тарзда кенг фойдаланади, халқ қўшиқлари сингари содда, тушунарли, раvon, мусиқий ғазаллар яратади. Эски туркий тилга хос сўз ва иборалардан ҳам кенг фойдаланади.

Лиқо мумкин эса учмоқ тамуғдин қочмаким,
бўлмас,
Қишига ҳеч мақсуде муяссар чекмайин эмгак.

У халқ ижодиёти асарларига хос бадий-тасвирий тил воситаларига, халқ таъбирлари, мақол ва ҳикматли сўзларига катта эътибор беради, улардан фойдаланиш асосида ўз ғазалларининг бадийлигини, тасвир, ифода кучини оширади, мазмунини кучайтиради, пурмаъно умумлашмалар, хулосалар чиқаради:

Эй, Навоий, бода бирла хуррам эт кўнглунг уйин,
Не учунким, бода келган уйга қайғу келмади.

Юз очиб, билдирди қад бирла сочи тенг эрканин,
Зоҳир улғондек туну кун тенглиги наврўздин.

Фурқат ичра шарбати лаълинг висоли кам бўлур,
Гарчи дерлар: талх дарёда чучук сув ҳам бўлур,

Тўқуб май муҳтасиб, мен йиғладим, лекин ул ус-
рукка

Сув келтурмак ҳамону кўза синдурмоқ ҳамон эр-
миш.

Навоий ўзининг ахлоқий-таълимий, ижтимоий-сиёсий қарашларини, бой ҳаётий тажрибаларини умумлаштириш уларга яқун ясаш асосида яратган «Маҳбуб-ул қулуб» асарида ахлоқ-одоб, фан ва маданиятнинг ривожланиши, халқнинг осойишталиги ва бахт-саодати масалаларига доир ўз ақидаларини, мулоҳазаларини баён қилади, халқ мақоллари негизда ўз ҳаётий тажрибаларининг умумлашмаси сифатида жуда кўп мақоллар ва ҳикматли сўзлар яратади: «Чин сўз мўтабар, яхши сўз мухтасар», «Тилга ихтиёрсиз-элга эътиборсиз», «Тилига иқтидорлиғ-ҳакими хирадманд», «Қиймати оз-ҳурмати оз», «Хуб йиртиқ тўн била ҳам хуб, гул ямоғлиқ чапони била маҳбуб», «Яхшидин ёмонлар ҳам ёмонлиғ кўз тутмас», «Сувнинг мазаси муз била, ошнинг мазаси туз била, одам яхшилиғи сўз била», «Билмаганин сўраб ўрганган олим, орланиб сўрамаган ўзига золим», «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур», «Оз деган оз янглишур, оз еган оз йиқилур», «Айтур сўзни айт, айтмас сўздан қайт» ва бошқалар. Бу ҳикматли сўзларнинг кўпчилиги халқ мақолларига айланиб кетган.

Навоий шеърят тили билан бирга ўз насрий асарларининг тилига ҳам катта эътибор беради, кўпинча содда гапларни қўллайди, насрли фикрни содда, аниқ, тушунарли баён этишга ҳаракат қилади. Бунинг учун у кўпинча қисқа-қисқа, содда гаплардан фойдаланади:

Алар мавлоно Соғарий била кўп мутояба қилурлар эрди. У доғи Самарқанд сугдидиндур. Абубакр Барак шогирдидур. Анга отасидин йигирма минг дирам мерос қолди.

Шеърятда бўлганидек, насрда ҳам Навоий фикрни аниқ, равон, ифодали баён этиш мақсадида ҳар хил кучайтирувчи сўз ва бирикмаларни, таъкидловчи киритма сўз ва ибораларни кўп қўллайди, воқеа-ҳодисаларни бир-бирига қиёслаш учун чиройли ўхшатишлар яратади: Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур, балки улар шажарнинг муфид самаридур. Эҳсон сифати саодати абад бил, фитна ва офат яъжуки дафъига сатт бил. Тил ва кўнгул хуброқ аъзодурлар инсонда; савсан ва ғулча марғуброқ рафъиндур бўстонда.

Навоий насрий асарларида ҳам кўп ҳолларда сўзларнинг қофияланиб келишига катта аҳамият беради, яъни насрда назм яратади. Бу билан тасвирда бадийликни кучайтиради, баён қилиш, ифодалаш кучини оширади, услуб равонлигини таъминлайди: ҳар кимки, сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғон уёлғон, Хўп йиртиқ тўн била ҳам хўб, гул ямоғлиқ чапони била маҳбуб. Кўп дегувчи, кўп егувчи — тамуғ тўрига ошуқуб кетгувчи. Йигитлик умр гулшанининг баҳоридур ва ҳаёт шабистонининг наҳори. Инсоннинг зебу раънолиғи андин ва башарнинг тобу тавонолиғи андин.

Шуни эслатиш керакки, Навоийнинг насрий асарларида ҳам юқори услуб учун хос бўлган мураккаб синтактик бирликлар — турлича таркибли қўшма гаплар, изоҳловчили оборотлар, ҳар хил муболаға, сифатлаш ва ўхшатишлар орқали бадий таъсир кучи оширилган сўз бирикмалари ва гаплар жуда кўп учрайди. Бу хилдаги синтактик бирликлар Навоий асарлари тилининг бўёқдорлигини, бадийлигини оширади, тасвирий-бадий тил воситаларидан турлича услубий мақсадларда кенг фойдаланганлигини кўрсатади: Сайид Ғиёским, ул боғнинг таъмири ва боғбонлиғи анга мутаайин эрди, йўлда йўлуқтиким, арабаларға улуғроқ сарф йиғочларин боғлардин сотун олиб, кўнғариб юклаб, «Жаҳоноро» боғига элтадур эрди. Алар дер эрдиларким, дунё жоҳининг мастлиғи чоғир мастлиғига ўхшамаским, чоғир мастлиғи ичган кунидур, аммо жоҳ мастлиғи агар соҳиб жоҳ йиллар жоҳ устидадурким, мастдур, анинг махмурлиғи жоҳдин маъзул бўлғонидадур.

Навоий баён қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг хусусиятига қараб турлича услубий, грамматик шаклларни қўллайди. Жумладан, бирор воқеанинг бўлган-бўлмаганлигига ўзи гувоҳ бўлса ёки муайян далиллар орқали тўла аниқланган бўлса, ўтган замон аниқ феъл кесимли ёки от кесимли қатъий тасдиқ гаплар орқали берилади: —**уш суҳбат ва ширин калом киши эрди ва қироат илмин яхши билур эрди. Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлубтур, аммо шуҳрат тутмабдур. Бу фақир борасига кўп илтифоти бор эрди ва фотиҳалар ўқур эрди. Самарқанд ақобиридиндур.**

Воқеа-ҳодисаларнинг амалда бўлганлиги муаллиф учун ноаниқ бўлса, айрим манбалардан олинган фактлар, далилларни ифодалашда баён услуби ҳам шунга мос равишда гумон-ноаниқлик ва эшитилганлик шакллари билан берилади: **Сайид Носир Хисрав — Бадахшон Кўҳистонида бўлар эрмиш. Бағоят муртоз киши эрмиш. Шеъри яман эрмас эрқандур. Аммо қазмда таъби ҳажв ва ҳазл сари мойил эрқандур. Адиб Аҳмад ҳам турк элидин эрмиш. Ани уламонинг шаҳаншоҳи деб эрмишлар.**

Юқорида қайд қилинганидек, Навоийнинг адабий тили у яшаган даврдаги умумхалқ ўзбек тилининг ўзи эди. Бу адабий тилнинг таркиби унинг улугъ бойлиги, фонетик ва грамматик қурилиши анча илгарироқ шакланган эди, ўзининг лексик, фонетик ва морфологик хусусиятлари жиҳатидан ҳозирги ўзбек адабий тилига яқин бир шаклда ташкил топган эди. Бу адабий тилнинг фонетик тизимида айрим ўзгаришлар юз беради: **и, м** товушлари қатъийлашади. Сингармонизмнинг танглай уйғунлиги ва лаб уйғунлиги ҳодисалари (**бордук, келдук, йўлга, кўзга, яхшироқ, кичикрак, кўзум, тилим каби**) гарчи сақланган бўлса ҳам, аммо лаб оҳангдошлигининг бузила бошланганлиги ҳам кузатилади: **Кўрдунгуз — кўрдунгиз — кўрдингиз, сўзунгуз — сўзунгиз — сўзингиз, кўзумнинг — кўзимнинг, ўлтурмиш, кўрмиш каби.**

Ўзбек адабий тилининг луғат тартиби асл туркий сўзлар билан бирга араб, форс-тожик тилларидан қабул қилинган жуда кўп янги ўзлаштирама сўзлар билан бойийди, бу сўзлар жуда кўп қўлланади. Ўзбек адабий тилининг морфологик ва синтактик қурилиши ҳам ҳозирги ўзбек адабий тилига яқин тарзда расмийла-

шади, унда ягона умумий адабий грамматик шакллар юзага келиб, такомиллаша бошлайди, бир хилликка томон тараққий этиш йўналиши тезлашади. XIV—XV асрлардаги ўзбек адабий тилига хос бу хусусиятлар Навоий тилида, унинг асарларида ўзининг тўла ифодасини топди. Шу билан бирга бу луғавий бирликлар, фонетик ҳодисалар ва грамматик шакллар Навоий асарларида қайта ишланди, сайқал топди, такомилга эришди, хилма-хил янги бадий-тасвирий воситалар билан бойиди, уларнинг турлича услубларда қўлланиш даражаси яна ҳам кенгайди.

Шуни эслатиш керакки, юқорида айтилганлардан ташқари, унда бевосита Навоий асарларининг тили учун хос бўлган хусусиятлар ҳам учрайди. Буларнинг энг муҳимларига қуйидагилар киради:

Қаратқич келишиги шаклидаги отлар гапда кесим вазифасида келади. Бу кўпинча содда гапларда учрайди: Бу туркча матлаъ ҳам анингдур. «Қабул исмига бу муаммо анингдур. Алар дебдурларким — Боғча Шайхимнинг эрмас, Алишернингдур, ул эътироз қилмағусидур».

Борадур эрди шакли ўтган замон давом феъли маъносига (борар э(р)ди) қўлланади: Бир панжшанба кун и алар хизматида Гозургоҳдин қайтиб келадур эрди. Бир кун фақир алар хизматида эрдим. Анварий қасойиди бобида сўз ўтадур эрди. Яна бир кун фақир алар хизматида борадур эрдим.

-моқ аффиксли ҳаракат номининг бўлишсиз шакли кўп учрайди: ... ул қилгонни тилга келтурмамоқ ва оғизга олмамоқ ва ул кишига миннат қўймамоқ ва анинг юзига солмамоқ. Оз демоғи носих ва демамоғи муслиҳ. Қобилга тарбият қилмамоқ зулдур.

Навоий асарларида -турган (-тургон// дурган) аффикси орқали ясалган янги сифатдошлар қўлланади: Хушгўйким, сўзни рифқ ва мусово била айтгай, кўнгулга юз ғам келадургон бўлса, анинг сўзидин қайтгай. Дағи келиб, ҳузур била қиладургон ишлариға машғул бўлурлар.

Бу аффикс аслида «турмоқ» кўмакчи феъли билан -ган -(ған) аффиксининг қўшилиб кетиши натижасида пайдо бўлган, замон ва маъно жиҳатидан фарқ қилган сифатдош ясовчи янги аффикс бўлиб, ўзбек адабий тилида XIV—XV асрлардан бошлаб қўлланади. Бу шакл асосан аниқловчилик вазифасида келади, ҳа-

ракат ва ҳолат-белгининг нутқ сўзланаётган пайтда юз бериб, ундан кейин ҳам давом этганлигини ифодалайди: сўзум узалди ва адо қиладурган мақсудим йироқ қолди. Фарҳод тилсимни очиб, дунёни кўрсататургон жомни қўлга келтургони. Қаттиқ аҳволимга йиғлайдургон элни дема дўст.

Навоий ва бошқа шоирларнинг асарлари орқали ўзбек адабий тилига ўтган -тургач аффикси узоқ тарихий тараққиёт жараёнида юз берган ўзгаришлар натижасида -диган шаклига келиб қолади (чоғиштиринг: -турган // -турган > -дурган // дурган > | -тирган // тирган > -дирган // -дирган > -диган // диган. Бу шакл келишик ва эгалик аффиксларини олиб, турли вазифаларда келади: ... алар хизматиға борадургонда, ёри азизим Шайхим Суҳайли йўлда йўлуқти, қаён борадурганни билгач, ҳамроҳ бўлди. Кўнгулга юз ғам келадургон бўлса, анинг сўзидин қайтгай.

Чурук сўнгакларим улкан қуюн аро хошок,
Бошинга эвлурадурган таним ғубори билә.

Навоий асарларида табуғ, камуғ, ёвуқ, тамуғ, осиг, ариғ, билиқ, тегру, ўтру, ўкта (беҳуда сўз), тануғ, улус, илик, чопқун, усрук, ушоғ, эв, иккинч, учукч, аритмоқ, аёқчи каби эски шакллар, луғавий бирликлар ҳам анча кенг қўлланган:— Бир-икки кун мунда турдик (турсин). Биз миқдоре мулоҳаза қилади.

Анга тегруким, Қайқубоди гузин
Жаҳон мулкига бўлди маснаднишин.

НАВОИЙ АСАРЛАРИДА БОШҚА ТИЛЛАРНИНГ УНСУРЛАРИ

Навоий ўзининг бутун адабий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти давомида она тилида катта адабиёт, форс-тожик тили билан мусобақа қила оладиган даражада юқсак бадий асарлар яратиш, турк-ўзбек тилини ривожлантириш, унинг бой имкониятларини очиб бериш учун тинмай ҳаракат қилди. У «юқори» баён услуби талабларидан келиб чиққан ҳолда араб ва форс-тожик тиллари унсурларидан, айниқса, луғат бойлигидан, шунингдек грамматик шакллари, бадий тасвир воситаларидан кенг фойдаланди ва ўзбек адабий тилини бойитди.

Юқорида эслатиб ўтилганидек, Навоий ўз асарлари-

да жонди халқ тилига хос шакллар, сўз ва ибораларни кўп қўллайди:

Ато ўғлига йиғлабон: ҳой-ҳой!

Қизига ано тортибон: вой-вой!

Шу билан бирга шоир арабий иборалар, форсча-тожикча сўз ва бирикмалардан ҳам самарали ва ўринли фойдаланди.

Навоий ижодида араб тили муҳим ўрин тутади. Шунини эслатиш кифояки, Навоий асарларининг кўпчилиги арабча ном билан, сўз ва иборалар билан аталади: «Хазойин-ул маоний», «Наводир-уш шабоб», «Ҳайрат-ул аброр», «Лисон-ут тайр», «Мажолис-ун нафойис», «Арбаин», «Мезон-ул авзон», «Маҳбуб-ул қулуб» каби.

Навоий асарларида жуда кўп сўзлар, луғавий бириклардан ташқари, кўплаб арабий иборалар, бирикмалар ва алоҳида гаплар кенг ишлатилган: холлоқ-ул маоний — маънолар яратувчиси, шайх-ул машойих — шайхлар шайхи, айн-ул ҳаёт — ҳаёт чашмаси, баҳрун нажот — қутулиш денгизи, алас-сабия — баб, баробар, ас-саёҳату бил қулуби — саёҳат дил билан бўлади, дома ҳаётуху — унинг умри узоқ бўлсин, каш шамси нисфан-наҳор — кун ўртаси пешин қуёшидек каби. Навоий бундай арабий ибора ва бирикмалардан турлича услубий мақсадларда самарали фойдаланади.

Навоий асарларида араб тилига хос қатор грамматик шакллар ҳам учрайди. Жумладан, отларда кўпликнинг қуйидаги адабий шакллари қўлланади:

1. — айн аффикси орқали ясалган жуфт кўплик шакли: фид дорайн — икки дунёда, қуррату айнинли — иккимизнинг кўзимиз нури, луғатайн (Муҳокамат-ул луғатайн) — икки луғат муҳокамаси, зулфайн — икки соч ўрими каби.

2. — ин аффикси билан ифодаланган кўплик шакли: салотин, муслимин, мутаҳаййирин.

3. — от аффикси орқали ясалган кўплик шакли: ҳаракот, калимот, мақолот, хаёлот, зулумот, муқаддимот, баракот каби. Бу шакллар кўплик аффиксини (-лар) ҳам олиб келади: ҳаракотлар, мақолотлар. Ҳаракотлари тузуксиз сўзларидек ва калимотлари ҳашв ва маҳалсиз нозларидек.

4. Араб тилига хос сўзларнинг ички флексияси воқитасида ва қўшимча ҳарфлар орттириш орқали ясалган «синиқ кўплик» шакллари шуаро, вузаро, фуқаро

(фақирлар), ҳукамо, ашъор, асҳоб (дўстлар), мадо-
рис масоҷид, атиббо, қулуб, афъол каби.

Навобий форс-тожик тилига ва адабиётига чуқур ҳурмат билан муносабатда бўлади, унинг бой тажрибаларидан ўрганеди, ундаги чиройли тасвирий воситалар, ихчам, равон, бадий қучли иборалар ва бирикмалардан ўз асарларида фойдаланади, уларни ўзбек адабий тилига олиб киради. Навобийнинг бир қанча асарлари форсча-тожикча ёки арабча-тожикча шаклдаги атамалар билан юритилади: «Холоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Тарихи мулки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» каби. Унинг асарларида қўлланган жуда кўп форсча-тожикча луғавий бирликлар, чиройли ибора ва бирикмалар турлича услубий вазифаларни бажаради.

Хирмани рухсориға солмиш майи гулнори ўт,
Ўйлаким, гул хирманига оташин рухсори ўт.

(*Ғаройиб*).

Навобий асарларида, айниқса шеърятда қўлланган аниқловчили бирикмаларнинг аксарияти форсча-тожикча изофалардан иборат: **насим** субҳ, **шоми** ҳижрон, **бути** ширин калом, **холи** мушкин, **водийи** ҳажр, **бодайи** васл, **соқийи** гуландом, **асири** ғам, **шаҳзодан** номдор каби.

Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ,
Енимда рафиқи дилнавозим йўқ.

(*Ғаройиб*).

Навобий асарларида нахлқомат, абрмонанд, баландмаком, девонакирдор, паришонрўзгор, баҳртимсол, дарёнасаб, жаҳонпахлавон, болқушой, дарознафас сингари қўшма сўз ва ибораларни, шу сўзлар асосида ҳосил қилинган мардафканлиғ, дostonоролиқ, гавҳарнисорлиқ, далиловарлиқ, гириҳкушойлиғ, барқгомлик, дирампошлиқ, жаҳонсўзлуқ, мубаризафканлик каби янги сўзлар, мураккаб ясалмаларни кўплаб учратиш мумкин.

«Алишер Навобий асарлари тилининг изоҳли луғати»нинг VI жилдида Навобий асарларида қўлланган барча сўзларнинг индекси берилади. Бу индексда жами 15052 сўз ва ибора келтирилади. (210 та арабий бирикмалар ва иборалар бунга кирмайди.) Бу сўзларнинг нисбий қўлланиш даражасини таҳлил қилиш на-

тижалари қуйидагиларни кўрсатди: Соф туркча сўзлар 2405 та, 16,02 фоиз.

Бошқа тиллардан (асосан араб ва форс-тожик тилларидан) қабул қилинган ўзлаштира сўзлар 11305 та 74,85 фоиз.

Ўзбек тили аффикслари орқали ўзлаштира қатламдан ясалган янги ясалмалар 1352 та, 9,13 фоиз.

Шунинг эслатиш керакки, Навоийнинг она тилида катта адабиёт яратиш йўлидаги буюк мақсадни амалда ижро этиш, шубҳасиз, ёзувчидан «олий услуб»да асарлар ёзиш зарурлигини талаб қилар эди. Бу эса она тилининг бой хазинасидан ташқари, араб ва форс-тожик тилларининг бойликларидан гўзал тасвирий ифода воситаларидан самарали фойдаланишни, чиройли истиора, киноя ва ўхшатишларни турлича услубий мақсадларда қўлланиш лозимлигини ҳам (тақозо этар эди) Араб ва форс-тожик тилларини, уларнинг бойлиги ва нозик қирраларини мукамал ва чуқур билган Навоий бу талабларни яхши тушунар эди. Демак, Навоий асарларида араб ва форс-тожик тиллари унсурларининг кўп ва хўб қўлланиши аввало адабий-бадий услуб билан, «катта адабиёт учун муносиброқ ҳисобланган» «юқори услуб»да бадий жиҳатдан юксак асарлар яратиш талаблари билан, шунингдек унинг бу тилларни жуда чуқур ва яхши билганлиги кабилар билан изоҳланади.

НАВОИЙНИНГ ТИЛ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Буюк шоир ва адиб, улуғ мутафаккир олим Алишер Навоийнинг адабий, илмий, ижтимоий-сиёсий фаолиятида умуман тилларга, хусусан она тилига муносабати алоҳида ўринни эгаллайди. У деярли барча асарларида ўзининг тил ҳақидаги қарашларини, она тилини ривожлантириш, унинг бойлиги ва гўзаллиги ҳақидаги, ўз халқини ана шу тилда ёзилган ғоявий-бадий юксак асарлардан баҳраманд этиш ҳақидаги ғояларини, фикр-мулоҳазаларини баён этади. Умрининг охирларида эса ўзининг бу соҳадаги бутун фаолиятини умумлаштиради ва илмий-тарихий жиҳатдан катта қимматга эга бўлган «Муҳокамат-ул луғатайн» («Икки тил луғати ҳақида муҳокама») асарини ёзади.

Навоийнинг лисоний қарашларидан энг муҳимла-

ри тилнинг келиб чиқиши, унинг ижтимоий моҳияти, тил ва тафаккурнинг умумий масалалари, мазмун билан шакл бирлиги кабилардир.

Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин,
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Бу сатрлар Навоийнинг тил ҳақидаги асосий ғоясидир. Унинг фикрича, тафаккур ва тил бир-бири билан боғлиқдир. Инсон қалби-тафаккури дарёдир, сўз эса қимматбаҳо тошдур, сўзловчи эса ғаввос — тафаккур дарёсидан дур терувчидир: «... сўз дурредурким, анинг дарёси кўнгулдур ва кўнгул мазҳаредурким, жомий маонийи жузв ва «қулдур». Унинг тушунишича, мазмун, маъно бирламчи, шакл, сўз эса, иккиламчи, маънонинг ифодасидир: «Аммо чун алофоз ва иборатдин мурод маънидур ва мазкур маҳлуқотдин мақсуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён сўз анинг сўзиндадур ва такаллум анинг каломида борур». Шунинг учун «маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фаҳм бўлур». Дурнинг қиймати турлича бўлгани каби сўз ҳам ҳар хил бўлади, «шарифдин ўлган баданга руҳи пок етар, касифидин ҳаётлиқ танга захри ҳалок ҳосияти зуҳур етар». Шу асосда Навоий тилнинг ижтимоий хусусиятини, у мазмуннинг ифода воситаси эканлигини, маданият ва маърифатнинг ривожига хизмат қилишини кўрсатади. У тил доим ривожланиб боради, тиллар бир-бирига таъсир қилади, бир-бирини бойитади, деб қайд қилади. Шунга қарамай, Навоийнинг тил ҳақидаги қарашларида, айниқса тафаккур билан тилнинг муносабати, тилларнинг пайдо бўлиши, уларнинг ўзаро бир-бирига таъсири ва бойитиши каби масалаларда бир қатор чекланганлик ва зиддиятлар, қарама-қарши мулоҳазалар учраб туради.

Навоийнинг тилнинг луғат бойлиги, луғавий бирликларини турлича услубий мақсадларда қўллаш ҳақидаги фикрлари муҳим аҳамиятга эгадир. У икки тилнинг луғатини бир-бири билан қиёсий тарзда ўрганар экан, форс-тожик тилида муқобили бўлмаган кўплаб ўзбек сўзларини келтиради. Бунинг учун дастлаб феълнинг 100 та ҳаракат номи шаклини келтиради: қувормоқ, қуруқшамоқ, ушармоқ, жийжаймоқ, ўнгдаймоқ, чекримоқ, дўмсаймоқ, умонмоқ, ўсанмоқ, умуммоқ, арғадамоқ, танчиқамоқ, бўҳсамоқ ва бошқалар. Ҳа-

ракат ва ҳолат билдирган бу феъл шакллари турлича услубий мақсадларда маъно нозикликларини ифода-лашга хизмат қилишини кўрсатади ва «бу юз лафз-дурки, ғариб мақсад адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар» деб ёзади. Шундан кейин бир қатор сўзларни келтиради ва форс-тожик тилида уларнинг маъносини ифодаловчи сўз йўқлигини кўрсатади. Жумладан, сорт тилида туркча ичмоқ феъли нўшидан сўзи билан берилади. Аmmo ичмоқнинг муболағаси **сипқармоқ** ва завқ билан лаззат топиб оз-оз ичишни билдирувчи **томшимоқ** феъллари учун алоҳида сўз ишлатмайдилар. Еки «... хубларнинг кўз ва қошлари орасинки, қабоғ дерлар, форсийда бу ўзининг оти йўқтур...

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қабоғлари кенг-кенг, оғизлари тор.»

Қариндошликни билдирувчи оға ва ини сўзлари форс-тожик тилида биргина **бурадор** сўзи билан, эгачи ва сингил сўзлари эса **саҳар** сўзи билан ифодаланади. **Йиғламоқ**нинг турлича ҳолатларини ифодаловчи **Йиғламсинмоқ**, **инграмақ**, **синграмақ**, **сиқтамоқ**, **ўқурмақ**, **инчқирмақ** каби сўзларнинг **гирия кардон** сўзи билан берилиши, отнинг **эгарини зин** деб **жибилгир**, **хано**, **тўқум**, **жазлик**, **уларчоғ**, **жилбур** каби асбобларини туркча сўзлар билан аташлари, шунингдек **озиқ-овқат номлари**, турли ҳайвон ва қушларнинг **ёш ва жинс жиҳатидан турлари**, ички бўлиниши номларининг форс-тожик тилида йўқлиги ҳам шулар жумласига киради.

Навойнинг турк-ўзбек тилининг фонетик қурилиши, товушларнинг хусусияти ҳақидаги илмий фикрлари ҳам катта қимматга эгадир. У ўзбек тилида унли ва ундosh товушларнинг қаттиқ ва юмшоқ айтилишини, шу орқали сўзнинг маъно ва шакллари фарқланиши мумкинлигини аниқлайди. Бу ҳодисани у омоним ва полисемантик сўзларнинг таҳлили ва талаффуз этилиши орқали кўрсатади. Масалан, Навоий ўзининг фикрларини **от**, **ит**, **бор**, **туз**, **кўк**, **ўт**, **биз** каби сўзларнинг таҳлили орқали мустаҳкамлайди. У ҳаракат номи шакллари **қизганмоқ**, **кимсанмоқ**, **бўхсамоқ** ҳамда **кўндирмақ**, **безанмоқ**, **тергамоқ** тарзида бериш асосида ҳам қатғиқлик-юмшоқликни фарқлайди. Навоий сўз ясалиши ва сўз шакллари ясалиши масалаларида ҳам

тўғри, асосли фикрлар баён қилади ва ўзбек тилида тасвирий-услубий воситалар, имқониятларнинг бойлиги, ранг-баранг эканлигини изоҳлайди. У сўз ясалиши масаласида сўз охирига **-чи** қўшиш билаң мансаб ёки ҳунар ва пешани ифодалайди. Мансабда **қўрчи, сувчи, хизиначи, юртчи, шилончи** ва ҳунар-пешада **қўруқчи, тамғачи, ҳалвочи, кемачи, қўйчи, қушчи** каби. Сўзга бир «воз» ва «лом» қўшиш орқали ҳарбий ва базм соҳаларига хос белги билдирувчи от-сифат ҳосил бўлади: **ҳировул, қаровул, сўзовул, баковул, шиговул, ясавул** каби сўзларга «лом» қўшиб, сифат маъносидаги **ясол, қабол, тунқол, бирқол, тусқол, севарғол** каби.

Навонийда сўз шакллари ясалиши соҳасида қуйидагиларни кўриш мумкин: 1) Араб тилга хос муфоала шакли — икки ва ундан ортиқ шахслар ҳаракатини англафган биргалик шакли **форс-тожик** тилида йўқ, ўзбек тилида эса бир «шин» ҳарфи қўшиш орқали ифодаланади: **чопишмоқ, тонишмоқ, қучушмоқ, ўпушмоқ** каби; 2) Арабий икки мафъуллуқ феъллар (воситали объектли буйруқ маъноси) ҳам сортларда йўқ, турклар бир ҳарф қўшиш орқали бу маънони жуда қисқа ва аниқ ифодалайдилар: **қилдурд, яшурт, чиқарт** каби; 3) Ҳаракатнинг гўмон билан бажарилишини ифодалашда **боргудек, ёргудек, келгудек, билгудек, айтгудек** тарзидаги шакллар ишлатилади; 4) Феъл охирига бир «чим» қўшиш орқали ҳаракатнинг бажарилиш суръати, тезлик ифодаланади: **тегач, айтқач, борғач, ёрғоч, топқоч, сотқоч**; «ре» ҳарфини қўшиш билан муболаға, кучайтириш англашилади: **билакўр, қилакўр, кетакўр, етакўр**; 5) Сифатларда белгининг ортиқлиги, муболаға маъносида сўз олдидан бир «н» ё «ним» ҳарфи қўшадилар: **оп-оқ, қоп-қора, қип-қизил, кўм-кўк, ям-яшил, бўм-бўш** каби.

«МУҲОКАМАТ-УЛ ЛУҒАТАЙН» АСАРИНИНГ ИЛМИЙ-ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

«Муҳокамаат-ул луғатайн» («Икки тил луғатининг муҳокамаси») асари 1499 йилнинг декабрида ёзиб туғалланади. Навоний бу асарида турк-ўзбек тили билан сорт (форс-тожик) тилини бир-бирига қиёслаш асосида ўрганади. Маълумки, Навоний яшаган даврда ўзбек

адабиёти, ўзбек адабий тили янги тараққиёт босқичига кўтарилади. Бу адабиёт ва адабий тилнинг ривожланишида Хоразмий, Гадоий, Яқиний, Амирий, Атоий, Саккокий ва айниқса Лутфий ўз асарлари билан катта ҳисса қўшдилар. Бу ҳақда Навоий шундай дейди: «... Хулоғухон (Ҳалоқухон) замонидин, султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳруҳ Султоннинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар, ... Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоий-деклар ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир нечта матлаълари борким, таъ аҳли қошида ўқуса бўлур».

Шунга қарамай, ўзбек адабиётида ҳали бадий-ғоявий жиҳатдан юксак асарлар жуда кам эди. Ўзбек адабий тили ва жонли сўзлашув тилининг бой имкониятлари ҳали тўлалигича намоён бўлган эмас, эди, унинг бой хазинаси шоирлар назаридан яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмаган жиҳатдин бу яшурун қолибдур».

Бу даврларда форс-тожик адабий тили ва адабиёти эса кўп асрлик катта тараққиёт йўлини босиб ўтган эди, унинг луғат бойлиги, хилма-хил бадий тасвир воситалари, услуб ранг-баранглиги ва имкониятлари буюк сўз санъаткорлари томонидан муқаммал ишланиб сайқал топган эди. Форс-тожик тили ва адабиёти ҳақида, унинг имло-қофия ва луғати ҳақида бир қатор китоблар, тазкиралар ҳам яратилган эди. Шу сабабдан шоирлар наздида бу тилда шеърлар битиш, асарлар ёзиш бирмунча осонроқ ва енгилроқ кўринар эди. Ҳатто кўпгина ўзбек ёзувчи-шоирлари ҳам ўз асарларини она тилида эмас, балки форс-тожик тилида ёзар эдилар. Буни Навоий ҳам қайд қилади: «Ва ҳунарсиз туркнинг ситам зариф йигитлари осонлиққа бўла форсий алфоз била назм айтурға машғул бўлубтурлар». Ҳолбуки, туркий элатнинг нуфузи анча кўпайган, мавқеи кенгайган бир даврда мамлакатда кўпроқ халқ билан халқ тилида сўзлашиши лозим эди. Бунинг устига, ўзбек китобхонларининг форс-тожик тилини билган ўқимишли бир қисмидан ташқари, халқнинг асосий кўпчилиги бу адабиётдан баҳраманд эмас эди. Буни яхши тушунган Навоий «Арбаин» асарида бундай дейди:

Форсийдонлар айлабон идрок,
Орий эрди бу нафъдин атрок.
Истадимки, бу халқ ҳам бори
Бўлмагайлар бу нафъдин орий.

Бинобарин, дастлаб Навоийнинг ўзи форс-тожик адабиёти намуналарини чуқур ўрганди, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Ҳоқоний, Анварий, Саъдий, Ҳофиз, Фариқиддин Аттор, ўз устози ва дўсти Абдураҳмон Жомий ва бошқаларнинг бой адабий меросини ўзлаштирди, уларнинг адабий-ижодий анъаналарини она тилида давом эттирди, «Хазойин-ул маоний»дагина 16 хил адабий жанрда асарлар яратди. Буюк шоир «Хамса», «Лисон-ут тайр», «Маҳбуб-ул қулуб», «Назм-ул жавоҳир», «Насоим-ул муҳаббат», «Арбаин» сингари шўх асарлари билан ўз халқини адабий-бадний дурдоналардан баҳраманд қилди, айни замонда ўз халқи орасидан етишиб чиққан шоирларни она тилида асарлар яратишга даъват этди.

Навоий «Муҳокамат-ул луғатайн»да ўзбек тилининг бойлигини, унинг катта имкониятларга эга эканлигини асослаб бергандан кейин шоирларга мурожаат қилиб бундай дейди: «Андин сўнграким, турк тилининг жомеияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидин пайдо бўлгон таъ аҳли салоҳият ва таъбарини ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболага қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолға худ йўл берса бўлмаским, турк улусининг хуш таъбарини мажъун сорт тили била назм айтқайлар ва билқулл турк тили била айтмагайлар, балки кўпи айта олмагайлар...»

Навоий она тилини форсийгўйлар таънасидан бутунлай халос этиш учун она тилини таҳқирлаган, уни менсимаган шоирларга қарши кескин кураш олиб борди. У илм-фанда араб тили ва бадний адабиётда форс-тожик тили анъаналарини кескин рад этди, она тилининг бойлигини, бадний-услубий воситалари, имкониятларини намойиш этди. Шоир барча бадний асарлари сингари «Муҳокамат-ул луғатайн», «Мезон-ул авзон», «Мажолис-ун нафоис» ва бошқа илмий асарларини она тилида яратди.

Навоий «Муҳокамат-ул луғатайн»да бошқа-бошқа оилага мансуб бўлган икки тилни бир-бирига қиёслаб ўрганиш орқали ўзбек тилининг ҳам бой тиллардан бўлиб, ғоявий-бадний юксак асарлар яратишда у катта имкониятларга эга эканлигини исботлайди, унинг тўлиқ маънода ривожланган адабий тил эканлигини амалий равишда ва илмий-назарий жиҳатдан асослайди.

«Муҳокамат-ул луғатайн»да муаллиф тилнинг луғат бойлиги, фонетик тузилиши ва грамматик шакллари билан бирга сўз ва ибораларнинг услуб хусусиятларини, предмет, белги, ҳаракат кабиларни турли томондан ихчам, қисқа ва аниқроқ ифодалашда уларнинг муҳим аҳамиятга эга эканлигини кўрсатди. Масалан, «...Хусн таърифида улуғроқ холғаким, турклар менг от қўюптурлар!..»

Байт:

«Анингким, ол энгинда менг яратди,
Бўйи бирла сочини тенг яратди»

деб ёзади шоир.

Еки: «Ва томшимоқки, ғоят завқдин бот ичмас ва лаззат топа-топа оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордурки:

Байт:

«Соқий чу ичиб, манга тутар қўш:
Томший-томший ани қилай нўш», дейди.

Навоий ўзбек тили билан форс-тожик тилини қиёсий ўрганиш, ўзбек тилининг луғат бойлигини кўрсатишда холисона фикрлар баён қилади: бирининг аҳамиятини ошириб, иккинчисини камситиб қарамайди. Балки ҳар иккала тилга баробар муносабатда бўлади, тил ҳодисаларини, аниқ фактларни чуқур таҳлил қилиш асосида ўзбек тилининг ҳам форс-тожик тили сингари бой ва гўзаллигини, ихчам грамматик шакллarga эга эканлигини, унда чиройли бадний асарлар яратиш имкониятлари кенг эканлигини намоён қилади. Бу ҳақда Навоий шундай дейди: «Бу сўзлардан хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг таъзим турк алфозиға мулойим тушган учун таърифида муболага изҳор қилурмен ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун инкор ва нафийга исрор кўргузурменким, форсий алфоз истифосин ва ул

иборат истиқосин киши мендин кўпрак қилмайду эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайду эркин...» Дарҳақиқат, форс-тожик тили Навоий учун иккинчи она тилидай бўлган. У ёшлигида ижодий фаолиятини шу тилда шеърлар машқ қилиш, ёзиш билан бошлаган, умрининг охиригача «Фоний» таҳаллуси билан ғазаллар, рубоий ва қасидалар битган, махсус девон тузган. Унинг форс-тожик тилидаги асарларини устоз Жомий ҳам юқори баҳолаган.

Икки тилни қиёслаб ўрганиш жараёнида Навоий бу тилларга доир барча масалаларни тўла ҳал қилиб бериш вазифасини қўймайди. У «Муҳокамат-ул луғатайн»да бу масаланинг фақат бир томонига — асосан форс-тожик тилида муқобили бўлмаган ўзбекча сўзларни таҳлил қилиш билан чегараланади, шулар асосида маълум худосаларга келади. Аксинча, форс-тожик тилидан ўзбек тилига қабул қилинган ёки умуман ўзбек ва форс-тожик тилларига араб тилидан кириб қолган сўзлар ҳақида ҳеч нарса демайди. Ҳолбуки, ўзбек тилини ҳимоя қилиш, уни ҳар хил таъна-камситишлардан қутқариш учун ҳар иккада тилнинг ўзаро бир-бирига таъсирини кўрсатиш ва шу орқали ўзбек тилининг луғат бойлиги жиҳатидан бадий асарлар яратишда катта имкониятларга эга эканлигини аниқлаш лозим эди. Тўғри, Навоий араб ва форс-тожик тилларидан ўзбек тилига кириб қолган сўзлар ҳақида, ўзбек ва форс-тожик тилларининг ўзаро алоқаси ҳақида бундай деб маълумот беради: «Ҳар миқдорким бу бирининг у бири била омезиш ва гуфту-гузори бор, ул бирнинг ҳам бу бир била ҳамончи такаллум ва гуфтори бор». Аммо қиёсий тадқиқот ўзбек тилининг форс-тожик тилига таъсирини ва аксинча форс-тожик тилининг ўзбек тилига таъсирини кенгроқ, аниқроқ ёритишни тақозо этади.

Демак, «Муҳокамат-ул луғатайн» ўзбек адабий тилининг такомилга эришуви учун Навоий олиб борган курашнинг, у амалга оширган бутун адабий, илмий ва ижтимоий-сиёсий фаолиятнинг якуни, умумлашмаси сифатида майдонга келди.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИДА АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ УРНИ

Алишер Навоийни тўла асос билан ва ҳақли равишда ўзбек адабий тилининг асосчиси деб ҳисоблаймиз. Бу,

адбатта, Навоий қандайдир янги бир тил яратди, деган маънони англатмайди. Аммо Навоийнинг ўзбек адабий тилини юксак даражада ривожлантириш соҳасидаги буюк хизматларини камайтириб кўрсатиш ҳам адолатдан бўлмайди.

Шуни таъкидлаш керакки, икки шахс, алоҳида бир киши, ҳатто Навоий сингари даҳо истеъдод ва қобилият соҳиби бўлса ҳам, у ўз халқи тилини ярата олмайди. Бироқ она тилининг такомил учун, унинг яшириниб ётган жуда катта имкониятларини аниқлаш ва намоён этишда ниҳоятда буюк вазифаларни бажариши мумкин. Алишер Навоий XV аср ўзбек адабий тили учун, унинг келгуси истиқболи учун ана шундай буюк хизматларни адо этди. Жамиятнинг, ижтимоий ҳаётнинг тил олдига янги юксак талаблар қўйганлигини яхши тушунган Навоий халқ жонли тилига, ўзидан олдин ўтган ва замондош шоир-ёзувчиларнинг тилига асосланган ҳолда асарда тилдан фойдаланиш усуллари ва йўлларини қайтадан кўриб чиқди ва ўзгартирди. Бунинг натижасида тилда янги аниқ, ёрқин, қисқа ранглар, бўёқлар пайдо бўлди, хилма-хил воқеа-ҳодисаларни, турлича фикрлар ва кечинмаларни бадий тарзда чиройли, ихчам, таъсирчан қилиб ифодалаш имконияти яратилди. Шунинг учун Навоий адабий тили ўша даврдаёқ унинг замондошлари ва издошлари томонидан энг яхши, ёрқин намунали тил сифатида қабул қилинган эди. Шу тариқа Навоий шеърини ва насрий асарлари тили XV аср ва ундан кейинги даврлар ўзбек адабий тили учун асос солувчилик аҳамиятига эга бўлди.

Навоийнинг буюк хизмати шундаки, унинг асарларида ўзбек адабий тилининг умумхалқ меъёрлари ишлаб чиқилди ва қатъийлашди. Бу меъёрлар унинг замондошлари ва кейинги авлодлар томонидан тўла маъқулланди, яна ривожлантирилди. Адабий тилнинг умумий меъёрларини яратиш фақат тил қурилишининггина эмас, балки унинг турли услуб кўринишларини ҳам қамраб олди. Гарчи Навоий ягона умумий меъёрларни бадий адабиёт тили асосида ишлаб чиққан бўлса ҳам, лекин улар фақат бадий адабиёт тилининггина эмас, балки умуман ўзбек адабий тилининг кейинги тараққиёти учун ҳам муҳим манба бўлиб хизмат қилди.

Навоий яратган жуда кўп ҳикматли сўз ва иборалар халқ мақолларига айланиб кетди, унинг образли бадий иборалари эса халқнинг ибратли ҳикматларига айланди

ва ўзбек тили фразеологиясини бойитди. Бундай бирикма ва иборалар орқали у ижтимоий ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг халқ донолигига хос типик хусусиятларини умумлаштириб, қисқа, лўнда ва мазмунли ифодалаш намуналарини кўрсатди. Шу тариқа Навоий ўзининг бадий асарлари орқали ўзбек адабий тилининг битмас-туганмас бойлигини кўрсатди, унинг истиқболини, келгуси тараққиёт йўлларини белгилаб берди. Навоий бу тўғрида фахрланиб, «Муҳокамат-ул луғатайн»да: «...умидим улдур ва хаёлимга андоқ келурким, сўзум мартабаси авжди қуйи инмагай ва бу тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмагай», деган эди. Бу соҳадаги ўз фаолияти ва хизматлари ҳақида бир қанча фахриялар ёзди:

Сенга онча ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шоеъдурур.
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмаиш халқ сенидек киши.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрес,
Ки қилмишдур найи килким шакаррез.

Ўзбек адабий тилида Навоий анъаналари ундан кейин ҳам кўп асрлар давом этди. Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абдулғози Баҳодирхон, Турди каби ўзбек ёзувчи ва шоирлари адабий тилда асосан Навоий бошлаган анъаналарни яна ҳам ривожлантирдилар, уни жонли халқ тилига яқинлаштирдилар, адабий-бадий воситаларини кенгайтирдилар, луғатини бойитдилар. Кейинги асрларда яшаган Машраб, Ҳувайдо, Гулханий, Нодира, Увайсий, Мунис Хоразмий, Отаҳий асарларида Навоий ривожлантирган адабий тил яна ҳам сайқал топди, унинг кенг халқ оммаси учун тушунарлилиги ошди. XIX асрда яшаган Маҳмур, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар каби шоирлар Навоий адабий тилига хос бадийлик, кучли таъсирчанлик, буёқдорлик хусусиятларини сақлаган ҳолда ўзбек адабий тилини тараққий эттирдилар. Шу билан бирга улар адабий тилни анча демократлаштирдилар.

унинг умумхалқ хусусиятини кенгайтирдилар. Бунинг натижасида адабий тилда кўпинча янги луғавий birlikлар, иборалар пайдо бўлди, тилнинг фонетик ва грамматик хусусиятлари анча силлиқлашди, янги шакллар билан бойиди. Янги замонавий адабий талаффуз меъёрлари таркиб тола бошлади. Навоий адабий тили анъаналари XX аср бошларида Абдулла Қодирий ва бошқа ижодкорлар асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди. Шу асосда Навоий ривожлантирган адабий тил анъаналари ҳозирги замонгача етиб келди.

Навоийнинг адабиёт, тил, маданият ва фан соҳасидаги буюк хизматлари ўз давридаёқ замондошлари томонидан юқори баҳоланган эди. Улуғ форс-тожик шоири ва мутафаккири Абдурахмон Жомий «Ҳафт пайкар» асарининг хотимасида бундай дейди:

Ба турки забон нақше омад ажаб,
Ки жодудамонро бувад муҳрлаб.
Зи чарх офаринҳо бир он килк бод,
Ки он нақши матбуъ азон килк зод.

Ба мизони он назми муъжазнизом,
Низоми ки буди-ю, Хусрав кадом?

Мазмуни: Турк тилида ажойиб нақш (асар) юзага келдики, жоду нафаслилар лаби муҳрланди. Чархдан бу қаламга офаринлар етсинки, бу нақшни ўша қалам яратди... Бу муъжизакор назм қимматини ўлчашда Низомий ким бўлди-ю Хусрав ким?

Давлатшоҳ Самарқандий, Мирхонд, Хондамир, Восифий қабилар ҳам Навоий, унинг турли соҳалардаги фаолиятини жуда улуғлайдилар. Бу жиҳатдан айниқса, Заҳриддин Муҳаммад Бобур фикрлари алоҳида ажралиб туради: «Алишербек назирини йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким анча кўп ва хўб айтқон эмас... Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлган».

Мунис Хоразмий Навоийни ўз устози, пири дейди:

Сўз ичра Навоийки, жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йўлида пир турур.

Шу каби жуда кўп шоирлар, ёзувчилар Навоийга жуда катта эътиқод билан қараганлар, уни ўзларининг устози, мадад берувчи, йўлга бошловчи пирлари деб ҳисоблаганлар.

ХУЛОСАЛАР

Ўзбек адабий тили бир неча асрлар давомида ташкил топди. У дастлаб X—XI асрларда Қорахонийлар давлатида шаклланган шарқий туркий адабий тил таркибида, унинг асосий негизи сифатида ривожланди. Кейинроқ, XII асрларда Хоразмшоҳлар давлатида таркиб топган ғарбий туркий адабий тил ҳам унинг тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Мана шу даврларда умумхалқ ўзбек адабий тилининг луғати, морфологик қурилиши таркиб топа бошлади.

XIII—XV асрлар давомида эса умумхалқ ўзбек адабий тили жуда ривожланди, унинг хизмат ва фаолият доираси ниҳоятда кенгайди, адабий тилнинг нормативлиги кучайди, қатъийлашиб, мустақкамланди. Ўзбек тилида адабий шакллар тизими узоқ даврлар мобайнида аста-секин тарихий-тадрйжий тараққий этиш асосида ташкил топди. Шу билан бирга, умумхалқ ўзбек адабий тилининг фонетикаси ва лексикаси, морфологияси ва синтаксиси соҳасидаги ягона меъёрлари ҳам шу даврларда таркиб топди. Бу адабий тил Амирий, Дурбек, Атоий, Саккокий, Лутфий каби истеъдодли сўз санъаткорларининг асарларида янгича сайқал топди. Буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий асарларида эса ўз тараққиётининг юқори поғонасига кўтарилди.

Эски туркий адабиёт тил негизида шаклланиб, XIII—XV асрларда тўла таркиб топган ва ривожланган умумхалқ ўзбек адабий тили қуйидагилар билан ажралиб туради:

Ўзбек адабий тили фонетикаси соҳасида бир қатор ўзгаришлар юз берди.

1. Тилда $d > dz$ (j) $>$ й товушларининг алмашинувида й товуши асосий етакчи вазият касб этди. Маълумки, урхун-эңасой ва уйғур ёзуви ёдгорликларининг тили фонетик жиҳатдан «д» гуруҳидаги тиллар эди¹; адиг (айиқ), кедин (кейин), адоқ (оёқ) каби.

X—XIII асрларда $d > dz$ (j) $>$ з товушларининг алма-

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. М—Л., 1951, стр. 126.

шинувчи ҳодисаси давом этди. Бунда дастлаб X—XI асрларда **д** ва **дз** (**ј**), **з** товушлари мувозий ҳолда қўлланган. Бу ҳодиса «Кутадғу билиг», «Девону луғотит турк» асарларида кўп учрайди: адоқ-адзақ (азақ), будун-будзун, кедни-кедзин (кезин), қўди-кўдзи (кўзи-қуйи) каби. Кейинроқ XII аср ва XIII аср бошларида эса уларнинг мувозий ишлатилиши билан бирга **дз** товуши устун, етакчи вазиятга эга бўлди. «Ҳибатул ҳақойиқ», «Ўғузнома» асарларининг тили ана шундай хусусиятга эгадир: **кедзинги** (кейинги), **кўдзун** (қуйиб), **бедук** (буюк) **кўдзи** (қуйи) каби. Бу даврларда **д**, **дз** (**ј**), **з** билан бирга, **й** товушини қўллаш ҳодисаси ҳам пайдо бўлди: адақ-адзақ-айақ (оёқ), **кўдзидилар-қўйдилар** сингари. Фақат XIII аср охирида ва XIV асрдан бошлаб «**й**» гуруҳи тил ва диалектлари етакчи роль ўйнай бошлади.

2. Сўз охирида **ғ**, **г** ундошларининг сақланиши билан бирга уларнинг **қ**, **к** товушларига ўтиши ҳодисаси пайдо бўлди: **йўқлуғ-йўқлук**, **тириғ-тирик**, **тануғлуғ-тануқлук**, **қудуғ-қудук**, **белгулуғ-белгулук**, **сўнғағ-сўнғақ** каби.

3. «**б**» товушининг «**м**»га айланиши қатъийлашди: **бан-ман**, **бунг-мунг**, **бинг-минг**, **каба-кама** каби. Айрим адабиётларда бу жараён қадимги турк давридан ҳам илгарироқ бошланганлиги қайд қилинади¹.

4. «**з**» товушининг жарангсиз «**с**»га, «**т**» товушининг жарангли «**д**»га ҳамда «**с**» товушининг «**ш**»га ўтиши жараёни тезлашди: **барз-барс**, **артмаз-ортмас**, **бармазинга-бормасликка**, **теди-деди**, **теп** (теб-деб), **алтим-олдим**, **қилтим-қилдим**, **ўтунмис-ўтунмиш**, **қизғанмас-қизғанмиш**, **бермис-бермиш** каби.

5. Қадимги ва эски туркий ёдгорликлар тилида қатъий характерда тўла мавжуд бўлган сингармонизм ҳодисаси (танглай уйғунлиги ҳам, лаб уйғунлиги ҳам) бу даврларга келиб ўзгара бошлади. Жумладан, қадимги туркий тилда **ушул**, **сунгушдум**, **будунуг** (халқни), **тузултум**, **киргизиг**, **угузуг**, **битидим** каби негиз ва аффиксларда товушлар бир-бирига тўлиқ уйғунлашди. XIV—XV асрларда ўзбек адабий тилида **ўшал**, **учунчи** ва **учинчи**, **тўртунчи** ва **тўртинчи**, **кўзумнинг** ва **кўзимнинг**, **ҳускунг** ва **ҳуснинг** каби шаклларда қўлланган.

Ўзбек адабий тилининг луғат таркиби жуда бойиди, сўз қўллаш усуллари маълум тартибга келтирилди, сўз-

¹ *Ғ. Абдураҳмонов, А. Рустамов. Қадимги туркий тил. Тошк., 1982, 9-б.*

нинг услубий вазифалари кенгайди. Адабий-бадий матнларда китобий сўз ва иборалар билан бирга умум-халқ жонли сўзлашув тилига хос сўзлар, ибора ва бирикмалар ҳам кенг қўлланди, форс-тожик тилидан янги сўзлар ўзлаштириш анча кенгайди. Бунинг натижасида ўзбек адабий тилининг лугати бойиди, сўзларнинг маъноси, уларнинг услуб имкониятлари кенгайди. Турлича бадий матнларда ўзбек адабий-китобий, луғавий birlikлар, жонли сўзлашув тили унсурлари ва ўзлаштирма қатлам сўзларини бирга қўллаш меъёрга айланиб қолди:

Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Гояти нозуклукидин сув била ютса бўлур.

(Атоий).

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтурса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони.

(Сақкокий).

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма,
Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.

(Лутфий).

Бу мисрларда ҳозирги замон ўқувчиси учун тушунилмайдиган ёки тушунилиши қийин сўзлар учрамайди. Бу байтлардаги сўзлар ҳозирги ўзбек тилида ҳам айнан шу маъноларда қўлланади.

Шуни ҳам эслатиш керакки, гарчи бу даврларда халқ жонли сўзлашув тили бойликларидан кенг фойдаланиш тамойили бирмунча ривожланган бўлса ҳам, лекин ҳали адабий тил жонли сўзлашув тилидан анча узоқ эди. Кенг халқ оmmasининг тушуниши бирмунча қийинроқ бўлган адабий-форсий оборотлар, стандарт қолипга айланиб қолган иборалар ва бирикмалар адабий тилда анча кўп эди. Шунга қарамай, адабий тилининг турлича сўз ва иборалар, янги-янги шакллар билан бойишида халқ сўзлашув тили асосий манба бўлиб хизмат қилди.

Бу даврларда ўзбек адабий тилининг ягона умумий морфологик тизими таркиб топди. Бу давр адабий ёдгорликлари тилида қонуний равишда учраб турадиган айрим морфологик фарқлар эса аста-секин адабий тил меъёрларига томон яқинлашиб борди. Бунинг шу даврда

кратилган адабий-бадий асарлар, турли матнлардан келтирилган фактлар ҳам тасдиқлайди.

Эски ўзбек адабий тилида морфологик шаклларнинг ягона умумий меъёрларга келиши ёки унга яқинлашуви куйидагича бўлган:

От ва отлашган сўзларда ҳозирги ўзбек адабий тилида бўлганидек, олтига келишик шакли ҳамда уларнинг ўзбек адабий тилининг кейинги даврдаги тараққиёти учун умумий бўлган аффикслари қатъийлашди. Жумладан, қаратқич келишиги учун **-нинг**, тушум келишиги учун **-ни**, жўналиш келишиги учун **-қа(ға)**, **-ка(га)**, чиқиш келишиги учун **-дан/дин**, ўрин-пайт келишиги учун **-да(да)** аффикслари ўзбек адабий тилининг барча ёзма ёдгорликлари учун асосий шакл сифатида кенг қўлланди. Отнинг келишик шакллари аңглатган маънолари ва уларнинг синтактик функцияси ҳозирги ўзбек адабий тилидан деярли фарқ қилмайди. Келишик аффикслари турли муқобилларининг ишлатилиши эса ўша давр ўзбек тилида сингармонизм ҳодисасининг нисбатан кучлироқ бўлганлиги (ёки ҳали амалда эканлиги), негиз ва аффикслардаги товушларнинг танглай уйғунлиги ва лаб уйғунлигига риоя қилиб айтилганлиги ва ёзилганлиги билан ёки аффиксларнинг жарангли ҳамда жарангсиз ундошлар билан тугаган сўзларга қўшилиши билан изоҳланади. Масалан, қаратқич келишиги аффиксининг **-ын/ин**, **-нын/нин**; **-ун/ўн**, **-нуң/нўн** муқобиллари сўздаги товушларнинг қаттиқ ва юмшоқ айтилиши ва лабланганлиги ёки лаблазмаганлигига кўра ишлатилган. Шу каби чиқиш ва ўрин-пайт келишикларининг **-тын/тин**, **-дан/дән**; **-та тә**, **-да/дә** шакллари, сўздаги товушларнинг қаттиқ ва юмшоқлиги ёки унли ва жарангли-жарангсиз ундош товушлар билан тугаган сўзларга қўшилиб келиши билан изоҳланади: **улуснуң ичинда** (Сақкокий), **йузуннуң арзусы** (Лутфий), **даврон бизиндур** (Сақкокий), **баштын айкаы** (Лутфий), **бу йўртта** каби. Аммо бу каби жузъий ҳодисалар ўрнини аста-секин асосий адабий шакллар эгаллай бошлаган.

Қадимги туркий ёдгорликларга хос қурол-восита келишиги, шунингдек, тушум келишигининг **иг/иг**, **-уғ/уғ** аффикси, жўналиш келишигининг **-ғару/гару**, **қару/қару**, **-ра/рә**, **-ру/рү** аффикслари ўзбек адабий тилида асосан истеъмолдан тушиб қолади. Унинг айрим унсурлари баъзи сўзлар таркибидагина сақланиб қолади:

Отларга хос кўплик ва эгалик шакллари ҳам асосан

ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шаклга яқинлашади. -лар аффикси адабий тил учун, барча ёзма ёдгорликлар тили учун ягона умумий шакл сифатида нормативлашди. Қадимги туркий шакллар — (-т, -к, -ан/эн кабилар) истемолдан тушиб қолади. Эталик категориясининг ҳозирги ўзбек тили учун хос бўлган норматив аффикслари (-м, -им, -н, ин, -и, -си; -миз, имиз, -низ, -иңиз каби) таркиб толиб қатъийлаша борган. Бу аффиксларнинг турли муқобиллари эса (яъни -ым/им, -ум/ум, -иң/иң, ун/ун, -ы, -сы; мыз, -муз/муз, -ымыз, -умуз/умуз; -ңыз, -нуз/нуз, -унуз/унуз, -иңиз кабилар (сўзнинг унли ва ундош билан тугаши ҳамда лаб уйғунлиги ва таилай уйғунлиги билан боғлиқ равишда) ишлатилади: йузуң нури, йузуңуздын зулфунуздин (*Атоий*), сўзуң, кўзуң, козуң балосы, бағрымда, гадолары (*Саккокий*), ҳуснуңда (ҳуснингэ), ўрамуң, лабиң, коңлум уйиң, кумуш билаклариңиз (*Лутфий*), тушумда, иликин, фароқын, бегим, салотинлари (*Дурбек*) каби.

Эски ўзбек тилида сифатнинг қиёсий даражаси ва белгининг ортиқ-камлигини ифодаловчи шакллари, сода ва таркибли саноқ ва тартибли сонлар, кишилик ва кўрсатиш, ўзлик, бўлишсизлик ва белгилаш сингари оламош турларининг қатъий умумий шаклларда қўлланиши кабилар ҳам ўзбек адабий тили морфологик тизимининг норматив ҳолатга келганлигини очиқ кўрсатиб туради. Чунки кўрсатилган шакллар ва грамматик birlikлар асосан ҳозирги ўзбек адабий тилига жуда яқин тарзда таркиб топди. Бу сўз туркумлари доирасида учрайдиган айрим ноўхшаш шакллар, фарқли ҳодисалар эса ўзбек адабий тилининг кейинги даврлардаги тараққиёти жараёнида адабий тилга мослашди, унга сингиб кетди, яъни шакллар билан алмаштирилди. Баъзи бирлари эса истемолдан тушиб қолди: ҳар кимнинг паймонаси толубтур, мәниң билан ўчашур. Қачан зулфун коңул бирлән тузалгай, ким эGRIDUR аның баштын айағы. (*Амирий*).

Эй бегим, валлаҳ, керакмэс танда жон сизсиз мэнэ,
Бу тириклик та болур йуз миң гумон сизсиз
мэнэ. (*Атоий*).

Жаным корган жафаниң минда бирин,
Болур, гар корса сандон пора-пора (*Саккокий*).

Эй пари рухсоралар, бизга ниғаҳ айлаб, ўтун,

Бир назар бирла гадони падшаҳ айлаб ўтуң.

(Лутфий).

Ўзбек адабий тили морфологик тизимининг маълум меъёрга келтирилганлиги, унинг қатъийлашиб борганлиги феъл меъёрларида ҳам очиқ намоён бўлади. Жумладан: а) феълнинг шахс-сон аффикслари ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сингари норматив шаклларга айланади. Ҳар учала гуруҳга кирган шахс-сон аффикслари қатъийлашади. Чунки -мэн, -сэн, -миз (-биз), -сиз; -м, -н, ш-к/к, -ңыз/ңыз, -а/й/ын/, -э/й/ин/, -а/лық -э/лик/ -айық, -эйик/, -гыл/гил, /-қыл/-кил/, /ы/н/и/н, -ы/ңыз/-и/ңыз, -сун/сун /лар, лэр) кабилар ҳозирги ўзбек адабий тилидаги шахс-сон аффиксларининг айнан ўзи ҳисобланади. Бу аффиксларнинг ҳар хил фонетик муқобиллари эса, юқорида кўрсатилгангадек, негиздаги товушларнинг қаттиқ-юмшоқлиги, лаблашган-лаблашмаганлиги ҳодисаси билан боғланган: борамэн, борасэн, борамыз (быз), борасыз; бордым, бордын, бордық, бордыңыз, борайын, боргыл, борайлик, борын, борыңыз сингари: жоным чиқадур дард ила жаноныма айтиң (Лутфий). Ахир кўргил, бу савдодын бошига нэ зийон келди. (Сақкокий). Ғам тағыда Фарҳод бикин жан берайинким, Ширин лаб илэ маъдани шаккар йетилибсэн. (Атоий). б) феъл замонларининг асосий шакллари ҳозирги ўзбек адабий тили шаклларида жуда яқинлашди: келдим, қелдин, келдик, келдиңиз, кормэгэнмэн, кормэгэнсэн, барыммэн < барыбтурмэн, барыб турурмэн, қалган эрдим, қалган эрдик, барамэн, барадурмэн, баратурмэн, барурмэн, барурсэн каби.

Тил тараққиётининг кейинги даврларида эса бу шакллар яна ҳам такомиллашиб, қатъийлашди, бир қанча янги шакллар билан бойиди.

Феълнинг функционал шаклларида сифатдошнинг ҳозирги ўзбек адабий тили учун хос бўлган асосий шакллари (-у/р) -ур, (-а/р) (э/р, -гэн) -ган (-қан/-кан каби) қатъийлашди. Қадимги ёдгорликлар тили учун характерли бўлган шакллар эса (-ғлы -ли, -дачы/-дэчи, -ғур/-гур, -дук/-дук каби аста-секин истеъмолдан чиқиб қолди, -мыш/миш аффиксли шаклнинг маъно ва функциялари эса жуда чекланди. Кўмакчи феъл функциясидаги турған > дурған (дургэн) турмоқ феълнинг сифатдош шакли шакллари асосида ҳозирги -келаси замон сифатдоши аффикси келиб чиқди ва тарихий ривожланиш

жараёнида ҳозирги ўзбек адабий тилида **-диган** шаклига келиб қолди: **баратурган > барадурган келәтурган > келәдурган (барадырган > келәдиген каби.**

Ҳаракат номи ясовчи **-мақ/-мәк** аффикси етакчи шаклга айланди. **-ы/ш -и/ш** аффиксли шакл эса нисбатан сустроқ ишлатилди. **-ғу/-ғу** аффиксли шаклнинг маъно ва функциялари анча сақланди.

Равишдошнинг ҳозирги ўзбек адабий тили учун ҳам бўлган **-а/э, -й, (ы) б -(и) б, -ғач/-гәч, -ғунча/-гунчә, -ғалы -гәли** аффикслари асосий етакчи шаклга айланди. Қадимги ёдномалар тили учун характерли **-мадын/мәдин** аффиксли шаклнинг ишлатилиши чекланади. Бўлишсиз шаклнинг ва **-(ы) б -(и) б** аффикси равишдошнинг кенгайган шакллари (**-майын/-мәйин; -(ы)бан/(и) бән**) кенг қўлланади.

Ўзбек адабий тили лексик-грамматик ҳодисаларининг силлиқлашуви, норматив ҳолатга келиши жараёнини сўз ясалиши соҳасида ҳам кўриш мумкин. Барча сўз туркумларида сўз ясалиши ҳозирги ўзбек адабий тили билан умумийликка, уйғунликка эгадир. Жумладан, хилма-хил маъно англатган мавҳум от ясашда **-лық/-лик** аффикси, касб-ҳунар, биргалиқ, предмет, қурол-восита отлари ясашда **-чы/-чи, -даш/дош, -дуқ/-дук, -қ/-к, -ғ/г** (турли муқобиллари билан), **-ма, мә, ҳамда -зор, -боз, -гар/кар** ҳам сингари кўпгина форе-тожик аффикслар янги сўз ясашда фаол қўлланган. Еки сифат ясашда **-лы/-ли, сыз/-сиз, -қы/ки; феъл** ясашда **-ла/-лә: -а/-э, -қ/к, -ай -эй** каби аффикслар кенг ишлатилган. Юқорида кўрсатилган аффикслар ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам от, сифат ва феъл туркумларида фаол сўз ясовчи воситалар қаторига киради. (**-вул, -рук -руғ -тутруқ каби**), **-шы, (қоншы)** сингари бир қанча аффикслар эса сушлашиб, унумсиз шаклга айлана бошлайди.

Сўз бирикмаларининг тузилиши ва турлари, бошқарув, мослашув ва битишув алоқалари гап бўлаклари, уларнинг хусусияти ва ифодаланиши, содда ва қўшма гап турлари кабиларнинг бир хилликка томон тараққий этиши эса эски ўзбек адабий тилининг синтактик хусусиятлари жиҳатидан ҳозирги ўзбек адабий тилига жуда яқинлаша борганлигини кўрсатади.

Шуни ҳам қайд қилиш керакки, бу даврларда ўзбек адабий тили, гарчи бир хилликка, умумийликка томон тараққий этган бўлса ҳам, ёзма ёдгорликлар ва бадий

асарларда адабий тил ҳамда услубга хос хилма-хилликларни бартараф этишга интилиш кучайган бўлса ҳам, лекин адабий тилнинг ягона морфологик ва айниқса синтактик меъёрлари тўла равишда ишлаб чиқилди, деб бўлмайди. Адабий тилга хос грамматик шакллар, турлича услубларга хос меъёрлар ҳали узил-кесил қарор топмаган эди. Бу хил мураккаб тил ҳодисалари ўзбек адабий тилининг кейинги асрлардаги тадрижий ривожланиши жараёнида аста-секин ташкил топиб боради, ягона адабий меъёрлар таркиб топади. Навоий ривожлантирган адабий тил анъаналарини давом эттирган Заҳриддин Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Абулғози Баҳодирхон, Тўрди, Машраб, Нодира каби қатор ёзувчи ва шоирларнинг асарлари ўзбек адабий тилини яна ҳам бойитиш ва уни умумхалқ тилига яқинлаштиришда, унинг адабий-услубий меъёрларини ишлаб чиқиш ҳамда қатъийлаштиришда катта аҳамиятга эга бўлди.

М У Н Д А Р И Ж А

К И Р И Ш

Ўзбек адабий тили тарихи фани, унинг вазифаси ва мундари- жаси	3
Адабий тил ва жонли сўзлашув тили	6
Адабий тил услублари	12
Адабий тил ва бадий адабиёт тили	14
Ўзбек адабий тили тарихини даврлаштириш	17
Туркий тиллар таснифи	18
Ўзбек тили тарихини даврлаштириш	21

Қ А Д И М Г И Т У Р К И Й Т И Л

Туркий тилларнинг ташкил топиши ва ривожланиши	26
Қадимги туркий тилнинг хусусиятлари	36
Эски туркий адабий тилнинг хусусиятлари	41

Ў З Б Е К Х А Л Қ И В А Ў З Б Е К Х А Л Қ Т И Л И Н И Н Г

ТАШКИЛ ТОПИШИ

Эски ўзбек адабий тилининг эски туркий адабий тилга муно- сабати	44
Эски ўзбек адабий тилининг шаклланишида қарлуқ, чигил- уйғур бирлигининг аҳамияти	50
«Қутадғу билиг» асари, унинг тили ва услуби ҳақида	51
«Девону лугатит турк» асари ва унинг илмий-тарихий аҳа- мияти	56
«Ҳибат-ул ҳақойиқ» асари, унинг тили ва услуби	61
«Девони ҳикмат» асари, унинг тили ва услуби	64
Ўзбек адабий тилининг ривожланишида ўғуз-қипчоқ тилла- рининг аҳамияти	69
«Қиссаси Рабғузий» асарининг тили ва услуби	72
XIII асрда ва XIV аср бошларда ўзбек адабий тилининг ри- вожланиши	75
«Ўғузнама» асари ва унинг тили ҳақида	77
«Тафсири» асарининг тили ва услуби	79
«Хусрав ва Ширин» асарининг тили ва услуби	81
«Муҳаббатнома» асари ва унинг тили, услуби ҳақида	86
Ўзбек адабий тилининг шаклланиши ва ривожланишида бош- қа тилларнинг таъсири	89
Ўзбекларнинг номланиш масаласига доир	95

Ў З Б Е К А Д А Б И Й Т И Л И X I V — X V I А С Р Л А Р Д А

Адабий тил умумхалқ хусусиятининг кучайиши	99
Ўзбек адабий тили тарихида Атоий	104
Ўзбек адабий тилининг ривожланишида Саккокий	106
Лутфий ва ўзбек адабий тили	108

НАВОИЙ ДАВРИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

Алишер Навоий она тили учун кураш байроқдори	110
Алишер Навоийнинг адабий тили ҳақида	115
Навоий асарларида адабий тил ва жонли сўзлашув тили хусусиятларининг акс этиши	119
Алишер Навоий ва адабий тил услублари	122
Навоий асарларининг тили ва услуби	130
Навоий асарларида бошқа тилларнинг унсурлари	137
Навоийнинг тил ҳақидаги қарашлари	140
«Муҳокамат-ул лугатайн» асарининг илмий-тарихий аҳамияти	143
Ўзбек адабий тили тарихида Алишер Навоийнинг ўрни	147
Хулосалар	151

АБДУЖАВБОР МУХТОРОВ, УСМОН САНАҚУЛОВ

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ ТАРИХИ

Тошкент «Ўқитувчи» 1995

Мухаррир *Ҳ. Нуруллаев*
Бадний муҳаррир *Э. Нурмонов*
Техн. муҳаррир *С. Турсунова*
Мусаҳҳиҳа *З. Содиқова*

ИБ № 6532

Теринга берилди 17.02.95. Босишга рўхсат этилди 3.08.95. Бичим 84×108/32. Тип қоғози. Кегли 10 шпонсиз. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. л. 8,40. Шартли кр.-отг. 8,6. Нашр. л. 7,75. Тиражи 11000. Буюртма № 43.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 13-122-94.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл ижара китоб фабрикаси. Янгийўл ш. Самарқанд кўчаси, 44. 1995.